

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

Кравчук Валентина Миколаївна

УДК 340.111.5:061.2(477)

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
І ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ
(ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)**

Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

**Науковий керівник:
доктор юридичних наук,
професор Козюбра Микола Іванович**

КИЇВ - 2008

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Методологія наукового дослідження і ступінь наукової розробки теми	13
1.2. Громадянське суспільство: поняття, основні ознаки	28
1.3. Еволюція державної влади в умовах формування громадянського суспільства	52
1.4. Висновки до першого розділу	65
РОЗДІЛ 2	
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК НЕВІД'ЄМНОГО ЕЛЕМЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ	
2.1. Поняття громадських організацій і їх місце у громадянському суспільстві	68
2.2. Класифікація громадських організацій та принципи їх діяльності	85
2.3. Правова регламентація створення і діяльності громадських організацій	103
2.4. Межі втручання держави у створення та діяльність громадських організацій	118
2.5. Висновки до другого розділу	138
РОЗДІЛ 3	
ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ З ОКРЕМИМИ ВИДАМИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ	
3.1. Держава та профспілкові, професійні, правозахисні організації	143
3.2. Держава й культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні, екологічні організації	158
3.3. Держава та благодійні організації і фонди	174
3.4. Держава й жіночі, молодіжні, інші громадські організації	180
3.5. Висновки до третього розділу	192
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	202

ВСТУП

Актуальність теми. Після першої хвилі демократичних перетворень в Україні 1990-х років концепт громадянське суспільство набув широкого схвалення і визнання. Це цілком закономірно, оскільки неодмінною умовою становлення демократичних держав і формування націй у тій частині світу, яку ми вважаємо найрозвиненішою і на яку сьогодні орієнтуємося, було розгортання системи суспільних інститутів, які утворюють громадянське суспільство. Лише громадянське суспільство, що базується на ініціативі “знизу”, соціальна активність громадян, їхнє прагнення до самоорганізації, утворення самодіяльних структур, які перебувають поза системою державної влади і слугують захисту та задоволенню їх власних інтересів, здатне протистояти руйнівним процесам, стабілізувати і консолідувати суспільство і державу.

Однією з найхарактерніших рис громадянського суспільства є існування організованих груп людей, достатньої критичної маси недержавних організацій, які можна вважати артеріями взаємодії держави і громадянського суспільства.

Правова регламентація діяльності громадських організацій - необхідна умова для їх успішного функціонування, адже саме за допомогою права ефективно, економічно і раціонально вирішуються істотні питання цивілізованого розвитку спільноти людей, створюються умови для піднесення соціальної активності учасників відносин, кожної особистості. Процес формування громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежить від правового визначення статусу його інститутів і зокрема максимально ефективного законодавчого закріплення скоординованого порядку створення та діяльності громадських організацій. Законодавче регулювання має базуватися на достатньо виваженому, розумному балансі інтересів держави і громадянського суспільства.

Зрозуміло, що діяльність громадських організацій певним чином регламентована і забезпечується державною владою, але межі цього регулювання необхідно чітко визначити. Від масштабів державного втручання у діяльність об'єднань громадян залежить державний режим і напрями подальшого розвитку держави.

Серед опитаних автором респондентів 98 відсотків вважає потрібним функціонування громадських організацій в Україні, однак рівень їх розвитку отримав невисоку оцінку - 34 відсотки вважають, що громадські організації є недостатньо розвинутими. Серед причин, які перешкоджають їхньому розвитку, найчастіше називають такі: невіра в реальну силу організацій, їх спроможність вирішувати проблеми – 22 відсотки, тиск з боку держави – 19 відсотків, низька фінансова життєздатність – 17 відсотків, нерозвиненість традицій і культури громадянського суспільства – 15 відсотків.

Вищезазначене дає змогу обґрунтувати актуальність обраної теми, її теоретичну й практичну значущість. Вже назріла потреба у всебічному теоретичному аналізі проблем становлення і розвитку громадянського суспільства, у визначенні його співвідношення, взаємодії з державою, встановленні меж втручання держави, в тому числі законодавчого, у створення та функціонування громадських організацій. Поза увагою науковців залишається чимало інших важливих питань, зокрема аналіз закономірностей функціонування громадських організацій, виявлення й оцінення факторів підвищення їх ролі у суспільному житті та формуванні громадянського суспільства. Хоч інтерес до правового забезпечення їх діяльності та осмислення цих і подібних питань зростає, проте навіть тепер, в період інтенсивного розвитку вітчизняної політичної і правової теорії, проблема взаємовідносин громадських організацій та держави здебільшого залишається поза межами ґрунтовних теоретико-правових досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дослідження виконане відповідно до планової тематики науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, тема №06 БФ 042-01 «Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу» (номер державної реєстрації 0101U003579), а також у межах напрямків наукових досліджень, визначених державними та галузевими дослідницькими програмами і планами, серед яких теми: “Теоретичні проблеми реалізації Конституції України” (№ д/р 0101U012890) та “Актуальні напрями реформування законодавства України у

контексті європейської інтеграції” (№ д/р 0104U004048), та пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень вищих навчальних закладів МВС України на період 2004-2009 рр. (Наказ МВС України від 05 липня 2004 р. № 755).

Автор поставила перед собою багатопланову **мету**: на основі всебічного системного та критичного аналізу теорії і практики функціонування громадських організацій в Україні здійснити спробу оптимізації правового механізму взаємовідносин держави й громадських організацій як одного з найважливіших елементів громадянського суспільства та розробити на цій основі практичні рекомендації щодо його вдосконалення.

Основні завдання дослідження:

- розкрити нормативний зміст поняття “громадянське суспільство”, визначити його риси як суспільства ідеального правового типу;
- з’ясувати поняття та сформулювати характерні риси державної влади в громадянському суспільстві, охарактеризувати еволюцію державної влади в умовах формування громадянського суспільства в Україні;
- визначити теоретичні основи функціонування громадських організацій, їх місце і роль у формуванні та розвитку громадянського суспільства;
- встановити найважливіші критерії та провести класифікацію громадських організацій, виокремити головні правові засади створення і діяльності громадських організацій, які б сприяли ефективнішому їх функціонуванню;
- проаналізувати правову базу створення і діяльності громадських організацій в Україні, її недоліки і прогалини;
- визначити межі, в яких держава та її органи можуть легітимно регулювати й контролювати діяльність громадських організацій;
- обґрунтувати основні напрями вдосконалення законодавчої бази діяльності громадських організацій з метою їх реального повноцінного функціонування в умовах громадянського суспільства.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що становлять процес формування в Україні громадянського суспільства, правова взаємодія громадянського суспільства з державою.

Предметом дослідження є теоретико-правові основи і практика функціонування громадських організацій у процесі формування та розвитку громадянського суспільства в Україні, стан та перспективи їх правового забезпечення, юридичне визначення меж втручання держави у створення і діяльність громадських організацій.

Методологічну та теоретичну основу становлять філософсько-світоглядні, загальнонаукові, спеціальнонаукові та конкретнонаукові методи і принципи, які відповідають меті й завданням наукового дослідження. У процесі їх вирішення автор намагалася виходити з принципів діалектики, обґрунтованості, об'єктивності, системності. Підхід до досліджуваних суспільних процесів здійснювався з урахуванням реальних умов, часу та рівня морально-етичного й духовного розвитку суспільства.

Використано також проблемно-теоретичний та логічний методи, які сприяли цілісному сприйняттю об'єкта дослідження і всебічному аналізу зв'язку між окремими елементами в рамках цілого.

За допомогою історико-цивілізаційного методу забезпечувався розгляд динаміки історичного розвитку громадянського суспільства та його відносин з державою (підрозділи 1.2., 1.3.); на підставі порівняльно-правового методу проводилася класифікація державно-правових явищ, зокрема громадських організацій (підрозділ 2.2.), обґрунтовувався їхній взаємозв'язок та історична послідовність; з використанням методу раціональної критики проаналізовано сутність законодавчих документів і проведено вияв колізій та інших негативних явищ у текстах нормативно-правових актів (підрозділ 2.3.); спеціально-юридичний метод сприяв конкретизації юридичних понять, визначенню специфічних ознак правових явищ (підрозділи 1.3., 2.1.); метод правового моделювання сприяв відтворенню наявної реальності взаємовідносин держави і громадянських організацій та їх

модифікацій (підрозділ 2.4., розділ 3). У роботі використовувалися й інші методи наукового дослідження.

Теоретичною основою дисертаційної роботи стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, а також висновки щодо експериментально зібраних статистичних даних.

Під час дослідження аналізувалися статистичні дані з функціонування громадських організацій як в Тернопільській області, так і загалом в Україні, результати загальнонаціонального опитування громадської думки, що проводилися соціологічними фірмами, а також дані, отримані при анкетуванні 250 респондентів різного віку (які за своїми соціально-демографічними характеристиками репрезентують доросле населення), проведеному з метою вивчення ставлення населення до громадських організацій та участі у їх діяльності.

Перспектива дослідження взаємовідносин громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства була відзначена працями вчених-юристів, хоча в Україні недостатньо фундаментальних наукових праць із зазначеної проблематики, а лише деякі її аспекти стали предметом окремих наукових досліджень. Зокрема низка робіт присвячена дослідженню загальних теоретичних аспектів сучасного громадянського суспільства, серед яких слід виокремити праці українських дослідників (І. Воронов, А. Грамчук, В. Денисенко, Т. Довгунь, А. Карась, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, О. Костенко, В. Кратюк, М. Патеї-Братасюк, І. Пасько, С. Рябов, В. Селіванов, В. Сіренко, В. Тимошенко, С. Тимченко, Г. Щедрова та ін.) і зарубіжних авторів (Е. Арато, А. Володін, Г. Єськов, Дж. Кін, І. Кальной, Д. Коген, Ю. Габермас, Ю. Литвиненко та ін.).

Потрібно виділити наукові розвідки провідних вчених, які відбуваються з 90-х років ХХ ст., які спрямовані на переосмислення традиційних підходів до аналізу проблем теорії права та держави, філософії права, політології на посттоталітарному етапі розвитку суспільства та мають важливе методологічне значення (С. Алексєєв, В. Бабкін, С. Бобровник, А. Венгеров, В. Гаєць, В. Горбатенко, Р. Гринюк, С. Гусарєв, О. Долженков, В. Євдокимов, А. Заєць, О. Зайчук,

М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Котюк, Л. Кравченко, М. Кравчук, В. Кремень, І. Кресіна, В. Нерсисянц, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, О. Онищенко, П. Рабінович, Ф. Рудич, М. Рябчук, Ю. Саєнко, А. Селіванов, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, О. Сурілов, О. Тихомиров, В. Ткаченко, Ю. Тодика, М. Томенко, В. Цветков, М. Цвік, М. Цимбалюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші вчені).

На розв'язання проблем, пов'язаних зі створенням, функціонуванням об'єднань громадян, спрямовували увагу в контексті своєї тематики такі науковці: О. Ващук (їх конституційно-правовий статус), Є. Додіна (їх адміністративно-правовий статус), Л. Кормич, Д. Шелест (політичні аспекти діяльності об'єднань громадян), М. Новіков (правовий статус переважно правозахисних об'єднань), О. Гейда, В. Примуш (суто політичні партії), В. Купрій, В. Надрага, О. Хуснутдінов (державно-управлінський аспект), В. Перевалов, І. Рожко, А. Щиглик, Ц. Ямпольська (дослідження громадських організацій часів Радянського Союзу, що представляють інтерес для критичного, порівняльного аналізу), Н. Гаєва, І. Кичко, О. Максименко (окремі публікації з деяких питань правового регулювання об'єднань громадян) та інші. З точки зору практики у цій сфері працюють М. Дейчаківський, І. Підлуська, О. Сидоренко, Л. Шара, Ю. Шкарлат та ін.

Проблему меж державної влади в контексті правового впливу на суспільство досліджували у своїх працях О. Богінич, О. Верник, М. Козюбра, П. Куфтирєв, А. Машков, І. Панкевич, В. Самохвалов, Т. Чехович та інші науковці.

Такі вагомі і актуальні напрацювання науковців не вичерпали можливостей дослідження широкого кола питань, що виникають у процесі формування громадянського суспільства в Україні. Дана дисертаційна робота є однією з перших спроб ґрунтовного, систематизованого дослідження теоретико-правових засад функціонування громадських організацій, їх взаємовідносин з державою в умовах становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів. Найсуттєвішими результатами дисертаційного дослідження, яким властиві елементи наукової новизни, є такі положення та висновки.

Уперше:

- сформульовано поняття громадських організацій як сукупності добровільних, суспільно корисних, сталих і свідомо скоординованих для досягнення загальної мети соціальних зв'язків та відносин між індивідами, які об'єднуються для спільного задоволення своїх потреб та інтересів, є головною сполучною ланкою між державою та громадськістю у межах єдиного правового поля. Виходячи з цього, громадські організації виконують важливі завдання: вони є активними контролерами дій влади, узгоджують, відображають та артикують безліч особистих інтересів громадян, лобіюють інтереси суспільства чи його окремих груп в процесі ухвалення владних рішень, забезпечують його інтеграцію, зміцнюють комунікативні зв'язки, здійснюють інформативну функцію тощо. Проведена класифікація громадських організацій, що дає загальну картину їхньої існуючої мережі, визначає найбільш розвинені форми суспільної активності;
- сформульовано висновок про те, що межі державного регулювання функціонування громадських організацій визначаються справедливістю, самоврядністю, невідчужуваними правами людини на свободу об'єднань, необхідністю дотримання загальнодозвільних принципів, а також диференціюються: а) за специфікою змісту діяльності організації; б) за предметом нормативного закріплення; в) за статусом учасника громадської організації;
- обґрунтовано авторське бачення вдосконалення взаємовідносин держави і громадських організацій у процесі становлення в Україні громадянського суспільства. Доцільно: а) прийняти консолідований Закон України "Про громадські організації в Україні", який систематизував би нормативно-правові акти щодо створення і діяльності різних видів громадських організацій, чітко регламентував би порядок утворення, діяльності та ліквідації громадських організацій, межі контролю з боку державних органів; б) нормативно закріпити можливість додаткового регулювання окремих питань за допомогою корпоративних норм, які містяться у статутах та інших документах громадських організацій, а також договірного нормативно-правового регулювання; в) реформувати систему опо-

даткування, заохочуючи таким чином фінансування діяльності громадських організацій вітчизняними бізнесовими структурами.

Удосконалено:

- класифікацію та зміст принципів функціонування і розвитку громадських організацій з поділом їх на загальносоціальні, нормативні принципи, принципи створення та діяльності, юридичне закріплення яких сприятиме процесу формування громадянського суспільства;
- систематизацію основних недоліків правової бази, що регламентує порядок створення і функціонування громадських організацій в Україні: роздрібненість, неекономічність законодавства про громадські організації; дублювання основних положень у загальному та у спеціальних законах, що значно знижує їх ефективність і дієвість; прогалини у законодавстві, нечіткість окремих положень; відсутність механізмів реалізації законодавчих норм; поглиблено аналіз цих недоліків та сформульовано пропозиції щодо шляхів їх усунення;
- класифікацію факторів, що сповільнюють розвиток громадянського суспільства в Україні, зокрема громадських організацій, з їх поділом на об'єктивні й суб'єктивні, внутрішні та зовнішні, правові, фінансові, соціальні, ідеологічні, моральні. Найсуттєвіша перепона – відсутність позитивної мотивації держави у роботі громадських організацій, частково через загрозу контролю за її діями з боку останніх.

Набуло подальшого розвитку:

- положення про те, що інститут громадянського суспільства, генезис якого відбувався протягом тисячолітньої історії, доцільно сприймати як складну багаторівневу систему невідчужуваних зв'язків та структур, сукупність громадських інститутів, сформованих на добровільних засадах, котрі діють на основі саморядування у межах законодавства та через які індивіди реалізують свої основні невідчужувані права і свободи, як соціальне утворення, що може протистояти етатистським тенденціям з боку держави, а також домагатися рівноваги з державною владою.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертаційній роботі висновки та теоретичні положення можуть сприяти подальшому розвитку науки теорії права і держави. Проведене у роботі дослідження взаємовідносин держави і громадських організацій дає можливість чіткіше визначити межі нормативно-правового регулювання функціонування громадських організацій, виявити прогалини і негативи чинних нормативних документів з цього питання, а отже, є важливим для вдосконалення чинного законодавства. Подані висновки, обґрунтування, узагальнення дають змогу диференційовано підійти до оцінювання процесу формування громадянського суспільства та правової державності в Україні.

Сформульовані висновки будуть корисні при виборі оптимальних шляхів розбудови громадянського суспільства в Україні, дадуть можливість обрати найкращу модель взаємовідносин держави і громадських організацій, уникнути різноманітних негативних тенденцій та явищ.

Теоретичні положення дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету від 04.03.08 р.), можуть бути використані при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників з теорії права і держави, конституційного права, навчально-методичної літератури, лекцій тощо. Результати дослідження є також корисними у практичній діяльності державних органів (акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у діяльності управління сім'ї, молоді та спорту Тернопільської міської ради від 18.03.08 р. № 157/04-3).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки, що містяться у роботі, обговорювалися на кафедрі теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Т. Шевченка, кафедрі теорії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ, оголошувались на наукових конференціях (Щорічні міжвузівські конференції ЮІ ТАНГ “Актуальні проблеми правознавства” 2001 р., 2002 р., 2003 р., 2004 р., 2006 р.; Всеукра-

їнська науково-практична конференція “Формування правової держави в Україні. Проблеми і перспективи”, м. Тернопіль, 2007 р., 2008 р.; Регіональні міжвузівські наукові конференції молодих вчених та аспірантів “Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України”, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 2003 р., 2004 р., 2006 р., 2007 р.; “Молодь в юридичній науці” Другі осінні юридичні читання, м. Хмельницький, 2003 р., Треті осінні юридичні читання, м. Хмельницький, 2004 р., Четверті осінні юридичні читання, м. Хмельницький, 2005 р., П’яті осінні юридичні читання, м. Хмельницький, 2006 р.; Всеукраїнська наукова конференція “Юридичні читання молодих вчених”, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2004 р.; Дні науки НаУКМА, XII Щорічна наукова конференція “Україна: людина, суспільство, природа”, 2006 р.; Міжнародна науково-практична конференція “Взаємодія молодіжних громадських організацій та органів влади в реалізації молодіжної політики”, м. Харків, 2006 р., Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Забезпечення реалізації прав людини”, 30 вересня 2007 р. - www.lex-line.com.ua та ін.).

Публікації. Результати дослідження викладені у 20 публікаціях (загальним обсягом близько 5,75 друкарських аркушів), 11 з яких вміщено у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Виходячи з поставленої мети, завдань, враховуючи характер, обсяг та зміст даного наукового дослідження, а також логіку викладу проблеми, структурно воно містить: вступ, основну частину, що складається з 3 розділів, які охоплюють 14 підрозділів, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок, у тому числі: основного тексту – 201 сторінка (близько 9 друкарських аркушів), бібліографії – 28 сторінок (297 найменувань).

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія наукового дослідження і ступінь наукової розробки теми

Сучасний рівень розвитку юридичної науки, в першу чергу загальнотеоретичної як базової, фундаментальної правової науки, свідчить про її постійне прагнення виявити основні й загальні закономірності їхнього розвитку та функціонування, виокремити систему знань про право і державу, втілену у вироблену термінологію і понятійний апарат та на цьому фундаменті забезпечити ефективний поступ суспільного життя.

Для якісного виконання такого важливого наукового завдання, безперечно, необхідна оптимізація наукового пошуку, застосування досконалого інструментарію. Таким дієвим засобом у сучасній науці є методологія. Деталізуючи сутність терміна “методологія”, професор О. Скакун зазначає, що це – “система принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки” [256: 13]. Філософський енциклопедичний словник визначає методологію як сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, які застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою у науковому пізнанні є отримання об’єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування.

Методологія – це вчення про правила мислення при створенні теорії науки [263: 56]. Сам метод визначають як підтверджену практикою теорію, об’єднавче начало теорії та практики; форму практичного і теоретичного освоєння дійсності, що виникає із закономірностей розвитку досліджуваного об’єкта. Матеріалістична філософія розглядає метод як адекватне віддзеркалення певних явищ та закономірностей об’єктивного світу, як аналог дійсності [199: 243].

Сучасна методологія – складне за змістом і формами вияву утворення, система різноманітних, подекуди протилежних підходів до вивчення державно-правових явищ, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді дослідників і осягненні та розумінні ними правового світу, їх наукової і практичної

кваліфікації (тобто суб'єктивними якостями дослідників), умовами їх соціального та індивідуального буття, змінами соціально-політичної, культурологічної ситуації в світі, соціокультурними детермінантами розвитку науки.

Нова якість українського суспільства вимагає відповідного критично-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки й практики та створення якісно досконалішої теоретико-методологічної основи. Її складовими мають стати: об'єктивність та історизм; аксіологічний, системно-структурний і фундаментальний підходи; органічна єдність теорії та практики (оскільки в нашому перехідному суспільстві теорія і практика, на жаль, розвиваються самі по собі, без взаємного збагачення і без тісної єдності); поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного, логічного підходів [198: 35].

Тож одним з наших завдань є пошук методологічних та загальнотеоретичних підходів для наукового дослідження правових основ взаємодії громадських організацій і держави у громадянському суспільстві, визначення наукових прийомів, концептів, методів дослідження теорії та практики функціонування громадських організацій в умовах становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні, які надади б можливість ефективно здійснити розробку цієї теми.

Методологічною базою нашого дослідження є комплекс відповідних фундаментальних, загальнонаукових, спеціальнонаукових та конкретнонаукових методів, які використовуються сучасними гуманітарними, в тому числі юридичними науками. Вибір методології зумовлений специфікою теми, предметом дослідження, його метою і завданнями.

Філософська, або фундаментальна, методологія є вищим рівнем наукової методології, що визначає загальну стратегію принципів пізнання явищ, процесів, сфер діяльності. Для нашого дослідження особливе значення має діалектичний метод, що дав змогу визначити загальний підхід до вивчення проблеми, пізнати багатопланову та суперечливу дійсність, проаналізувати філософські погляди найвидатніших мислителів.

Загальнонаукова методологія використовується у переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, а й методологі-

чний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, факторів, передумов і підходів до інтерпретації об'єкта дослідження.

До загальнонаукових методів, які використовувалися у процесі нашого дослідження, належать: історичний, логічний, термінологічний, системний і структурно-функціональний, синергетичний метод та інші. Вони забезпечили цілісне сприйняття об'єкта дослідження і всебічний аналіз зв'язку між окремими елементами в рамках широкого цілого.

Історичний метод широко використовувався при дослідженні генези концепту “громадянське суспільство”, адже перш ніж вивчати сучасний стан взаємодії громадських організацій та держави в умовах громадянського суспільства необхідно було проаналізувати й оцінити попередню теорію і практику громадянського суспільства як явища, що розвивається під впливом факторів, які відповідають певному історичному етапові, а також визначити механізм його взаємодії з державою в цілому.

У процесі роботи над дисертацією застосовувалися логічні прийоми – дедукції та індукції, аналізу і синтезу, порівняння, узагальнення, що допомогли уникнути випадковостей, окремих факторів, несуттєвого.

Теоретичне дослідження потребує аналізу та уточнення понятійного апарату, чого успішно можна досягти за допомогою застосування термінологічного методу. З приводу понятійного матеріалу академік АПрН України М. Панов застерігає: “Як і кожна наука, юридична наука (або її галузі), припускаючи наявність розвинутої та впорядкованої системи знань про державно-правові явища, повинна мати як обов'язковий атрибут й інструментарій пізнання розвинутої системи категорій і понять (далі понятійний апарат), який визначається предметом даної науки. У зв'язку з цим формування понять, як і в цілому понятійного апарату юридичної науки, є найважливішим завданням та її власним призначенням, інакше кажучи константою її буття” [156: 54]. Власне, науковець на основі таких підходів і позицій повинен будувати своє дослідження. Найбільше термінологічний метод використовувався при визначенні понять громадянського суспільства, об'єднання громадян, громадської організації.

Застосування системного підходу спрямоване на комплексне дослідження великих і складних об'єктів, пізнання їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням всіх елементів та частин. За допомогою цього методу ми дослідили сутність громадянського суспільства, зокрема в його інституціональному значенні.

В межах системного підходу значною мірою використовувалися структурно-функціональний (допомагає виокремити у громадянському суспільстві структурні елементи і визначити їх роль) та системно-діяльнісний методи (вказує на певний компонентний склад людської діяльності).

Синергетичний метод надав можливість розглядати процес самоорганізації і самовдосконалення громадянського суспільства як макросоціосистеми в єдності усіх її компонентів. Синергетичні підходи дають можливість подолати стійкі стереотипи, сформовані минулим досвідом [198: 41].

Оскільки громадянське суспільство є також культурним явищем, то його дослідження вимагає культурного підходу з використанням порівняльного аналізу.

Завдяки застосуванню методу раціональної критики проаналізовано нормативно-правові акти, що встановлюють правовий статус громадських організацій в Україні й проведено вияв колізій та інших негативних явищ у текстах нормативно-правових актів. Цей метод також використовувався при опрацюванні досліджень радянських науковців.

Метод моделювання і прогностичний метод певною мірою надали можливість виробити пропозиції щодо вдосконалення механізмів взаємодії громадських організацій та держави, а також визначити межі втручання держави у функціонування громадських організацій. Метод моделювання також сприяв відтворенню наявної реальності правового взаємозв'язку держави і громадянського суспільства та його модифікацій.

Конкретнонаукова методологія – це сукупність тих специфічних підходів і методів, які використовуються конкретною наукою, а також концепції, на які спирається конкретний дослідник. Для дослідження державно-правових явищ вико-

ристовуються порівняльно-правовий, спеціально-юридичний, статистичний, конкретно-соціологічний, нормативно-догматичний та інші методи.

На підставі порівняльно-правового методу здійснювався аналіз змісту діючого законодавства, зіставлення законів, інших нормативно-правових актів. Спеціально-юридичний метод сприяв конкретизації юридичних понять, визначенню специфічних ознак правових явищ.

Поряд з класичною методологією в юридичній науці дедалі ширше застосовується сучасна методологія, для якої характерні такі особливості: відмова від жорстких детерміністичних схем у поясненні соціальної реальності; визнання можливості і навіть необхідності використання різноманітних дослідних парадигм; забезпечення єдності казуального і аксіологічного підходів; використання методів і методик, які об'єднують об'єктивні (ритми, цикли, ресурси, стимули, тенденції) і суб'єктивні (стереотипи, орієнтації, мотиви, оцінки, забобони, страхи, потяги) основи соціальної активності; ствердження зв'язку раціональності, здатності руху до істини з такими соціальними умовами, як свобода, автономія, добробут.

За останній час активно відбувається засвоєння і використання знань інших наук шляхом так званої юридизації методів різних наук та формування нових юридичних дисциплін на межі юриспруденції і суміжних наук. Однією з сучасних дисциплін, яка проходить процес такої трансформації і активного включення в методологію правознавства, є герменевтика. Герменевтика – це теорія (наука) тлумачення та інтерпретації текстів, для якої характерна установка на роз'яснення предмета, тобто на привнесення в нього свого розуміння. Правнича герменевтика на сьогодні сприймається не тільки як метод розв'язання проблем правотворчого і правозастосовчого характеру (роз'яснення і тлумачення законодавства і його проєктів, інтерпретація нормативних положень у процесі реалізації, застосування права тощо), вона також здатна забезпечити визначення і розуміння базових правових цінностей [234: 13].

У ході дослідження також важливо враховувати національні правові традиції. На думку професора Ю. Оборотова, “цілісність права досягається не тільки

збереженням і використанням традицій, забезпеченням і використанням наступності, а й самим існуванням правової спадщини. ... Національна правова культура в кожний конкретний момент містить у собі правову спадщину і творить її. ... Сучасний правовий розвиток України слабо орієнтований на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією (запозичення положень інших правових культур, яке підриває наступність власної правової культури), некритичним запозиченням досягнень західної традиції права” [145: 70-71]. Цілком погоджуємося з вченим, оскільки є недоцільним і неефективним механічне перенесення на наш український ґрунт тих чи інших моделей громадянського суспільства, формальне створення його інститутів. Спираючись на світовий досвід, потрібно врахувати внутрішні, національні особливості та можливості, а також фактор часу.

Отже, важливим критерієм кожної дослідної роботи є її методологічна база. Вона за суттю виступає тим науковим базисом, який забезпечує якість, впорядкованість та ефективність наукового пошуку. З огляду на проведений аналіз методології необхідно зазначити, що використання вказаного наукового апарату покликане оптимізувати процес дослідження, підвищити рівень, результативність і якість дисертації в цілому.

Пошуки методологічних основ нашого дослідження здійснювалися під час вивчення наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених, узагальнення їх ідей, аналізу концепцій наукової й практичної діяльності дослідників-теоретиків та професіоналів-практиків.

За роки незалежності України юридична наука інтенсивно формувалася, з’явилося чимало навчальних та наукових видань, що пояснюється демократизацією державного і суспільного життя, можливістю висловити свою оцінку усталених політико-правових ідей. Йдеться не про занепад політичних чи ідеологічних ідеалів, а про закономірний процес неперервного розвитку і вдосконалення юридичної науки та освіти.

Багато зусиль було спрямовано на ліквідацію ідеологічних стереотипів, вироблення нових підходів, концепцій, принципів, що базуються на світових стан-

дартах державотворення. Частина видань підготовлена науковими колективами, інші - окремими авторами з різних методологічних позицій і на основі різних підходів до основоположних юридичних понять, категорій, конструкцій. Але, разом з тим, сучасна загальнотеоретична юридична наука недостатньо просувається в розробці багатьох понять, які відображають державно-правові реалії сьогодення. Так, в Україні на даний час ще немає ґрунтового, всебічного дослідження щодо взаємовідносин держави та громадських організацій в умовах формування громадянського суспільства. Ця визначальна для державного будівництва України проблема ще потребує детального опрацювання.

Деякі аспекти вивчення цієї проблематики вже стали предметом наукових досліджень. Зокрема чи не найбільше уваги присвячено дослідженню загальних теоретичних аспектів сучасного громадянського суспільства, серед яких слід виокремити праці українських дослідників (А. Грамчук, В. Денисенко, Т. Довгунь, А. Карась, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, О. Костенко, Л. Кравченко, В. Кратюк, О. Онищенко, І. Пасько, М. Пате́й-Братасюк, С. Рябов, М. Рябчук, Г. Світа, В. Селіванов, В. Сіренко, В. Тимошенко, С. Тимченко, Н. Філик, М. Цимбалюк, Г. Щедрова та ін. [66; 71; 91; 92; 93; 98; 102; 109; 116; 150; 153; 158; 171; 172; 173; 175; 178; 189; 268; 273; 277; 279; 284; 291; 293]) та зарубіжних авторів (Дж. Александер, Е. Арато, А. Володин, Ю. Габермас, Г. Єськов, Дж. Кін, Д. Коген, Ю. Литвиненко, К. Поппер та ін. [34; 49; 61; 82; 100; 134; 160]).

Серед використаних джерел цієї низки слід окремо виділити наукове видання у співавторстві М. Пате́й-Братасюк та Т. Довгунь [158] "Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України", присвячене аналізу громадянського суспільства як суб'єкта історичного поступу, його сутності, структурі та внутрішнім механізмам існування; особливостям взаємодії громадянського суспільства й держави. Зокрема авторки визначають громадянське суспільство як найоптимальнішу на даний час форму суспільної організації, яка наділена гуманістичними ознаками та є базою демократизації суспільного життя. Доволі докладно висвітлена генеза ідеї громадянського суспільства у світовій духовній культурі. Окремий розділ присвячено питанням творення

громадянського суспільства як нагальній проблемі українського сьогодення. У ньому розглянуто взаємодію громадянського суспільства та держави в суспільно-політичній, філософській та правничій думці України; особливості становлення економічних підвалин його функціонування. Авторки цього наукового видання також переконливо доводять, що громадянське суспільство може посприяти гуманізації державної політики, “оберненню держави обличчям до людини”, що передбачає реалізацію її прав і свобод, врахування інтересів та сприяння її добробуту. Саме на основі цих засад повинна будуватися взаємодія громадянського суспільства та держави. В цілому це дослідження є глибоко філософським і, безперечно, цікавим, проте невирішеними залишаються правові проблеми формування та розвитку громадянського суспільства.

Еволюцію громадянського суспільства як складного і суперечливого феномену дослідив А. Карась, виклавши свої міркування у монографії “Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях” [93]. Вчений довів, що тема громадянського суспільства не може бути обмежена ні неурядовими організаціями, ні економічною чи ринковою сферою, ні соціальними структурами, що складаються в процесі самоврядування. Цілком підтримуємо думку, що громадянське суспільство – це значно складніше явище, але у рамках нашого дослідження його доцільно сприймати з інституціональної точки зору (про що йтиметься нижче).

Заслуговує уваги колективна монографія “Громадянське суспільство: витоки і сучасність” [60] за редакцією професора, доктора наук Кального І. М. та доцента Лопушанського І. М. У цій праці автори зробили спробу відповісти на фундаментальні питання: яка природа суспільства взагалі; яке суспільство може називатися громадянським; як взаємопов’язане здійснення ідеї громадянського суспільства з процесом розвитку правової державності і забезпеченням прав людини; чи можна сформувати громадянське суспільство за допомогою лише політико-правових акцій, чи необхідні корінні зміни не тільки в системі соціально-економічних відносин власності та присвоєння, а й у суспільній чи індивідуальній свідомості; чи є громадянське суспільство універсальним явищем, чи це специфі-

чний західний феномен? Шукаючи відповідей на ці запитання, автори розглядають категорію “громадянське суспільство” в онтологічній площині, досліджують історію ідеї громадянського суспільства і її здійснення, соціально-економічну базу, політичні основи і соціокультурні характеристики такого суспільства. Але в роботі міститься низка протиріч і авторам не вдалося дійти до повної єдності.

Не можна не зупинитися на книзі “Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави»” М. Рябчука [173], яка, по суті, є науково-популярним виданням, але визначає причини і наслідки трагічної роздвоєності українських політиків між потребою творити демократичне, громадянське суспільство та вимушеною необхідністю оберігати і “розбудовувати” слабку дисфункціональну державу як нібито “свою”, хоч насправді сприватизовану 1991 року олігархічною номенклатурою. На конкретних прикладах політичного розвитку України останнього десятиліття автор з’ясовує теоретичні проблеми, що стосуються різних аспектів становлення громадянського суспільства, формування національної ідентичності та подолання спадщини колоніалізму.

Одним з важливих західних джерел є книга Джона Кіна “Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення” [100]. Автор досліджує філософські витoki концепції громадянського суспільства, її зв’язок з іншими основними поняттями сучасного суспільно-політичного словника, стрімке зростання її популярності в Європі та поширення далеко за її межі. Він розглядає переваги життя у громадянському суспільстві, але не замовчує і проблем, які воно породжує; вказує на ще не використані його можливості, пропонує свій погляд на розв’язання його суперечностей. Хоча, звісно, не всі міркування автора можна прийняти беззастережно, зокрема рішучу критику поглядів Ернеста Гелнера чи гнівне таврування будь-якого націоналізму. Проте книга відкриває чимало нових аспектів зазначеної проблематики і повертає несподіваним боком добре відомі.

Дуже цікавим закордонним джерелом є видання “Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство” німецького дослідника Юргена Габермаса [49], який досліджує категорію “громадянське суспільство”: насамперед торкається історичного зародження і концептування гро-

мадянської суспільної відкритості, відтак структурних перетворень у сфері громадянської відкритості, причому з двох точок зору – як соціально-державних трансформацій, так і змін комунікативних структур через засоби масової інформації. Також автор виокремлює теоретичні перспективи втілення і нормативного застосування громадянської відкритості.

Окремо групу джерел становлять дослідження, що відбуваються в Україні з 90-х років і спрямовані на перегляд традиційних підходів до аналізу проблематики теорії права, теорії держави, її форм і функцій на посттоталітарному етапі розвитку суспільства, її співвідношення з громадянським суспільством, що перебуває у стадії формування. Особлива увага спрямовується на виявлення причин кризи державності, соціальної дестабілізації суспільства в цілому. До цих питань звертаються у своїх працях В. Бабкін, В. Гаєць, В. Горбатенко, Р. Гринюк, О. Долженков, В. Євдокимов, А. Заєць, О. Зайчук, А. Коваленко, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Котюк, Ю. Кравченко, В. Кремень, І. Кресіна, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, П. Рабінович, Ф. Рудич, С. Рябов, Ю. Саєнко, А. Селіванов, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, Д. Табачник, В. Тимошенко, В. Ткаченко, Ю. Тодика, В. Цветков, Ю. Шемшученко та багато інших вчених [35; 36; 54; 62; 78; 83; 85; 86; 103–108; 124; 145; 151; 159; 164; 165; 170; 171; 174; 176; 177; 182; 190; 198; 199; 275; 278; 289].

Зокрема доктор юридичних наук, професор О. Скрипнюк у своїй монографії “Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики” [182] розробив системологічну концепцію становлення соціальної, правової держави в Україні в умовах всебічного реформування соціальної сфери та формування громадянського суспільства. У цій праці також простежено еволюцію ідеї соціальної, правової держави, розкрито політичні і правові аспекти її реалізації в Україні, охарактеризовано стан і перспективи розвитку системи соціального законодавства, проаналізовано політико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства та соціальної, правової держави. Автор визначив шляхи конституційно-правового забезпечення принципів соціальної, правової держави в суспільстві перехідного типу.

Спроба критичного переосмислення історичного досвіду українського народу на шляху самоствердження себе в державі-нації була здійснена у колективній монографії “Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)” В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка [124]; автори дають у книзі своє розуміння української загальнонаціональної ідеї.

Десятирічний досвід державотворення і правотворення в незалежній Україні проаналізовано у колективній монографії “Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи” за редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка [72]. Теоретичні проблеми наукового осмислення сутності та особливостей трансформаційних процесів, що відбуваються у посттоталітарних країнах, зокрема в Україні, висвітлюються у монографії В. Цветкова, І. Кресіної, А. Коваленка [199]. Автори здійснили класифікацію типів демократичних транзитів та різних моделей демократизації у перехідних суспільствах, показали певні особливості взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні, а також довели, що реформаторські зусилля в перехідному суспільстві мають бути сконцентровані не на обмеженні ролі держави, а на розкритті її потенціалу, посиленні іманентних їй функцій в результаті оптимізації державного управління. Щоправда, на наш погляд, межі втручання і регулятивного впливу держави в будь-якому разі потрібно звужувати.

Ще одна монографія [198] у співавторстві проф. В. Цветкова та В. Горбатенка розкриває проблеми стихійного виникнення й цілеспрямованого утвердження в Україні демократії як сучасного цивілізаційного процесу, показує перспективи еволюційної трансформації українського суспільства через розвиток соціальної, правової держави і громадянського суспільства, гуманізацію суспільно-політичних процесів.

Цікавим є і теоретико-правове дослідження Р. Гринюка [62], де автор висвітлює шляхи сприяння процесам розвитку правової держави в Україні, становлення механізмів взаємодії між державою і суспільством, заснованим на фундаментальних принципах правової державності.

На розв'язання проблем, пов'язаних зі створенням, функціонуванням об'єднань громадян, визначенням їх сутності, значення спрямовували свою діяльність як науковці О. Ващук, Н. Гаєва, О. Гейда, К. Дикань, Є. Додіна, І. Кичко, Л. Кормич, В. Купрій, М. Новіков, А. Олійник, В. Перевалов, В. Примуш, І. Рожко, О. Тарасов, О. Хуснутдінов, Д. Шелест, А. Щиглик, Ц. Ямпольська та ін. [47; 50-53; 73; 75-77; 112; 113; 128; 144; 146; 147; 162; 195; 196; 208, 209; 266; 267; 270; 282; 285; 290; 294], так і державотворці-практики М. Дейчаківський, І. Підлуська, О. Сидоренко, Л. Шара, Ю. Шкарлат, ін. [70; 167; 220; 237].

Громадські організації, як один з каналів активної участі трудящих в державному і суспільно-політичному житті, як складові ланки соціалістичної політичної системи, досліджувалися за часів Радянського Союзу. За умови використання відповідної методології праці В. Перевалова, І. Рожка, А. Торешка, Д. Шутька, А. Щиглика, Ц. Ямпольської мають значний інтерес, зокрема щодо критичного аналізу та порівняння організаційно-правових аспектів діяльності громадських організацій, еволюції їх взаємовідносин з державою за станом на сьогоднішній день [47; 146; 147; 208; 209; 285; 287; 292; 297].

Фундаментальними, на наш погляд, є праці професорів Л. Кормич та Д. Шелеста, які узагальнюють теоретичний і практичний досвід діяльності об'єднань громадян, роблять аналіз міжнародного досвіду та вітчизняної наукової спадщини [112; 113]. Однак автори досліджують лише політичні аспекти діяльності партій і громадських організацій, все ще сприймаючи сукупність громадських об'єднань як елемент політичної системи суспільства. На наш погляд, такий підхід з точки зору сьогодення є не зовсім слушним, хоча до недавнього часу така думка вважалася єдиновірною у юридичній науці.

Державно-управлінський аспект громадського руху як фактора формування громадянського суспільства в Україні дослідив О. Хуснутдінов [195; 196; 294]. Його науковий пошук спрямований на виявлення функціональних особливостей становлення і розвитку громадського руху в Україні, розкриття суті його взаємодії з державним управлінням та їх обопільного впливу на становлення громадянського суспільства в державі.

Конституційно-правовий статус громадських організацій України з'ясовувала у своєму дисертаційному дослідженні О. Ващук [266]. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні став предметом дослідження Є. Додіної [75; 76; 77; 270], деякі питання теорії та правового регулювання об'єднань громадян розкрито у низці публікацій Н. Гаєвої [50; 51; 52; 53]. Об'єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадянського суспільства досліджував і М. Новіков [144; 282], щоправда найбільша увага у його дисертаційній праці присвячена правозахисним об'єднанням та визначенню їх правового статусу. Проблеми ж функціонування інших видів громадських організацій та їх взаємовідносини з державою залишилися невирішеними.

Також у контексті своєї тематики функціонування деяких видів громадських організацій ставало об'єктом дослідження інших науковців. Зокрема молодь як дієвий фактор суспільно-політичного функціонування, а також молодіжні організації у процесі державотворення і побудови справжнього громадянського суспільства розглядалися у працях В. Головенька, Ю. Криворучка, В. Вербця, О. Кулініча [41; 42; 45; 57; 126]; діяльність громадських організацій етнічних меншин України - Л. Лойко, О. Максименко [135; 136]; жіночий рух, гендерна рівність – Н. Ковалішина, А. Гулевська-Черниш [45; 101]; благодійництво та благодійні організації - Г. Виноградова, М. Лабунська, Ю. Сильницький [129; 179]; профспілки та їх правовий статус – О. Лисяк, А. Павлов, В. Цвих [132; 154; 295], екологічні права та екологічний рух - М. О. Алексієвець, В. І. Андрейцев, В. А. Смолій, Л. Ю. Беренштейн та ін. [33; 80; 214; 222].

Проблему меж державної влади в контексті правового впливу на суспільство (хоч вона і не нова для світового державознавства) в умовах українського сьогодення досліджують у своїх працях О. Богінич, О. Верник, М. Козюбра, П. Куфтирєв, А. Машков, І. Панкевич, В. Самохвалов, Т. Чехович та інші науковці [39; 43; 104; 149; 155; 200].

Чи не вперше в незалежній Україні питання меж здійснення державної влади було підняте у науковій статті доктора юридичних наук М. Козюбри [104]. Проблемі меж державної влади в контексті загальнолюдських, історичних та

юридичних явищ державознавства, питанням права і законодавства, їх впливу на встановлення меж державного втручання присвячена увага авторів колективного монографічного дослідження за загальною редакцією В. П. Самохвалова [43]. Спираючись на найновіші досягнення світової теоретичної думки, публікації вітчизняних та зарубіжних вчених у висвітленні проблем кратологічного та теоретико-правового аналізу, власні дослідження, автори монографії визначають межі державного втручання через центральні поняття теорії держави і права – поняття “діяльність держави”, “зміст діяльності держави”, “мета держави”, “ функції держави ” тощо. Таким чином, межі державного втручання це: а) зміст (включаючи потенційні можливості й обмеження) діяльності держави (в тому числі обсяги діяльності окремих державних органів), який формується у процесі взаємодії держави з іншими соціальними суб’єктами, що сприймається й усвідомлюється в соціумі як деякі кінцеві характеристики відновлення держави в структурі суспільства; б) граничні можливості прояву держави в суспільних відносинах, що багато у чому визначені його просторово-тимчасовими рамками; в) розмір втручання держави та її інститутів у життя суспільства, що не може бути перевищеним з їх боку [43: 16-17]. Ця величина втручання усвідомлюється як щось нездоланне й окреслює максимальний і мінімальний ступені реалізації державою своїх функцій та повноважень. На формування меж державного втручання впливає велика кількість об’єктивних та суб’єктивних факторів, однак конкретне визначення їх природи, їх змісту і значення завжди матимуть дискусійний характер.

До використаних у процесі дослідження праць слід віднести і ті джерела, які мають цінність щодо окреслення самого проблемного поля і постановки цілої низки питань, пов’язаних з можливостями існування громадянського суспільства, визначенням основних функцій і цілей держави щодо суспільства та її громадян. Ці праці належать до скарбниці світової і вітчизняної правової та політичної науки, а їх авторами є Аристотель, Г. Гроцій, Ш. Монтеск’є, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, М. Драгоманов, С. Грушевський, С. Дністрянський, В. Винниченко тощо.

Отже, основою висвітлення теми дисертаційного дослідження стали різноманітні джерела, які за їх походженням систематизовано у наступні чотири групи.

1. Нормативно-правові акти та збірки документів, які є правовою основою створення і розвитку громадських організацій у громадянському суспільстві.
2. Монографії та статті. До цієї групи належать праці, які мають наукове підґрунтя, базуються на всебічному дослідженні певних аспектів даної проблематики і в загальному висвітлюють їх. Сюди ж включено й публікації в періодичних виданнях (журналах, газетах, тижневиках, альманахах, часописах, збірниках статей), де містяться матеріали, необхідні для здійснення даного дослідження у вигляді статей, повідомлень тощо. Найціннішими серед них є “Українське право”, “Право України”, “Універсум”, “Нова політика”, “Віче” та інші.
3. Довідковий та інформаційний матеріал, який охоплює перелік підручників і посібників з теорії держави та права, конституційного права, політології тощо, а також довідкової літератури й інших джерел, які хоча й містять загальну інформацію, але, безперечно, сприяють оптимальному досягненню поставленої мети.
4. Дисертації та автореферати, які з наукової точки зору є цінними, оскільки створюють методологічну основу дослідження, а також мають пізнавальну цінність, оскільки дотично стосуються досліджуваних проблем.

Звичайно, не всі використані наукові джерела є рівнозначними, але їхня сукупність забезпечує достатню повноту охоплення фактичного матеріалу і наукову цінність дослідження.

1.2. Громадянське суспільство: поняття, основні ознаки

Держава і право породжуються суспільством, відображають його рівень розвитку та рівень розвитку відносин, що в ньому склалися. З цього вихідного положення випливає необхідність глибокого вивчення суспільства, в якому функціонують певні державно-правові інститути. Слід врахувати, що зазначені інститути, в свою чергу, теж впливають на суспільство, але вони не спроможні докорінно його змінити, оскільки значна частина суспільних відносин існує незалежно від держави і права, а суспільство в цілому має стосовно держави і права первинний характер. Для характеристики сучасної моделі суспільства, в рамках якого може розвиватись демократична правова держава, останнім часом застосовується концепт “громадянське суспільство”. Особливо широким зверненням до цього терміна супроводжуються суспільні трансформації, що відбуваються у посткомуністичних країнах вже понад п’ятнадцять років, і, виходячи з проведеного у першому підрозділі аналізу наукової літератури, чимало сучасних авторів вважають його ключовим поняттям посткомуністичного періоду.

Дещо призабута у попередні часи, ця ідея набула великої актуальності, за її допомогою чимало політиків намагаються пояснити і розв’язати геть усі вітчизняні проблеми. Лунають заклики до якнайшвидшої побудови громадянського суспільства, пропозиції вважати це найпершим завданням держави. Між тим окремі громадяни виголошують заяви: “Нам нав’язують громадянське суспільство...”, хоча навряд чи розуміють суть цього поняття. Схоже на те, що до нього ставляться як до чергового суспільного захоплення, нової соціальної утопії, новітнього образу світлого майбутнього. Виникає побоювання, що концепту громадянського суспільства на вітчизняних теренах загрожує перспектива бути перетвореним на ще одне свідчення невмирущості революційної звички підміняти діло гаслом, а думку – штампом [171].

Щоб запобігти цьому, слід визначити, що ж таке громадянське суспільство та з’ясувати історичну генезу цієї категорії, адже це поняття має свій особливий історичний шлях розвитку.

Будь-який суспільний організм, поєднуючи у собі безліч різноманітних, а нерідко і суперечливих інтересів людей, які його утворюють, повинен бути певною мірою зорганізованим задля повноцінного функціонування та історичної доцільності [158: 9]. Людські відносини, ускладнюючись та загострюючись, вимагають дієвих компромісних варіантів взаємодії. Вони мусять передбачати розробку і практичне втілення механізмів врегулювання стосунків людей у різних сферах життєдіяльності. Суспільство формує загальноприйняті моральні норми, які сприяють його саморегуляції, надаючи можливість особистості реалізуватись, відстояти свої права і при цьому контролює надмірні егоїстичні домагання, що перешкоджають іншій особі в її утвердженні.

Громадянське суспільство починає зароджуватися на певному етапі суспільного розвитку та є продуктом природного історичного процесу, який передбачає гармонійний розвиток таких елементів цивілізації, як природа – суспільство – людина. Соціальна та політична організація громадянського суспільства найбільшою мірою служить інтересам і проблемам конкретної людини. Тому громадянське суспільство постає бажаною, а на деяких етапах розвитку необхідною формою співжиття людей, які зацікавлені у впорядкованості відносин, захищеності інтересів та можливості впливати на вирішення проблем особи. Зокрема такої ж думки дотримуються більшість вітчизняних вчених А. Грамчук, А. Карась, А. Колодій, В. Кратюк, М. Патеї-Братасюк, О. Скрипнюк, С. Тимченко та багато інших, котрі досліджували цю проблематику [37; 54; 65; 66; 67; 68; 93; 98; 109; 158; 181; 189; 268; 279; 284; 291].

Розглядаючи праці видатних мислителів, філософів та науковців, можемо бачити, що при осмисленні взаємин між індивідами висувалися найрізноманітніші моделі співжиття, аналіз яких дає змогу нам простежити характер змін в суспільстві. Ці розробки спрямовані на пояснення суспільного устрою, на критику тих існуючих або відсутніх якостей, які не дають можливості досягти у суспільстві того стану, котрий хоча б наближався до ідеального. Тут, щоправда, слід наголосити, що жодна концепція не здатна втілити в життя єдиний план розвитку людства.

Однак це твердження не заперечує необхідності пошуку форм поліпшення життя людини у соціумі [158: 27].

Чи не першим підійшов до ідеї громадянського суспільства Платон в діалозі “Держава”. Він обґрунтував думку, що найкраще задоволення людських потреб вимагає розподілу праці між членами політично організованої співдружності. На думку М. Патеї-Братасюк, Платон виокремлює сферу, яка в XVIII-XIX ст. сформувалася і позначалася як “громадянське суспільство”. Філософське ж окреслення громадянського суспільства введене в науку Арістотелем. У своїй праці “Політика” він зазначив: щоб з’ясувати, що таке держава, необхідно спочатку визначити, що таке громадянин, бо держава є не що інше, як сукупність громадян – громадянське суспільство. Але він не ототожнював державу і громадянське суспільство. Такий висновок можна зробити з наступної його тези: справжнє громадянство, а отже, і спільнота, яка складається з громадян, існує лише там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які він називає правильними, у таких, де кожен громадянин може брати рівну участь у всіх вигодах суспільного життя. Зокрема йдеться про “політію” як єдину “правильну державу”, яка дає змогу “множинності діяти в інтересах загальної вигоди” [175: 63].

Сам термін “громадянське суспільство” з’явився значно пізніше - у XVII ст. в працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка і отримав подальше застосування та розвиток у роботах наступних поколінь дослідників.

За кількасот років своєї історії вислів “громадянське суспільство” став полісемантичним, у різних країнах та в різні епохи йому надавали різних значень. Для полегшення вивчення історичного розвитку цього терміна професор Каліфорнійського університету Дж. Александер розробив періодизацію розвитку ідей та практики громадянського суспільства, він виокремив три стадії й умовно назвав їх “громадянське суспільство I, II та III” [143: 8]. З такою періодизацією слід в цілому погодитися, але ми внесемо у неї певні корективи, виходячи з деяких власних міркувань.

“Громадянське суспільство I” як теоретична концепція та соціальний феномен припадає на період від кінця XVII ст. до першої половини XIX ст. Над його

основними положеннями працювали такі відомі мислителі, як Ш. Л. Монтеск'є, А. Фергюсон, І. Кант, Г. Ф. Г. Гегель, А. Токвіль та багато інших.

Мислителі XVII ст. не бачили принципової відмінності між громадянським суспільством, політичним суспільством і державою, але вже тоді розрізняли сфери громадянського суспільства і реальні форми державного правління.

Громадянське суспільство у Т. Гоббса, наприклад, слід розуміти як суспільство цивілізованих громадян, де спонукою до об'єднання є страх, обережність, врешті – власний статок, оскільки “становище людини поза громадянським суспільством, яке можна назвати природним станом, не може бути нічим іншим, як війною всіх проти всіх, і під час цієї війни у всіх є право на все”. У суспільстві цивілізованих громадян діє створена ними держава (лише вона спроможна стримати природні пристрасті людини), тож її влада і суспільство з його загальними законами протиставляються природі.

Дж. Локк висловив ідею примату громадянського суспільства над державою. На його погляд, громадянське суспільство твориться спільністю людей, які намагаються жити впорядковано, знати, що їх права захищені й гарантовані вищою владою (державою), якій вони делегували свої природні права на управління, від посягань інших громадян в цивілізованому суспільстві [158: 30]. Держава упорядковує відносини між людьми, виконуючи надані їй повноваження, і діє в одному напрямку з громадянським суспільством, тому що, коли б вона діяла всупереч інтересам громадян, то з такою державою можна було б розірвати відносини і укласти новий договір.

Наступне покоління дослідників започаткувало чіткіше протиставлення суспільства і держави, властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства, і сам термін, по суті, набув нового відтінку. Вони описували суспільну систему як поділену на дві взаємообумовлені і взаємопов'язані, але принципово автономні сфери - політичну і громадську. Життя у громадській сфері базується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, праві захищати власні інтереси, творити асоціації та спілки, аби протистояти і запобігати сваволі державних чиновників.

Завдяки ідеологам лібералізму концепція громадянського суспільства була переосмислена в економічному руслі приватних ринкових інтересів, причому економіка вважалася головною складовою частиною громадської сфери, адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи.

У XVIII ст., разом з економікою, з'явилася інша автономна сфера суспільного життя: сфера громадської активності, куди не мала втручатися держава. Приватне життя остаточно відокремилось від публічного, а публічна сфера поділилася на політичну і громадську. Відтоді існує переконання, що саме громадська думка і саморегулююча економіка сформували громадянське суспільство і допомогли подолати деструктивні тенденції та ризик його можливого розвалу [143: 8-9].

Окрім ствердження первинності й автономності громадянського суспільства щодо держави, значна увага у цей період була приділена обґрунтуванню його моралі, етики та цивілізаційної ролі. Особливо в англійській соціальній філософії надавалася велика роль у громадянському суспільстві моральності, вихованості, повсякденної та, власне, політичної культури.

А. Фергюсон, скажімо, протиставив громадянське суспільство суспільствам диким і варварським, а головну характерну рису цивілізованості бачив в усуненні насильства із взаємин між людьми [100: 116]. Фергюсон заклав також основу гегелівського та марксистського поглядів у розуміння громадянського суспільства - невідокремленість від держави і її інституцій, необхідність постійного політичного протистояння між основними групами суспільства для підтримки сили громадянського духу і взаємообмежень їх вимог.

Німецькі філософи І. Кант і Г. Гегель довели нероздільність моралі та права, сформулювали принципи правової держави, яка створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства. За І. Кантом, умовою громадянського суспільства є повноцінна особистість. Звідси сформовані такі принципи: а) свобода кожного члена суспільства як людини; б) рівність його з кожним ін-

шим як підданого; в) самостійність кожного члена спільноти як громадянина та ін.

У своїй публікації Г. Єськов зазначив, що І. Кант завжди дотримувався постулату, яким стверджувалося – ніколи ще не було такого володаря, який відмовився б від можливості тлумачити закон на свою користь [82: 57]. Отже, можна зробити висновок, що в умовах громадянського суспільства громадянин повинен мати ту ж можливість примусу володарів до точного і безумовного виконання закону, яку мають володарі стосовно громадян. Цей висновок можна оцінювати як імператив громадянського суспільства, який має велике значення для світового співтовариства на сучасному етапі.

Г. Гегель, по суті, один з перших мислителів, які розглядали громадянське суспільство як самостійне, окреме від держави утворення [37: 43], але він вважав, що межа, яка їх розділяє, умовна і, навіть відмежувавшись від держави, громадянське суспільство залишається складовою її частиною. Якщо громадянське суспільство представляє систему приватного інтересу, то держава – всезагального інтересу. У випадку зіткнення двох сфер життєдіяльності людей громадянське суспільство повинно поступитися інтересам “вищої влади” – державі. Органічний взаємозв’язок держави та громадянського суспільства цей філософ пояснював надзвичайно просто. Громадянське суспільство, підкреслював він, є поєднанням відмінних одна від одної осіб, які його утворюють. Але за природою дії внутрішніх сил, громадянське суспільство характеризується домінуванням роз’єднання, а тому, щоб його зв’язати, перебороти це роз’єднання, необхідна держава як загальний об’єднуючий фактор.

Г. Гегель пов’язував громадянське суспільство з системою егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення. Мислитель виокремив як “громадянське” частину суспільства – його комерційний сектор та інститути, які необхідні для функціонування і захисту цієї громадянської частини суспільства. У питаннях свободи й недоторканності особи Г. Гегель стояв на позиціях формальної рівності

всіх суб'єктів громадянського суспільства. Держава та право є засобами визначення і забезпечення формальної рівності людини і громадянина.

У працях Г. Гегеля знаходимо детальну і, скажімо, об'єктивну характеристику громадянського суспільства та принципів, на яких воно функціонує, проте найбільше сучасники цінують у спадщині німецького філософа те, що він встановив складність і неоднозначність громадянського суспільства, підкреслив властиві йому суперечності та в певному сенсі став провісником концепції плюралізму.

Соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства започаткував А. Токвіль, він же вперше показав тісний зв'язок громадянського суспільства та демократії, акцентуючи увагу на моральному та соціопсихологічному впливові мережі громадських асоціацій, які формують необхідне для демократії активне соціальне середовище. У громадянському суспільстві він вбачав засіб для захисту кожної особистості, оскільки таке суспільство базується на рівності громадян перед законом, що робить їх незалежними один від одного, виробляє звичку керуватися у приватному житті власними переконаннями і волею [60: 52-53].

Дж. Медісон розробив положення про необхідність створення громадянського суспільства для вираження і врахування інтересів різноманітних суспільних груп. Він зазначив, що розмаїття інтересів є результатом природної соціальної диференціації. У країні може бути небезпека об'єднання більшості для придушення меншості, що робить для цієї меншості суперечливими як саму свободу, так і вимогу політичної рівності. Дж. Медісон виходить з того, що не можна перешкоджати прояву різних інтересів громадян, соціальних прошарків, якщо в суспільстві утверджується свобода і права громадян. Організації, які формуються за спільними інтересами, укріплюють демократичні засади громадянського суспільства. Вони ж обмежують контроль держави над громадянським суспільством.

У працях А. Токвіля і Дж. Медісона знайшли відображення ідеї відокремленості громадянського суспільства та держави, їх повноважень.

Е. Блек показує, що становлення громадянського суспільства в Європі проходило через різні колективістські структури - вільні міста, ремісницькі гільдії, комуни. Вони поступово і формували природне середовище політичної демократії

“знизу”. Тобто, за його твердженням, елементи і цінності громадянського суспільства склалися в Європі в XIII ст. У них входили уявлення про норми індивідуального співіснування: вимога особистої безпеки; свобода від домінування з будь-якої сторони; принцип рівності всіх перед законом; право на приватну власність та особисте життя; визнання індивідуальних особливостей, відмінностей. З часом колишні гільдії перетворилися на профспілки, кооперативи - у промислові корпорації. Інститути міського самоуправління відкрили дорогу сучасним меріям і муніципалітетам [158: 42].

Отже, “громадянське суспільство I” на практиці було молодим буржуазним суспільством, яке утверджувало ліберальні свободи, підкорялося законові, формувало громадську думку щодо проблем, визнаних загальнозначущими. Захищати ці інтереси люди намагалися через систему створених спілок, асоціацій та об’єднань, які діяли автономно під охороною закону, і склалися як реальна сила в умовах, коли виникла можливість реалізувати свої потреби. Щоб добитися цього, розпочався процес тиску на державу, механізми її управління. Тобто створювалися інститути громадянського суспільства, які реально виконували свої функції. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації, проте він привніс і антигромадянські тенденції – різке соціальне розшарування, надмірний індивідуалізм тощо.

З поширенням класових протиріч і загостренням національних та класових протиріч настає період “громадянського суспільства II” [143: 11], який можна умовно обмежити часовими рамками від середини XIX ст. до другої половини XX ст. У цей період громадянське суспільство як автономна щодо державних структур сфера публічного життя значною мірою зберігається (а в деяких країнах щойно починає утверджуватися), але в багатьох державах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, його якісні параметри тепер змінюються. За словами Дж. Кіна, суспільство “дичавіє”, що проявляється у застосуванні насильницьких методів розв’язання конфліктних ситуацій [100: 112-149]. Стають по-

пулярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед яких одна з найрадикальніших – марксизм.

К. Маркс, слідом за Г. Гегелем, розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, а не як даний природою стан, який характеризують історично складені форми та відносини. Реально ж існує чіткий розподіл на політичну державу та громадянське суспільство. К. Маркс висунув концепцію повністю деполітизованого громадянського суспільства, виокремивши всю сферу політичних відносин та інститутів у поєднанні з державою у “політичну надбудову”. Громадянське суспільство виглядає як суспільна організація, що розвивається безпосередньо з виробництва, як сукупність економічних відносин, що відповідають виробничим силам і утворюють базис держави. На цьому базисі формуються соціальні відносини, які досягають ступеня групових і класових та починають сприйматися крізь призму особистих інтересів, прав і свобод [158: 39].

У ранніх творах К. Маркса відносини між державою і громадянським суспільством тлумачились як відносини між публічною владою та індивідуальною свободою. При цьому людина розглядалася ним поза політичною спільнотою: вона перебуває у сфері приватних інтересів і пов’язана з іншими людьми лише завдяки необхідності збереження своєї власності. Такі відносини були особливо загострені у період активного розвитку буржуазного ладу.

У першій половині ХХ ст. в деяких країнах сам термін “громадянське суспільство” зникає, і не дивно, що концепція громадянського суспільства стає неконкурентоспроможною та непопулярною. На нашу думку, це пов’язано з тим, що в багатьох державах, крім політичної влади, державі була надана й економічна влада, а суспільство, позбавлене природності економічних відносин, повністю злилося з державою і не могло протистояти їй та бути громадянським. Крім того, держава витіснила з політичного життя основні громадянські інститути (маніпулюючи політичними і соціальними інтересами мас), перебрала на себе велику кількість функцій, включаючи “легітимне насильство” [143: 12], і монополію на суспільну власність (фашизм, сталінізм, комунізм).

Але, незважаючи на непопулярність цієї ідеї в означений період, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський присвячують свої твори теорії громад, громадянського життя і правової держави. Генезису політико-правової думки України щодо громадянського суспільства присвячена увага у дисертаційному дослідженні Н. Філик [293].

У 20-40 рр. ХХ ст. у світовій політичній практиці діяли, крім тоталітарних країн зі зруйнованими структурами громадянського суспільства, країни з розвинутою системою демократичної влади, де громадянське суспільство не припинило свого розширення, а також країни зі ще недостатньо розвинутим громадянським суспільством, але такі, що не зупиняли цього розвитку. Що ж стосується наукових розробок у вищезазначених країнах цього періоду, то слід зазначити, що аж до другої половини 70-х років ХХ ст. у суспільствознавстві Заходу не було відмінностей між поняттями “громадянське суспільство” і “суспільство”. Під суспільством розуміли незалежний від держави комплекс інститутів, відносин та цінностей не-політичного, приватноправового характеру. Західна наука не вважала потрібним зазначати, що суспільство є громадянським, як немає необхідності наголошувати, що держава є суверенною [175: 67].

Серед західноєвропейських теоретиків феномен громадянського суспільства всебічно досліджував А. Грамші, і як марксист він ставив за мету позбутися поділу на громадянське суспільство й державу та побудувати так зване “регульоване суспільство” [100: 23]. А. Грамші виокремлює три частини громадянського суспільства (економічну, політичну й, власне, громадянську) та виділяє ряд його рис: а) розвиток громадянського суспільства пов’язується з подоланням жорстких рамок станово-феодального устрою, з появою капіталістичних відносин; б) громадянське суспільство, пов’язане з історично перехідними формами держави, є силою, яка перебуває у суперечливій єдності; в) в його рамках зростає значення особистості людини, яка перетворюється з підданого у громадянина; г) громадянське суспільство через механізм влади (політичної та економічної) і через структуру суспільної свідомості стає додатковою силою тиску на індивіда [158: 43].

Після Другої світової війни твори А. Грамші з'єднали майже розірвану традицію теорії і практики громадянського суспільства в країнах Заходу, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку – “громадянського суспільства III”, який приніс відродження та актуалізацію ідеї і впровадження її у життя нових країн та навіть континентів [143: 13].

Друга світова війна як збільшувальне скло показала деякі протилежні і подекуди негативні тенденції, які слід подолати, якщо вважати цінності громадянського суспільства загальнолюдськими. Поки що ж можна було бачити і блокування країн-союзниць з різних політичних таборів (СРСР, Англія, Америка), і їх далеко не демократичні способи “поділу” світу в Тегерані, Ялті, Потсдамі, Вашингтоні, і те, що становлення громадянського суспільства в одній країні не означає, що ця країна, незважаючи на голосні декларації, готова сприяти його поширенню (США, де громадянське суспільство пішло вперед навіть у порівнянні з демократичною частиною Європи, були і є найжорстокішим конкурентом у боротьбі за сфери впливу і гегемонію в світі).

Післявоєнний розвиток Заходу дає підстави говорити про те, що реальним елементам громадянського суспільства був наданий новий імпульс технологічними, структурними і культурними змінами, які відповідали розвитку постіндустріального суспільства [60: 60]. На рубежі 80-90 рр. ідея громадянського суспільства була витребувана із запасників соціально-філософської і політичної пам'яті (хоча, на нашу думку, “анонімне” втілення у реальному житті елементів громадянського суспільства ніколи не припинялося, хіба що переривалося в деяких країнах). Надзвичайний успіх і значущість майже забутої концепції громадянського суспільства пояснюється тими історичними процесами, які асоціюються з подальшим поширенням ідей ліберальної демократії на ті країни, що стали на шлях демократичних перетворень. Відбувається публічна критика деспотичної державної влади та радикальне обстоювання громадянського суспільства, як елемента демократичного соціального і політичного ладу.

Особливістю цього періоду є те, що сфера застосування категорії громадянського суспільства дуже широка, а його інтерпретації – надто різноманітні. Це

обумовлено новими реаліями суспільства загального добробуту та пошуками нових форм соціальної взаємодії і соціального захисту, а також змінами, які мають місце в наш час в інститутах і функціях громадянського суспільства, що пов'язані з розширенням соціальних функцій держави та відшукуванням нових способів його взаємодії з державними структурами.

Захисники громадянського суспільства в Центрально-Східній Європі порвали з марксизмом. Серед знаменних спроб у цьому напрямку слід назвати есе Яна Тесаржа, чеського історика, який спеціалізувався на аналізі та порівнянні тоталітарних режимів [100: 27-28]. За Я. Тесаржем, різні форми тоталітарних диктатур ХХ ст. (сталінізм, нацизм) виникли через політичну нестабільність та “недорозвиненість структур громадянського суспільства”. Формування цих режимів свідчить про те, що демократія та тоталітаризм не є протилежностями, адже в ситуаціях кризи, коли так звані “широкі маси” раптом починають входити в політичне життя за умов слабкого розвитку громадянського суспільства, то тоталітаристські рухи і партії паразитують на таких псевдodemократичних гаслах, як “уся влада радам”, “з народу і для народу” тощо. Тоталітарні режими завжди породжені “революційною кризою в суспільстві”. Однак, як стверджує Я. Тесарж, діє також протилежне правило: громадянське суспільство є не лише кращим засобом проти демагогії, розмноженої масовими ідеологіями, заохоченими поступом демократичних ідеалів. Саме тривала боротьба за громадянське суспільство, а не раптова революція “згори” чи “знизу” є найпотужнішою зброєю проти тоталітарної диктатури, яка вже утворилася. Отже, можна зробити такий висновок – якщо тоталітарні системи, які є поверненням до абсолютизму в ХХ ст., легко виникають за умов, коли структури “громадянського суспільства” недостатньо сформовані, то найнадійнішими засобами запобігання їхньому утворенню є стимулювання розвитку громадянського суспільства.

Протягом минулих десятиліть ідеї громадянського суспільства залишають слід далеко поза межами Європи (наприклад, у латиноамериканському регіоні дискусії про громадянське суспільство стали характерною рисою опору громадян бюрократично-авторитарним режимам, складником кампаній проти тероризму і

бандитизму; поняття “громадянське суспільство” також широко використовується у Південній Африці, де популяризувалась тематика громадянського суспільства в дискусіях про форму післяпартеїдного режиму, який щойно народжувався; деякі аспекти громадянського суспільства проявилися й у різних формах в арабських країнах, а також вперше потужно з’явилися у східноазіатському регіоні), а деякі дослідники вже розмірковують про можливість появи “глобального” чи “всесвітнього” громадянського суспільства, світового громадянського співтовариства [290: 7-8].

Сучасні дискусії навколо цієї концепції пов’язані з тим, що дослідники використовують різну методологію дослідження і тому акцентують увагу на різних аспектах цього складного явища. Непорозуміння також викликані недостатнім поки що розмежуванням теоретичних розробок “громадянського суспільства” (як певного ідеального типу, як повну сукупність уявлень про нього), описових характеристик реальних, існуючих різновидів громадянських суспільств та громадянського суспільства як його попередні елементи на відповідних стадіях історичного розвитку. (Е. Шилз висловив занадто категоричне судження, що в разі, коли відносини, котрі становлять громадянське суспільство, не “досягають” до його взірця, то навряд чи взагалі можливе його існування). На нашу думку, процес руху до ідеалу громадянського суспільства є постійним вдосконаленням становища і взаємовідносин людини, суспільства і влади. Врешті, слід також враховувати регіональні особливості Америки, Західної Європи та України, особливо в їх історичному контексті. Кожне громадянське суспільство завжди з’являється на базі інститутів і принципів співжиття, які формувалися протягом багатьох віків конкретного історичного розвитку кожного народу [116:17].

Все викладене вище, в цілому доводить необхідність формування громадянського суспільства в Україні, але його побудові, безперечно, має передувати розробка теоретичних підвалин громадянського суспільства. Вважати, що таку працю треба починати з нуля, було б неправильно - як бачимо з вищенаведеного, теорія і практика громадянського суспільства сягає тисячоліть.

За останні роки проблема розвитку громадянського суспільства й надалі залишається в центрі теоретико-політологічних та правових дискусій українських науковців. Вагомими у цьому зв'язку є наукові доробки, зокрема таких дослідників: В. Авер'янова, В. Андрейцева, В. Бабкіна, Є. Головахи, М. Козюбри, М. Михальченка, В. Погорілка, В. Селіванова, О. Скрипнюка, В. Тація, Ю. Шемшученка, В. Шаповала та ін.

Незважаючи на розмаїття думок і підходів до цього поняття, до його складових елементів, співвідношення з державою тощо, світова теорія громадянського суспільства в цілому сформувалася. Завдяки їй створено загальне уявлення про цей суспільний феномен, встановлено основні його ознаки і структурні частини, виявлено особливості, що роблять інститут громадянського суспільства одним з основних загальнолюдських надбань.

Дехто не надто переймається коректним тлумаченням цього явища, задовольняючись двома-трьома простими формулами, такими як от: громадянське суспільство - це суспільство громадян (справжніх громадян), або у кращому випадку - сукупність асоціацій, що діють незалежно від уряду.

З тавтологічної дефініції громадянського суспільства як суспільства громадян виводять утопічний і занадто абстрактний образ його членів - всіх, як один, свідомих і відповідальних, готових жертвувати особистим благом заради добробуту держави. Але де ті критерії, за якими оцінюють людей на відповідність громадянському суспільству, та й хто має це робити? І куди дівати решту громадян, які не підпадають під категорію “ідеальних”?

У повсякденному вжитку термін “громадянське суспільство” часто розуміють як мережу неурядових інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів, саморегульовану систему недержавних інституцій, через які громадяни реалізують свої громадські інтереси [171]. Громадські неурядові організації і структури об'єднують різні групи людей за інтересами. Разом з тим, до числа невід'ємних складових громадянського суспільства належать органи самоврядування, соціаль-

ні, культурні, релігійні та етнічні організації, студентські братства, любительські клуби, тобто різноманітні недержавні громадські об'єднання, котрі в той чи інший спосіб сприяють розвитку громадянської самосвідомості та залученню громадян до суспільного життя.

Однак такий підхід теж викликає низку запитань: яким має бути статус таких громадських об'єднань? Чи можна вважати складовими громадянського суспільства організації, що не зареєстровані у Мін'юсті; чи є вони суб'єктами суспільно-політичного життя взагалі, якщо вони формально й зареєстровані, мають всі реквізити, але охоплюють незначну частину людей, котрі займаються “прокручуванням” грошей у проектах, чи є це громадянським суспільством?

Окрім того, не зовсім вірно ототожнювати громадянське суспільство лише з неурядовими організаціями. Їхня роль справді дуже важлива, але індикаторами високорозвинутого громадянського суспільства є не лише значна кількість громадських організацій, а насамперед якість їхньої роботи, а також рівень демократичності та плюралізму в державі, зокрема культура ведення політичної боротьби на виборах, відсутність утисків прав і свобод громадян, здатність і готовність відстоювати власну громадянську позицію та багато інших, начебто несуттєвих на перший погляд факторів, без яких говорити про громадянське суспільство неможливо.

“Класичне” розуміння громадянського суспільства походило з того, що тривалий час до царини “громадянського” відносили усе, що перебувало поза межами “традиційних” форм улаштування суспільного життя; через це за античних демократій до громадянського суспільства, вважалося, належить держава, а за середньовіччя - усе, що не підлягає регламентації; держава певний час не мала тих ознак формалізму й бюрократизму, що стали її атрибутами у подальшому, не була апаратом професійного публічного адміністрування.

Громадянське суспільство ще визначають через ліберальне протиставлення його державі, урядовим структурам, констатацію обмеженості державної влади, заперечення її всеосяжності, властивих їй формалізму, ієрархічної субординації, централізації й директивних наказів - того, що називають етатизмом. Громадянсь-

ке суспільство - це певний спосіб життя людей, коли воно є неказеним, цивільним (“штатським”), відбувається поза офіційною регламентацією уряду. Тобто “ліберальне” розуміння ідеї громадянського суспільства полягає у вимозі встановити розумну межу втручання держави у життя людей, зупинити етатистську експансію, упорядкувати відносини між урядовцями та громадянами.

Однак не слід забувати, що таке ліберальне розуміння громадянського суспільства заперечує “класичне” його тлумачення, представлене, зокрема, у вченнях Дж. Локка й Т. Гоббса, коли громадянське та державне (політичне) начала не були розрізнені, а, навпаки, сприймалися як тотожні одне одному. До кінця XVIII ст. поняття “громадянське суспільство” застосовувалося як синонім поняття “держава”, а з того часу і до сьогоднішнього дня під цим поняттям розуміють сферу життєдіяльності людей, яка не залежна від втручання державної влади [134: 12]. Проте, незважаючи на це, ще досі терміни “громадянське суспільство” і “держава” нерідко використовують як взаємозамінні.

Таке протиріччя у визначенні громадянського суспільства є наслідком того, що концепт “громадянське суспільство” усе ще залишається недостатньо опрацьованим суспільною наукою. Не дарма ж дискусії з його приводу не вщухають в академічних колах у цілому світі.

Антитеза “класичного” та “ліберального” розуміння феномену громадянського суспільства може бути розв’язана, якщо під цим поняттям розуміти один із трьох способів соціальної організації поряд з такими як “традиційні” та державно-організовані суспільства. “Громадянське” (civil) означає порядок, що є конвенційним улаштуванням і регулюванням суспільних відносин за допомогою норм, встановлених людьми. Такий вихід з колізії “класичного” та “ліберального”, “політичного” та “приватницького” розуміння громадянського суспільства запропонував Бенжамін Барбер, виходячи з розуміння суспільства як моделі, що складається не з двох ланок (держава - громадянське суспільство), а з трьох - держава, приватне життя та громадянське суспільство.

Громадянське суспільство слід визначати радше як суспільство громад, пояснювати його не лише в термінах громадянина чи держави, а й у термінах поряд-

ку, влаштування й дотримання суспільної цілісності. Серед форм такої цілісності головними визнають державну, громадську та родинну (“традиційну”). Громадянське суспільство є сферою медіації між приватною особою (родиною) та державою. Громадянське суспільство - це не ідеальний стан спільноти, а одна з форм суспільного життя (поряд з державною та “традиційною”). Вони тісно взаємопов’язані між собою і від розвиненості кожної з них залежить досконалість цілісного буття нації.

Характерним для традиційного способу суспільної організації є те, що спільноти улаштовані за ознакою кровно-родинної приналежності індивідів, якою визначається місце особистості у суспільстві, її роль, характер і спосіб підпорядкування іншим людям та встановленим нормам. Це історично первісна форма соціальної організації, де присутній патерналізм і закритість для інновацій; є ієрархічність і централізованість, певною мірою клановість. Ця парадигма людського співжиття не втрачає своєї значущості й понині і проявляє себе у цінностях родинного життя. Історично громадянське суспільство могло виникати як звільнення, емансипація людського життя від традиційних (родинних) форм залежності, практикування таких форм комунікації й солідарності, за яких спільні справи та рішення постають предметом публічного дискурсу, результатом спільних, свідомих, цілеспрямованих раціонально обґрунтованих зусиль, коли ієрархія й залежність між людьми встановлюється самими ж людьми.

Громадське життя породжується здатністю людей, які не є родичами, нічим не зобов’язані один одному, є вільними й рівноправними, жити громадою, встановлювати стосунки солідарності й відповідальної кооперації, підпорядковуватися імперативам, що мають конвенційне походження, а не є наперед заданими, спільно (публічно) розв’язувати проблеми колективного життя.

Передумовами й суттєвими ознаками громадянського суспільства називають ринкову економіку з властивою їй багатоманітністю форм власності й відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних верств у ньому, множинність незалежних асоціацій індивідів, політичних сил і партій, не-

директивно формовану громадську думку; вільну особистість з почуттям власної гідності й цінуванням приватності особистого життя.

Громадянське суспільство - це таке існування людини у суспільстві, коли вона дотримується настанов держави, але усе ж не допускає того, щоб держава та її структури цілком поглинули її особистість і життя, завжди зберігає й цінує компонент приватного у власному ставленні до подій чи у здійсненні певних дій.

Громадянське суспільство - це здатність людей до спонтанної солідарності, готовність і вміння встановлювати й дотримуватися певного порядку самостійно, без застосування до них імперативів традиційного суспільства (звичаєве право) чи директивного впливу держави (закони, карально-репресивний апарат, формально-бюрократичні приписи тощо); заперечення закритості й немобільності традиційно-родинного життя, з одного боку, та формально-казенної офіційності публічного життя, підпорядкованого бюрократичному адмініструванню держави, з іншого. Важливим проявом громадянського суспільства, його атрибутом слід визнати комунітаризм (а не лише організації чи асоціації) - схильність і здатність людей до інтеграції у громаду, вміння разом розв'язувати спільні проблеми.

Кожна з головних форм суспільної організації ("традиційна", громадянська та державна) покликана і спроможна доповнювати й урівноважувати одна одну [102: 46]. Усі разом вони становлять цілісне життя людини, в якому присутні цінності родинної спорідненості, відкритість, свобода ініціативи й самореалізації у громадянському просторі, упорядкованість і законність, забезпечувані функціонуванням держави, наділеної низкою специфічних властивостей.

Найголовніші характерні властивості держави, які набувають важливого значення в ході визначення особливостей її взаємодії з громадянським суспільством, можна виокремити із загальних ознак держави [249: 24-25].

По-перше, це суверенітет держави. Тільки держава є універсальною, всеохоплюючою організацією, котра поширює свої дії на всю територію країни і всіх громадян, тож вона офіційно представляє все суспільство. Відносини людей загалом характеризуються значною неузгодженістю та суперечливістю, тому вимагають певної організуючої першооснови, яка б координувала їх, сприяла

задоволенню інтересів його суб'єктів; вирішувала конфлікти, визначала правові норми поведінки та забезпечувала б їх дотримання. Такою організуючою інституцією є держава, наділена можливістю видавати закони, за якими живе суспільство, стежити за їх виконанням, здійснювати регулюючу функцію. Хоча, звичайно, є проблема і тут, коли при реальному верховенстві закону держава авторитарними чи тоталітарними методами нав'язує суспільству певну модель розвитку згідно з ідеологічними, інколи навіть утопічними проектами.

По-друге, держава уособлює публічну владу і підпорядковує собі всі вияви інших суспільних властивостей. Вона застосовує владні методи впливу, включаючи у разі необхідності примус.

По-третє, держава за допомогою права регулює суспільні відносини і надає своїм велінням загальнообов'язкового характеру (по суті, урівнює перед законом всіх, як людей і їх об'єднання, так і державу та органи, які її уособлюють).

По-четверте, держава завдяки наявності спеціального професійного апарату виконує основний обсяг управління суспільними справами, розпоряджається його людськими, матеріальними і природними ресурсами, тобто здійснює цілеспрямоване державне регулювання.

Оскільки держава – це всезагальне, можна сказати, глобальне утворення в межах певної території, то відповідно їй властиво зважати в основному на інтереси і проблеми великих соціальних груп, які можуть чинити вплив на її політику. Тому інтереси особи в такій ситуації стають прерогативою громадянського суспільства, яке і зобов'язане зосередити увагу держави на вирішенні загальних питань через індивідуальні, поставити взаємини суб'єктів (особа – суспільство – держава) на один рівень і чітко усвідомити, що і суспільство, і держава створені людиною та функціонують для неї, адже не держава будує громадянське суспільство, а воно створюється самими громадянами. Громадянське суспільство не запроваджують законом, воно виникає, формується у суспільній історії шляхом суверенізації життя особистостей та громад. Держава ж певним чином регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства, підтримуючи їхній розвиток або гальмуючи його.

Здійснюючи політичну владу в громадянському суспільстві, держава підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству, забезпечує рівні можливості для всіх людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості, гуманізму та милосердя, не втручається в особисте життя людини і громадянина, регулює соціальні відносини в межах чинної конституції, законів та інших нормативно-правових актів [246: 66].

Держава має бути відповідальною за дотримання порядку й стабільності, за протидію відцентровим силам, що загрожують руйнуванням соціальної цілісності і які присутні у її додержавному чи позадержавному станах, коли людина керується лише власними інтересами й уявленнями про належне. У сучасному суспільстві доводиться зважати й на те, що спонтанна солідарність (громадянське суспільство) може бути пов'язана і з “тіньовими” формами суспільної взаємодії, набувати нелегітимного, кримінального, терористичного значення, оскільки спільні цілі неурядових угруповань, буває, досягають шляхом руйнування хмарочосів за допомоги викрадених літаків (мовиться про події у США 11 вересня 2001 р.). Держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, за дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію силам, що загрожують соціальній цілісності й спрямовані на руйнування “соціальної солідарності”.

Громадянське суспільство є запорукою “стримування” держави, контролю над владою; важливою складовою поділу влади поряд з її “гілками”; через те, що держава, влада завжди тяжіє до абсолюту. Адже світова та вітчизняна історія багаторазово доводила той факт, що подібно до того, як стрілка компаса тяжіє до Півночі, так і держава проявляє тяжіння до посилення своєї влади. Суспільство однозначно потребує, щоб існували важелі “противаг” щодо держави. Порушення балансу між державою та громадянським суспільством призводить зазвичай до політики етатизму – надмірного втручання державних органів влади у справи суспільства, дріб'язкової бюрократичної опіки і регламентації суспільного життя, обмеження прав і свобод особистості.

В рамках етатизму розрізняють два основних варіанта регулюючого впливу держави на суспільство – авторитарний і демократичний етатизм [251: 632]. Авторитаризм означає такий спосіб владного впливу на суспільство, за якого блокується або розривається зворотний зв'язок між управлінською і керованою системами, влада прагне формувати суспільні відносини. Авторитаризм характерний і для тоталітарних систем, але це – крайній авторитаризм – злиття управлінської та керованої систем, крайній прояв етатизму.

Феномен такого варіанта етатизації був характерним для переважної більшості держав Заходу і Сходу. Досить згадати про драматичні події першої половини ХХ ст., а особливо про період між двома кровопролитними світовими війнами, щоб привести приклади того, як держави буквально “поглинали” громадянські суспільства (Італія, Німеччина, Іспанія, Португалія тощо).

Сама лише відмова від авторитарного етатизму автоматично не приводить до утвердження громадянського суспільства. Проблема зводиться не стільки до протистояння громадянського суспільства державі, скільки до запобігання таким формам організації, за яких внутрішні інтереси суспільства, інтереси конкретної людини підмінюються відірваними від неї інтересами будь-якої групи людей або апарату. Придушення громадянського суспільства має місце тоді, коли будь-які інституції у структурі громадських організацій перестають відображати інтереси тих верств суспільства, для відстоювання яких вони були створені, й починають своє існування для власного інтересу, заради самозбереження.

Протилежним авторитарному варіанту є демократичний варіант державного інтервенціонізму, який втілюється в теорії та практиці “держави загального благоденства” чи соціальної правової держави. Так, і сучасні дослідники, зокрема О. Верник виділяє такий тип політичної свідомості, як “помірне державництво”, що ставить своїм завданням обмеження державного втручання при збереженні держави як такої [43]. За такого варіанта параметри і межі державного втручання визначаються потребами громадянського суспільства, точніше, більшістю суб'єктів громадянського суспільства.

У демократичних суспільствах сьогодні спостерігаємо як держава доволі активно втручається у простір громадянського суспільства, забезпечуючи вирішення багатьох соціально важливих проблем. Це доводить, що система “держава - громадянське суспільство” виходить на шлях дещо відмінний від відповідної західноєвропейської моделі розвитку громадянського суспільства. Його можна розглядати не як протистояння, а як взаємодію та взаємопроникнення [116: 19-20].

Взагалі з проблеми взаємодії громадянського суспільства та держави у науковій літературі існує кілька напрямків [66: 46]: по-перше, громадянське суспільство розглядається як загальний елемент людського суспільства, який домінує над державою. Інший напрямок розглядає безпосередньо взаємодію і висуває концепції переважаючої ролі держави, рівного партнерства, пасивної ролі громадянського суспільства. Наступний підхід – це відведення громадянському суспільству ролі посередника між державою та особою. З четвертої точки зору, громадянське суспільство – елемент суспільної структури, що за своїм значенням займає таке ж місце як і держава. При цьому обидва утворення можуть розглядатися як рівноправні партнери, які впливають один на одного, або як антагоністичні структури, розв’язання суперечностей між якими є основою суспільного розвитку, або ж як взаємно нейтральні елементи. З позицій ще однієї точки зору, держава має тимчасовий характер. Утвердження постулату про швидке відмирання держави з поступовою заміною її суспільним самоврядуванням призвело б до знищення громадянського суспільства [158: 56].

З нашої точки зору, між державою і суспільством, у будь-якому випадку, має бути певна дистанція – так би мовити, кордон демократії, перетинання якого веде до одержавлення суспільства, що з позицій демократії та гуманізму недопустимо. У межах такого кордону держава є суттєво необхідною громадянському суспільству, яке без неї не зможе не тільки розвиватися, а й існувати.

Аби громадянське суспільство дійсно розвивалося, потрібні певні передумови. Це - політично й економічно вільний громадянин, свідомий своїх інтересів. Це - легалізація й реабілітація приватного начала в житті людей. Йдеться не про саму лише приватну власність на майно, а перш за все про визнання за індивідами

права на недирективне мислення і вільний вибір (у соціально-прийнятних межах, зрозуміло) їхнього життєвого шляху, шанування недоторканності особистого життя. Власність при цьому постає лише умовою й гарантом поширення “приватного” стилю політичного, громадянського життя. Домінантним у філософії приватизації, зокрема в Україні, мало б бути не прагнення перерозподілити “порівну” усе добро в державі, а формування елементарної культури приватності особистого життя як суттєвої засади структурованого громадянського суспільства.

Але чи не найважливішою передумовою і разом з тим ознакою громадянського суспільства слід визнати зрілого, освіченого (компетентного) й активного громадянина [204]. Громадянське суспільство – це суспільство рівноправних громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини [260: 26]. Якість суспільства залежить від якостей особистостей, які його становлять.

Основними рисами особистості як основи громадянського суспільства є розумність і здатність мислити; відповідальність; можливість передбачати результати своїх вчинків; індивідуальність; певна міра свободи, тобто індивідуальна автономія як стосовно соціуму, так і держави. Така особистість є самоцінна, самодостатня, здатна до конструктивної взаємодії з іншими в ім’я спільних інтересів та цінностей і, в ідеалі, спроможна підкорити власні приватні інтереси суспільному благу [167: 5].

Важливим завданням у розвитку громадянського суспільства має бути піднесення демократичної культури, поширення і вкорінення серед людей цінностей громадянського суспільства, знань про права й державний устрій, вмінь відповідно діяти.

Отже, на нашу думку, громадянське суспільство - це сукупність економічних, культурних та інших самостійних і незалежних від держави відносин (між різними секторами соціуму) та інститутів, що розвиваються в демократичному суспільстві. Це такий соціальний простір, де люди взаємопов’язані і взаємодіють між собою як незалежні один від одного та від держави індивіди (котрі можуть об’єднуватися, оскільки окремому індивіду важко самостійно відстоювати свої

права і законні інтереси) і який має забезпечити в різних суспільних сферах умови для самореалізації окремих людей та колективів. Це система відносин такого ґатунку, що не лише визнають легітимність громадянського сектора поряд з підприємництвом і урядово-державними інституціями, а й сприяють кооперативній взаємодії у всьому, що стосується публічних проблем. Держава, а разом з нею і право, забезпечують поєднання інтересів суспільства в цілому і окремих індивідів та колективів.

Громадянське суспільство як відкрите суспільство гарантує гармонійний розвиток і взаємодію усіх соціальних суб'єктів, реалізацію їх інтересів та потреб, сприяє розвитку всіх форм людської діяльності, всіх різновидів суспільних відносин, зростанню культурного рівня кожної людини [276: 8].

1.3. Еволюція державної влади в умовах формування громадянського суспільства

Вирішення питання про взаємовідносини громадських організацій та держави потребує, на наш погляд, з'ясування сутності поняття “державна влада”, її характерних рис і особливостей еволюції в умовах формування громадянського суспільства. Це завдання важливе, оскільки на певному етапі існування суспільства виникнення влади стає невід’ємною об’єктивною умовою його функціонування і подальшого розвитку. Зважаючи на те, що офіційним представником всього суспільства є саме держава, з моменту свого виникнення вона одразу стала ідеальним інструментом здійснення влади в суспільстві [235: 46, 51]. Через спеціально створений апарат держава уособлює матеріальну силу державної влади [216: 181], забезпечує в комплексі, в системі організацію державної влади, методи, прийоми і засоби здійснення державної влади [216: 117].

Особлива актуальність цього завдання обумовлюється тим, що теоретичні розробки змісту державної влади за часів радянської доби не здійснювалися, адже сама сутність державної влади трактувалася однобічно, виходячи з того, що державна влада, її організація й діяльність з перших днів існування радянської влади існували за схемою “держава” - “орган держави” [184: 329]. В умовах антидемократичного режиму обговорювати зміст терміна “державна влада” заборонялось цензурою, оскільки це було в значній мірі відходом від загальнодержавної ідеології, визначеної класиками марксизму або лідерами комуністичної партії [231: 387]. Не досліджувалися у повній мірі або й зовсім залишалися без наукового аналізу численні проблеми функціонування державної влади. Серед найважливіших з них: основні функції та напрямки здійснення державної влади; визначальні засади, форми дії державної влади в інтересах свого народу; способи співпраці народу з державними органами у сфері реалізації владних повноважень.

Сьогодні, разом з усвідомленням того, що розвиток і вдосконалення організації та здійснення державної влади є процесом надзвичайно складним, розрахованим на тривалий період, приходить розуміння, що цей процес має відбуватися на ґрунтовній науковій основі. У зв’язку з цим наукові розробки проблем держав-

ної влади в Україні значно активізувалися [38; 43; 46; 104; 149; 152; 184; 188; 198; 199; 200; 288; 296]. На жаль, багато питань ще залишаються не вирішеними науковцями.

Поняття “влада” застосовується дуже широко, адже феномен влади багатомірний [200: 18]. У новому тлумачному словнику української мови термін влада визначається як: а) право керувати державою, політичне панування, владування, всевладдя; б) керівні державні органи, уряд, адміністрація, провід, керівництво; особи, що мають урядові повноваження; в) право та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь [242 Т.1: 356]. До наукового обігу увійшло також визначення М. Вебера: влада – це можливість стверджувати власну волю навіть всупереч опоріві.

Можна погодитися, що у широкому, соціально-філософському аспекті влада означає цілеспрямований вплив за допомогою будь-яких засобів однієї людини, групи, класу носіїв влади на іншу людину, групу, клас підвладних, внаслідок чого підвладна сторона виконує саме такі дії, яких вимагає від неї носій влади і які вона без такого впливу не виконала б [231: 388].

Державна влада – це публічна політична влада, що діє від імені всього суспільства, лише інколи (за тоталітарного режиму, наприклад) – від імені певного класу чи верстви. Як вид влади публічної, державна влада є саме тією суспільною силою, котра здатна з допомогою правових та організаційних засобів реалізувати волю держави в межах конституції та законів [200: 20], виконуючи дві основні функції: посередницьку й управлінську [59: 201].

Державна влада перевищує всі інші різновиди влади в усіх соціальних утвореннях як за обсягом, так і за засобами впливу. Вона поширюється на всі сфери суспільного життя і здійснюється за допомогою спеціального апарату примусу або переконання, володіє монопольним правом видавати нормативні акти, обов’язкові для всього населення держави [231: 390]. За своєю суттю, державна влада – це легітимне офіційне волевиявлення держави, її органів та посадових осіб, що є здійсненням влади народу [296: 7].

Суть державної влади можна збагнути краще, коли згадати протилежно-полярне явище - відсутність державної влади. Стан анархії та безвладдя, як свідчать історичні факти, супроводжується й характеризується тяжкими злочинами, грабунками, насильством. У давні часи народ більше боявся відсутності монарха та його тиранічної влади, ніж чужоземного поневолення [231: 421-422]. Безлад і хаос можуть виникати також і внаслідок кризи державної влади, яка може призвести до економічної, фінансової та політичної скрути.

Суть державної влади у різних державах різна. У демократичних державах вона має демократично-правовий характер (проте не можна занадто категорично визначати її як загальнонародну), в антидемократичних - навпаки, вона заснована на державному примусі, насильстві, свавіллі, беззаконні. Характер і суть державної влади проявляються в її практичній діяльності з реалізації внутрішньої та зовнішньої політики, в її дієздатності, у здібностях і можливостях правильно управляти державою й суспільством, в її законності чи беззаконні, в її моральності чи аморальності.

В соціально-політичній доктрині демократія як форма здійснення державної влади завжди сприймалася як антипод деспотії й свавілля, фактор цивілізаційного поступу. Сучасні спроби формування органів влади шляхом вільного і загального волевиявлення громадян як суттєві риси демократизму суспільного життя стали безсумнівними досягненнями суспільства XX-XXI століть. Але, з іншого боку, у сучасному суспільстві зберігається загроза перетворення демократії на охлократію, що означає нехтування законами, зневажання демократичних принципів та процедур, спроби галасом та погрозами впливати на органи влади [48: 32].

Аналіз історичного досвіду свідчить, що не владні відносини самі по собі, а концентрація влади (порушення рівноваги) створює умови для різного роду зловживань, обмеження свободи. У демократичному суспільстві влада в будь-якому її прояві не може і не повинна існувати як певна форма примусу, оскільки в цьому випадку вона неодмінно спирається на силу і набуває не властивого демократії самодостатнього значення.

Там, де існують сталі демократичні традиції, приватна власність у той чи інший спосіб не виходила з господарського обігу, ця форма правління дійсно спроможна адекватно відповісти на виклики часу і відновити загальноцивілізаційний рух у країнах, які тимчасово були вилучені з нього політичними експериментами. Ті ж держави, які зазнали на собі великого впливу комуністичної ідеології, тотально етатизували всі прояви громадянської свободи й волевиявлення, підпорядкували собі суспільства, ліквідували будь-які паростки приватної власності, не завжди можуть покладатися на демократію як на єдиний і остаточний інструмент відновлення суспільного життя на громадянсько-правових засадах [38: 45]. Історія знає приклади, коли деякі країни світу вирвалися з лабет бідності та соціального хаосу завдяки авторитарній формі правління.

Якщо країна для свого подальшого розвитку обирає демократичну форму правління, то для того, щоб досягти позитивного результату, їй потрібно створити додаткові інституціональні структури, зокрема представницького характеру, забезпечити умови для розвитку громадянського суспільства і здійснити, з одного боку, низку дерегуляційних та децентралізаційних заходів для суб'єктів ринку та громадян, а з іншого - підвищити відповідальність державних службовців за виконання покладених на них обов'язків. Дефіцит відповідальності суб'єктів влади – ключова проблема в Україні, яка відкриває можливості та фактично спонукає до того, щоб повноваження зробити максимальними, а відповідальність – мінімальною.

Сенс пропозиції у створенні додаткових представницьких структур полягає в тому, що, оскільки традиційні політичні інститути представницької демократії не виконують своїх завдань перед народом, який їх обрав, то народу самому треба взяти справу в свої руки (створити, наприклад, на рівні кожної адміністративно-територіальної одиниці об'єднання громадян, перед якими звітували б посадові особи та депутати, що здійснюють державну владу).

Відсутність або недостатній розвиток громадянського суспільства є основною перепорою для демократії. Саме тому матеріальною основою діяльності сучасної держави, а також духовною опорою буття держави, що створює умови для

розвитку нового типу культури і нової організації соціального управління, є громадянське суспільство. Тут доречно згадати думку А. Одинцової про те, що “протиставлення громадянського суспільства та держави виникає за умови, коли держава монополізує ті чи інші, інколи не властиві їй функції, а її апарат перетворюється на відірвану від суспільства корпорацію” [48: 35].

Суверенні індивіди у громадянському суспільстві через суспільний договір формують державу, яку наділяють владою і правовими основами для своєї діяльності. Через діяльність держави, її органів здійснюється саморегуляція суспільства, при цьому найефективнішим засобом регламентації процесу самоорганізації суспільства є право, яке у взаємодії з державою становить нормативне інституційне утворення. Лише влада, яка частину своїх владних повноважень та своєї владної сили віддає праву, одержуючи натомість статус правової, є справедливою і забезпечує рівновагу інтересів особистості, суспільства та держави.

Громадянське суспільство забезпечує особливий порядок створення державних інституцій: зміст демократичних виборів якраз і полягає в тому, щоб формування держави відбувалося з глибин громадянського суспільства. З іншого боку, державна влада ефективно впливає на суспільство через законотворчість, на основі якої і розвивається громадянське суспільство.

Сутнісні риси державної влади в умовах формування громадянського суспільства суттєво змінюються: для влади виключається можливість піднятися над законом. Сильна влада діє в рамках закону і обмежується невідчужуваними правами й свободами людини.

Сьогодні відомі два варіанта прояву активності держави у житті суспільства: етатистський і ліберальний [59: 203]. У житті однак частіше зустрічається змішаний. Ліберальний тип активності виявляється у дії принципів невтручання держави у справи громадянського суспільства. Етатизм, навпаки, проявляється в активному втручанні держави у життя суспільства, що характерно для держав, які сформувалися на основі психології патерналізму, в результаті сильного впливу на державу християнської та ісламської релігій.

Сучасна держава не обходиться без елементів етатизму, але при цьому передбачається існування громадянського суспільства. Відносини між державою і суспільством змінюються: відносини підпорядкування, підкорення трансформуються у відносини партнерства. Одночасно відбувається пошук оптимального поєднання принципів соціальної справедливості, етатизму і ліберальної ідеї правової держави.

Осмислюючи суть державної влади в умовах розвинутого громадянського суспільства, є підстави стверджувати, що їй характерні наступні вагомні ознаки. Перша полягає у тому, що державна влада повинна бути легальною, легітимною та законною. Легальність державної влади означає, що первинним актом утвердження державної влади завжди має бути закон. При цьому слід враховувати дві особливості: по-перше, закони можуть прийматися, змінюватися й відмінитися різними способами, по-друге, інколи навіть прийняті відповідно до встановленого порядку закони можуть легалізувати явно тоталітарну владу [200: 20]. Крім того, легальність влади передбачає право на застосування примусу, тобто створює умови для підпорядкування законам.

Зазначимо, що однією з важливих функцій конституцій є, власне, обмеження державної влади, встановлення меж і визначення основ діяльності державних органів. Проте демократичне обмеження влади конституція може виконати повною мірою лише у разі її правового характеру [86: 91]. Отже, право, втілене у конституції та законах і виражене у правосвідомості громадян, визнає за державною владою здатність здійснювати соціальну організацію, управління й примус на основі закону і в межах компетенції.

Легітимація державної влади є ще важливішою, адже жодна державна влада не може спиратися тільки на закони й примус. Щоб бути стійкою, вона повинна мати підтримку суспільства, тобто джерелом утвердження державної влади повинен бути народ. Саме таке положення закріплено у ст. 5 Конституції України, але якщо проаналізувати ситуацію в Україні, то стає очевидним, що зовнішнє демократичне правління не завжди є запорукою того, що влада здійснюється в інтересах народу. І це не суто український феномен: така або ще негативніша ситуація скла-

лася в більшості держав на теренах колишнього Радянського Союзу [38: 43]. Крім того, параметри державної влади продовжують знижуватися. Спостерігається очевидне домінування не просто держави над громадянськими суспільствами (які ще не повністю сформовані), а виразне домінування однієї з гілок влади над іншими, а отже, з'являються ознаки авторитаризму.

Авторитетність тоталітарної чи авторитарної влади ґрунтується на насильстві, репресіях, покараннях, тому питання про її легітимність або взагалі не постає, або підмінюється ідеологічними гаслами про покликання влади, її святість, значущість історичної ролі тощо [170: 70]. Легітимна влада демократичного суспільства має залежати від волевиявлення народу.

Законність влади впливає з її легальності та легітимності і виражена в праві. З іншого боку, законодавче оформлення існуючої влади це і її легалізація, і легітимація. Таким чином, існує кругова залежність між категоріями: законна, легітимна і легальна влади [243: 17].

Друга ознака зводиться до того, що державна влада повинна бути єдиною. Неподільність влади в межах території держави передбачає поняття державного суверенітету України, закріплене у Декларації про державний суверенітет України. Єдність державної влади розуміється не як єдність відповідного органу або вищої посадової особи в державі чи неподільність їх функцій і компетенції, а в розумінні єдиної організованої волеспрямованості, яка виявляється у єдності права, що здійснюється. Тобто в державі не може бути дві, три чи більше державних влад, неоднакових за своєю природою та принциповими цілями. У будь-якій демократичній країні державна влада, незважаючи на всі свої розгалуження, за своєю сутністю єдина. Наявність двох чи більше державних влад свідчить про загрозову ситуацію, яка може закінчитися громадянською війною [184: 330-331].

Що стосується внутрішнього розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову різновиди¹, то цей принцип уже давно застосовується для запобігання надмірної концентрації, узурпації влади та інших негативних тенденцій

¹ Останнім часом, наявність широкого кола контрольно-наглядових органів держави поступово переконує вчених і політиків у необхідності визнання ще такого самостійного виду державної влади, як контрольно-наглядова [152: 10-11].

і є, по суті, поділом функцій державної влади між різними органами. Кожна з гілок державної влади має чітко визначені повноваження, функції, цілі й обмежена у можливостях впливу на інші гілки влади, слугує зняттям стримувань і протидіаг. Спеціалізація ж окремих державних органів влади зобов'язує їх до взаємодії та кооперації, співпраці для вирішення спільних завдань і функцій.

Ю. Оборотов підкреслює також, що проблема організації влади виходить на проблему територіальної розгалуженості органів державної влади, тобто розмежування її між центральними, регіональними і місцевими органами. Співвідношення між різними інституціями державної влади повинно кваліфікуватися у зв'язці: гілка державної влади – обсяг повноважень – межі відповідальності [243: 18]. У зв'язку зі складністю існування системи державної влади ще одним з принципів її функціонування є відкритість влади, яка забезпечує індивідам можливість для аналізу діяльності державної влади.

Третя риса державної влади у тому, що вона повинна здійснюватися елітою суспільства, професійні та моральні якості якої відповідають політичним вимогам часу. Цього вимагає принцип авторитету влади і добровільного визнання її з боку громадян. Вимога щодо вираження владою інтересів народу не означає, що будь-хто може виконувати державно-владні повноваження. Народ, який відмовляється від правління обраних або не вміє його організувати та підтримати, не має морального права вимагати кращого життя.

Сутність наступної важливої риси державної влади зводиться до того, що остання повинна здійснюватися відповідно до загальнодержавних програм, які є відображенням державної політики. При цьому згадані програми мають включати в себе лише такі заходи, які враховують загальний інтерес. Це положення випливає з того, що державна влада своїм призначенням має утверджувати природне право, а останнє збігається саме із загальним інтересом народу та кожного громадянина. Визначається це також тим, що лише служіння загальному інтересові перетворює державну владу в дійовий авторитетний центр політичного єднання. Тому і програми державної влади повинні бути прийнятними для народу.

Нормальне функціонування державної влади передбачає не лише розробку й прийняття відповідних загальнодержавних програм, а й їх здійснення. Тому наступною складовою поняття “державна влада” є те, що програми державної влади повинні включати лише положення, які можуть бути здійсненими. Утопічні ідеї або ідеї, які не відповідають економічним, політичним, культурним, соціальним реаліям, тільки підривають довіру народу до влади.

Далі, суттєвим елементом змісту державної влади є те, що вона безпосередньо пов’язана з розподільчою справедливістю, але має право й обов’язок відступати від неї лише тоді, коли цього вимагає підтримка національного, духовного і державного буття народу [184: 331]. Встановлення справедливості у суспільному житті людей є, безперечно, одним з основних завдань державної влади: це впливає із самої природи права й держави. Проте реальні умови державного існування бувають такими, що висування цього завдання на перший план може призвести до загибелі, краху держави.

Особливу увагу слід звернути на проблему меж державної влади, адже вона не може бути безмежною. Ідея необхідності юридичної обмеженості влади була властива ще поглядам багатьох мислителів минулого, в тому числі простежується у державно-правовій думці Давньої Русі, України, Московського царства [43]; її фактичну обмеженість визнавали всі ліберально налаштовані юристи у дореволюційний час [188: 104]. Влада обмежена правом і законами, економічними факторами, моральними нормами, звичаями й традиціями, релігійними переконаннями населення, нормами міжнародного права.

У демократичному суспільстві влада мусить застосовуватися державою в межах і з метою дотримання прав та інтересів громадян. Держава має створювати такі умови та гарантії, завдяки яким індивід міг би безперешкодно й вільно користуватися своїми правами.

Межі дії державної влади визначаються за обсягом повноважень і компетенції окремих державних органів влади і посадових осіб, які закріплені в конституції та інших законах. В умовах демократичної правової держави для державних

органів влади діє принцип: державі й посадовим особам дозволено лише те, що дозволяє правовий, а не будь-який закон.

Державна влада у своїй діяльності зобов'язана функціонувати згідно з принципом законності, який юридично обмежує сваволлю державної влади і посадових осіб, державних службовців тощо. Однак не завжди в законах вказуються межі дії державної влади, не чітко передбачені права та обов'язки посадових осіб. Відсутність такої регламентації призводить до того, що деякі посадові особи не свідомо чи з необережності вчиняють різноманітні службові правопорушення. Навмисне порушення своїх повноважень органами державної влади веде до зловживання державною владою, до зловживання посадою тощо. За відсутності юридичних нормативів щодо компетенції державних органів та прав і обов'язків державних службовців вони повинні керуватися моральним або службовим кодексом державного службовця, моральними або міжнародними нормами тощо. У всякому разі, всім суб'єктам суспільних відносин слід дотримуватися природного морального закону, який був виражений ще Піфагором та іншими мудрецами [231: 413]: дозволено робити все, що не завдає шкоди людині, природі, державі й суспільству.

У спрощеному вигляді у наукових колах обговорюються дві основні моделі щодо обсягів державного регулювання суспільних відносин, себто щодо встановлення певних меж втручання державної влади у суспільне життя [104: 6; 251: 632; 261: 370]: перше уявлення базується на концепції “держави-нічного сторожа”, відповідно до якого держава не втручається в економічні, соціальні відносини, у керівництво економікою чи культурою, а тільки встановлює “правила гри” – норми права, охороняє в суспільстві порядок тощо. Втручання держави у сферу приватних інтересів можливе лише за ініціативою зацікавлених сторін або у випадку скоєння правопорушення. Прихильники другого підходу вважають, що регламентації потребує більшість суспільних відносин. У даному випадку етатизм не слід ототожнювати з тоталітаризмом. Етатизм тут виражає традицію особливої відповідальності за стан нації, розвиток культури, науки, охорону моральних підвалин суспільства та ін.

На нашу думку, потрібно досягти “золотої середини” - за умов сильної держави розвивати громадянське суспільство. Таку модель співвідношення інтересів держави й особистості називають прагматичною (раціонально-правовою) [59: 182]. Держава не повинна бути слабкою й пасивною, як і не повинна бути всевладною й піднесеною над суспільством. З одного боку, індивіди зобов’язуються виконувати вимоги владних приписів держави, а з іншого – держава бере на себе відповідальність за забезпечення гідного життя усім членам суспільства, а також гарантує певну свободу поведінки суб’єктів за умови, що свобода одних не порушує прав і законних інтересів інших. Держава усвідомлює межі свого втручання у життя суспільства і регулює не всі суспільні відносини, а лише ті, які є найважливішими з точки зору інтересів існування й розвитку суспільства. Досягнути цього можна не лише правовими механізмами. Наявність розвинутої багатопартійності, організованої опозиції та інших інститутів і механізмів демократії дає змогу легітимним шляхом здійснювати заміну політичних сил, що перебувають при владі, опозицією. Лише за таких умов можна досягти певної рівноваги.

Звернувшись до публікації Тимошенко В., де аналізується й узагальнюється теоретичне обґрунтування правової зв’язаності держави [188: 103-111], знаходимо два варіанти вирішення питання про відношення між державою й правом: з точки зору належного та з точки зору суцього. З точки зору належного, то завдання зводиться до того, щоб пояснити обов’язок держави підкорятися праву нарівні з іншими суб’єктами права - громадянами і юридичними особами. Позитивістське трактування передбачає при цьому обов’язковий пошук юристом у діючій нормативній системі тієї норми, яка приписує державі конкретний обов’язок. Якщо така норма знайдена, то перед юристом постає нове завдання: знайти юридичне обґрунтування обов’язковості для держави цієї останньої норми.

Розв’язання питання за допомогою етики шляхом обґрунтування морального обов’язку держави виходить за межі юридичної сфери і потрапляє у сферу метаюридичну. Обґрунтування правової зв’язаності держави з позицій природного права є обґрунтуванням з точки зору ідеалу, якого ще не досягнуто, але який повинен бути досягнутий, або ж досягнення якого взагалі неможливо, але до якого

слід прагнути. Натомість ідеал - це не правова норма, він не може зобов'язувати державу або обмежувати її, подібно до норми права. Тому В. Тимошенко здійснює спробу пояснити правову зв'язаність держави не жаданим і не досяжним природним правом, а природним правом як моральним началом, яке діє поряд з правом позитивним. Однак і цей спосіб - шляхом відшукування морально-належного в праві, не дає можливості вирішити питання суто юридичним шляхом.

З точки зору суцього, питання зводиться до того, щоб пояснити факт правової зв'язаності держави, який існує в дійсному житті. Дотримуватись правових норм державу змушує співвідношення соціальних сил усередині і поза нею. Тільки рівновага сил можновладців і підлеглих змушує владу дотримуватись права. Те саме слід сказати і про громадян. Сильна влада може не рахуватися з правом. Але коли громадяни відчують ослаблення влади, не усвідомлюють обов'язковості для себе законів, - це веде до диктатури (за наявності в руках правителя достатніх фактичних гарантій для підтримки сили законів) або до анархії (за їх відсутності). Хоча рівновага сил у суспільстві залежить не тільки від моральних факторів, а й від фактичних гарантій для підтримки законів, це не знижує ролі моральних факторів. Для нормального існування суспільства, не кажучи вже про правову державу, є необхідним високий рівень правової культури (і культури взагалі) як у підвладних, так і у можновладців.

Отже, вирішення питання правової зв'язаності держави є, очевидно, відносним. Держава в дійсності не може повністю відповідати формам, які виражені її законами. Самозбереження й розвиток держави не можуть бути забезпечені, якщо її діяльність обмежити функцією захисту права. Між державою й правом існує неминучий і постійний конфлікт. Співвідношення соціальних сил не може завжди триматися на одному рівні. Нестабільність у суспільстві зумовлює зміну співвідношення між владою держави і владою права в той чи інший бік. На погляд В. Тимошенко, критерій для піднесення певної держави до держав правових один: стабільність суспільства, оперативність державного врядування, відносна задоволеність громадян діяльністю держави. Досягнення цього залежить як від правової

культури населення, так і від здатності представників влади втримати рівновагу сил у суспільстві і виправдати таким чином своє призначення [188: 110-111].

У сучасній вітчизняній юридичній науці, зокрема у працях В. Ладиченка [130; 131], формується також концепція ефективного механізму самообмеження демократичною державною владою власного впливу. Зокрема цей механізм представляється як цілісна система принципів. Основними його елементами є: визнання і гарантованість прав та свобод людини, верховенство права, поділ влади, ефективне правосуддя, взаємна відповідальність особи і держави [130: 4]. У своїй єдності ці принципи забезпечують обмеження свавілля державної влади. Особливо важливим є врахування взаємних інтересів та взаємна відповідальність влади і підвладних, що можливо тільки за умов розвинутого громадянського суспільства, коли на всіх його рівнях сформувалася цивілізаційна культура, під впливом якої в абсолютній більшості суб'єктів виробляється почуття реальної поваги до сформованої і функціонуючої у суспільстві правової системи.

Отже, державна влада – це величезний компонент держави і надзвичайно важливий фактор нормального розвитку громадянського суспільства. Стосовно її функціонування і діяльності нині залишається ще багато невирішених питань, аналіз та узагальнення яких вимагає окремих самостійних наукових досліджень, котрі мають більш практичне й прикладне значення для кожної конкретної держави і кожного конкретного суспільства.

Визначивши сутність державної влади, її ознаки в умовах громадянського суспільства, а також загальнотеоретичні думки щодо меж дії державної влади, у наступних підрозділах повернемося до цих питань, досліджуючи форми взаємодії державної влади з громадськими організаціями, а також межі втручання держави у їх створення та діяльність.

1.4. Висновки до першого розділу

Узагальнюючи отримані результати за розділом першим, можна зробити наступні висновки.

По-перше, концепт “громадянське суспільство” має велику історію розвитку, що охоплює три основних етапи, протягом яких мислителі висловлювали подекуди навіть протилежні думки щодо його сутності.

Громадянське суспільство, незважаючи на велику кількість інтерпретацій цієї ідеї, є, на нашу думку, складною багаторівневою системою невіддільних зв'язків та структур. Воно в такому разі охоплює всю сукупність відносин між індивідами, які розвиваються поза межами і без управлінського впливу, втручання держави. Крім цього, в нього входить система громадських інституцій, що реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби.

По-друге, в контексті юридичної проблематики, доцільно наголосити на інституціональній характеристиці громадянського суспільства і визначити його як сукупність або систему громадських інститутів, сформованих на добровільних засадах, діючих на основі самоврядування у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди вільно реалізують свої основні невідчужувані права і свободи.

По-третє, важливо виокремити такі значущі риси та суттєві особливості громадянського суспільства:

- ✓ головною його цінністю є людина, її права та свободи, її законні інтереси, її ідеологічна та політична свобода, адже громадянське суспільство та зокрема його інститути обумовлені безпосередніми життєвими потребами й інтересами людей і зорієнтовані на конкретного індивіда;
- ✓ врахування і забезпечення здійснення різноманітних інтересів індивідів і соціальних груп на засадах законодавчого унормування свободи та рівності учасників громадського спілкування, закріплення і охорони їх прав та свобод;
- ✓ основною функцією держави в умовах розвинутого громадянського суспільства є регулювання суспільних відносин та гарантування здійснення прав особи. За виникнення конкретних обставин чи конфліктних ситуацій виникає необхідність

реального втручання з боку держави для примусової реалізації правових норм, практичного застосування примусових заходів щодо охорони та захисту прав і свобод людини;

✓ громадянське суспільство передбачає встановлення елементарного соціального зв'язку між індивідами, що опредметнюється у функціонуванні різноманітних громадських інститутів, різноманітних за своїм конкретним спрямуванням об'єднань громадян (індивідів).

По-четверте, держава свої функції і повноваження здійснює через систему спеціально створених органів та посадових осіб шляхом прийняття нормативно-правових актів у межах і порядку, передбачених законодавством. Така діяльність у сфері управління суспільством є державною владою, котру матеріалізує держава через спеціально створений апарат.

Однією з доволі складних проблем, що вимагає наступних ґрунтовних досліджень, є визначення меж державної влади, хоча у наукових колах цій проблематиці приділяється щораз більше уваги. В цілому сьогодні сформувалося два діаметрально протилежних підходи щодо меж державної влади: а) чим менше втручання держави у сферу громадянського суспільства, тим краще для громадянського суспільства (лібералізм); б) чим більше втручання держави, тим краще для громадянського суспільства (етатизм). На наш погляд, необхідно забезпечувати динамічну рівновагу між державною регуляцією і саморегулюванням громадянського суспільства.

Демократія як форма здійснення державної влади полягає не в тому, щоб меншість підкорялася більшості, а в тому, щоб більшість враховувала інтереси найменшої верстви населення. Цього якраз можна досягти через широку мережу громадських організацій, які є ефективними “артеріями” взаємодії держави і громадянського суспільства.

По-п'яте, у правовій, демократичній державі в умовах громадянського суспільства влада є єдиною і має правовий характер, оскільки вся її діяльність обумовлюється і регулюється правовими нормами. Особи, яким довірена влада, володіють необхідними якісними рисами і є найкращими представниками суспі-

льства. Вони виконують приписи, які виражаються в нормах права, оскільки влада для них є не суб'єктивним правом, а їхнім правовим обов'язком. Отже, влада в кінцевому розумінні не панування осіб, які наділені нею, а служіння цих осіб на користь спільного блага: для організації та консолідації суспільства і нації, для створення необхідних умов для економічного й політичного розвитку. Державна влада і посадові особи в таких державах мають право робити лише те, що дозволяє демократично-правовий і справедливий закон.

По-шосте, авторитет державної влади, її легітимність, стан демократії у сучасному суспільстві значною мірою визначаються існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними – громадянського суспільства. Сформоване на засадах плюралізму, толерантності, поваги до прав і свобод особи, суспільство спроможне протистояти етатистським тенденціям з боку держави, домагатися рівноваги з державною владою для оптимального здійснення громадського врядування.

Створення сучасної, ефективної системи державної влади є важливим фактором виходу українського суспільства з політичної кризи, що має забезпечити становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої, європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури, демократії.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК НЕВІД'ЄМНОГО ЕЛЕМЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Поняття громадських організацій і їх місце у громадянському суспільстві

Сутність громадянського суспільства, як ми з'ясували у попередньому розділі, найкраще виражається як демократична форма незалежної від держави самоорганізації суспільства. Це сфера спонтанного самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих ними організацій та об'єднань у всіх сферах життя суспільства та відносин між ними, які захищені необхідними законами від прямого втручання і свавільної регламентації їхньої діяльності з боку державних органів [196: 235].

Ще раз необхідно підкреслити, як стверджують про це більшість дослідників, однією з найхарактерніших рис громадянського суспільства при зіставленні особистості та держави є існування певної верстви організованих людей, груп, осередків громадськості, яка може концентрувати свої зусилля і відстоювати спільні інтереси перед державою, оскільки самому індивіду важко захищати власні права та свободи перед державою. Тільки суспільство, де існує достатній масив будь-яких недержавних організацій, можна вважати громадянським, адже взаємовідносини та взаємодія між державою й громадянським суспільством визначаються насамперед наявністю механізмів цієї взаємодії, якими є громадські об'єднання [115: 32].

Громадянське суспільство повинно володіти високим рівнем соціалізованості індивідів, коли громадяни разом можуть ефективно вирішувати загальні, спільні проблеми, добровільно і незалежно дбати й захищати власні права та інтереси, інтереси інших, забезпечувати свободи [70: 120]. Таке суспільство, емансиповане від держави, – царина спонтанного самовияву вільних індивідів і доб-

ровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яка захищена законом від прямого управління і довільної регламентації з боку органів державної влади.

Визначаючи роль і значущість громадських об'єднань у суспільному житті та даючи їм правову оцінку, в першу чергу необхідно встановити, що є об'єднанням громадян, громадською організацією, які функції та завдання у суспільстві вони виконують, яке місце займають у громадянському суспільстві.

Якщо все життя розвинутого демократичного суспільства умовно поділити на три сфери [61: 285; 167: 12]: економічну (комерційну і некомерційну) діяльність, функціонування держави, яка сприймається насамперед як державний апарат, та сферу громадянської самодіяльності в різних (переважно неполітичних) її проявах, тоді наше дослідження присвячене, власне, громадській сфері.

Ця сфера останнім часом часто визначається як “третій сектор” [99: 163] і, очевидно, що це поняття багато в чому перетинається з поняттям громадянського суспільства. Адже неприбутковий, “третій” сектор, як свідчить досвід розвинених країн, є визначальним у забезпеченні потреб і захисті інтересів громадян не лише перед державою, а й перед ринком, оскільки його основним завданням є добро інших (загальне благо), в той час як в економічній сфері (приватному секторі) люди задовольняють переважно власні потреби [70: 120]. Ні державний сектор, ні економічний, окремо чи разом узяті, не спроможні повно забезпечити життєво необхідні колективні інтереси - чи то громадянські права, чи соціальний захист, чи збереження культурної ідентичності, чи вирішення проблем довілля.

Отже, “третій сектор” є відокремленою від держави структурою суспільства, яка складається з різноманітних асоціацій, добровільних об'єднань людей [255: 80], тобто, простіше кажучи, недержавних організацій у широкому значенні цього терміна.

За своєю сутністю термін “недержавні організації” можна застосувати до будь-якої організації, яка не є частиною державного механізму. У такому розумінні даного терміна вважаються недержавними і “традиційно” недержавні громадські організації (групи захисту прав громадян, організації, що здійснюють соціальні послуги, освітні ресурсні центри, екологічні організації тощо), і такі

громадські об'єднання, як політичні партії, профспілки, спортивні клуби, релігійні установи, бізнесові об'єднання тощо.

Окремі дослідники виділяють чотири ідеальні визначальні риси недержавних організацій [167: 13], з чим в цілому можна погодитись, хоча деякі з них розпливчасті та занадто жорсткі. Такими ознаками цих суспільних утворень вважають:

- ✓ добровільність (щодо недержавних організацій у законодавчій базі країни фактично не існує ніяких правил, які б вказували на обов'язковість або забороняли їх. Крім того, у рамках самої організації існує елемент добровільної участі в діяльності, члени організації та люди, які її підтримують, витрачають свій час та ресурси добровільно);
- ✓ незалежність (такі громадські об'єднання контролювані тільки засновниками або правлінням, яке отримало повноваження на керування організацією; правління організації, в свою чергу, не повинно перебувати під контролем будь-яких державних чи бізнесових структур);
- ✓ неприбутковість (члени таких організацій не мають ніякої особистої вигоди або прибутку, хоча співробітники можуть отримувати відшкодування за свою працю; організація може проводити певну прибуткову діяльність лише в тому разі, якщо прибутки не розподіляються між членами або засновниками організації, а використовуються для реалізації завдань організації. Тобто політичні партії та громадські організації безпосередньо не можуть займатися комерційною діяльністю, виняток становить лише право продавати суспільно-політичну літературу, вироби з власною символікою, проводити фестивалі, виставки та інші суспільно-політичні заходи);
- ✓ суспільну корисність (метою об'єднань громадян є поліпшення суспільного добробуту; користь від діяльності організації поширюється не лише на її членів та засновників).

Об'єднання громадян, які відповідають цим умовам, дають громадянам можливість діяти разом для розвитку суспільства, вдосконалення його управління та поліпшення загального добробуту [70: 122]. У громадянському суспільстві особи-

сті ініціативи є головним фактором у досягненні загального добра, і такі ініціативи найчастіше та найефективніше реалізуються через сукупність недержавних організацій, тобто об'єднань громадян.

У ході аналізу суспільно-політичної ситуації можна визначити, що найбільшою перешкодою у побудові громадянського суспільства в Україні є загальне відчуження громадян від влади. Немає ще сталої думки про те, що громадяни своїми силами можуть змінювати соціальні процеси і таким чином впливати на суспільство [70: 123]. Навіть “помаранчева” революція, яку можна вважати сплеском громадянської свідомості, ненадовго згуртувала однодумців. Сьогодні більшість людей розчаровані, впевнені у непродуктивності такої акції, що й довели подальші політичні події.

Цілком очевидна необхідність дієвих громадських об'єднань, які б організували та заохотили громадян до активної і реальної участі в процесах управління громадськими справами та поліпшення свого життя. Через громадські об'єднання громадяни допомагають суспільству нормально функціонувати і розвиватися; завдяки цим об'єднанням громадяни мають можливість висловлювати і відстоювати свою власну позицію щодо керівництва й управління в державі, що сприяє вихованню громадської відповідальності. Тобто замість звинувачень на адресу абстрактної держави громадяни через громадські об'єднання намагаються вплинути на стан суспільства, цим самим беручи на себе частку відповідальності за загальний стан у державі.

Право на свободу об'єднання у суспільні формування є одним з фундаментальних політичних прав людини та громадянина, що визначено ст. 20 Загальної декларації прав людини [9] та ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права [23]. Конституція України також гарантує громадянам право на свободу об'єднання (ст. 36 Конституції України), що є юридичною основою створення і діяльності політичних партій та громадських організацій [3: 99]. Дане конституційне положення конкретизується положенням Закону України “Про об'єднання громадян” [12].

Вищевказаний Закон об'єднанням громадян називає добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Одноіменний Закон Російської Федерації детальніше закріплює у визначенні характерні ознаки і гласить, що громадське об'єднання – це добровільне, самоуправне, некомерційне формування, створене за ініціативою громадян, які об'єднуються на основі загальності інтересів для реалізації загальних цілей, вказаних у статутних документах громадського об'єднання.

Об'єднання громадян незалежно від назви визнається політичною партією або громадською організацією [12]. Ми згодні з таким поділом об'єднань громадян, але у науковій літературі існує точка зору, що законодавчо бажано закріпити чіткі критерії їх розмежування, оскільки можливим є різне тлумачення одного і того ж формування. Так, наприклад, на початковому етапі формування представники Руху твердили, що вони об'єдналися у громадську організацію, а опоненти звинувачували Рух у переродженні у партію [115: 32]. Тому участь у політичному процесі, форми діяльності та мета об'єднань громадян є доволі розмитими критеріями їх диференціації [158: 170].

Отже, законодавець у класифікації громадських об'єднань логічно закріпив найвагоміший критерій – політичний, який сприяє позитивній зміні та пристосуванню політичної системи до її оточуючого середовища. Справді, суспільне життя, можна сказати, складається з двох рівнів – політичного, де діють політичні партії, які внаслідок конкуренції і боротьби в межах закону формують органи влади, чим забезпечують її стабільність, і, власне, громадського, де реалізуються економічні, національно-культурні, творчі та інші інтереси людей і діють найрізноманітніші утворення громадян [51: 117].

До політичних партій належать об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, головною метою яких є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого самоврядування і представництво в їх складі. Політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах, їх членами можуть бути лише громадяни України [15].

Громадською організацією, як визначено у ст. 3 Закону України “Про об’єднання громадян”, є добровільне об’єднання громадян (хоча і негромадяни, тобто всі люди мають право об’єднуватися у громадські організації) для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших різноманітних спільних інтересів.

На нашу думку, наведені визначення, що закріплені у законодавстві, потребують детальнішого опису, оскільки надто загальне формулювання дало можливість громадським організаціям займатися не властивою для них політичною діяльністю, адже в Україні поширена практика створення політичними партіями навколо себе громадських організацій.

Об’єднання громадян, зокрема їхній різновид – політичні партії - є одним з найважливіших елементів політичної системи суспільства. У визначенні політичної системи розрізняють два підходи. За соціологічного підходу політична система суспільства визначається як динамічний механізм, що перетворює імпульси, котрі йдуть від оточення та політичних структур, в політичні рішення, які формують політичну поведінку й інші громадянські позиції [159: 7]. У вузькому правовому розумінні політична система суспільства - це обумовлена економічними, соціокультурними, ідеологічними факторами сукупність взаємопов’язаних державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому [159: 8; 225: 61; 260: 76].

Погоджуючись з такими дефініціями політичної системи суспільства, робимо висновок, що інші об’єднання громадян – громадські організації – не можуть бути складовою частиною політичної системи, оскільки хоч теоретично і можуть брати участь у політичній діяльності, але відсторонені від безпосереднього здійснення влади, тому залишаються поза політичною системою суспільства. Як зазначає проф. Ф. Рудич, інституційна підсистема як частина політичної системи суспільства у широкому розумінні охоплює державу, політичні партії, групи інтересів [159: 9]. Проф. Н. Оніщенко, крім цього, відносить до цієї підсистеми засоби

масової інформації та церкву [259: 216]. Церква, на наш погляд, з принципових міркувань повинна перебувати за межами безпосередніх відносин політичної влади. Держава, звичайно, зосереджує в собі максимальну владу, а політичні партії та групи інтересів впливають на формування державних структур, політичний розвиток суспільства. Громадські ж організації у політичній діяльності участі не беруть, не є суб'єктами політичних відносин і носіями політичної влади, хоча для досягнення своїх цілей часом намагаються впливати на політику, проте така діяльність для них не є вирішальною, а має допоміжний характер і здійснюється головним чином через політичні партії.

На жаль, сьогодні переважна більшість науковців традиційно сприймає громадські організації як елемент політичної системи суспільства [228: 124; 235: 48-49; 260: 82, 88]. Такий стереотип, очевидно, залишився нам у спадок від Радянського Союзу, де громадські організації дійсно розглядалися як органічна частина політичної системи суспільства. Це впливало з норм Конституції, котра формально наділяла їх широкими правами в управлінні справами суспільства та держави (право висувати кандидатів у депутати, агітувати за них, включення до складу виборчих комісій представників громадських організацій тощо). Проте ці організації реально були позбавлені самостійності і діяли під керівництвом правлячої партії [252: 486]. Взяти хоча б ВЛКСМ, творчі союзи або всесоюзні товариства у сфері культури, котрі мали чітку структуру, були централізованими і об'єднували фактично всю країну. Яскравою ілюстрацією абсурдного залучення до політики абсолютно безпартійних організацій у Радянському Союзі є такий приклад [217: 19]: коли формувалося представництво на з'їзді Рад СРСР, то воно було передбачене від усіх всесоюзних суспільних організацій. Оскільки товариство філателістів СРСР, хоч і об'єднувало людей зі спільним захопленням, хобі, але було всесоюзним, то за законодавством про вибори голова цього товариства – відомий космонавт В. Горбатко – був представлений на з'їзді як повноправний делегат.

У сучасних умовах надання громадським організаціям права брати участь у виборах веде до втрати принципових відмінностей між ними та політичними пар-

тіями, а на практиці – до надмірної політизації суспільства з усіма негативними наслідками, які звідси випливають.

Відродно, що нове бачення стосовно перебування громадських організацій поза межами політичної системи суспільства вже дискутується у наукових колах і знаходить відображення у юридичній літературі. Так, проф. О. Петришин зазначає, що віднесення громадських організацій до елементів політичної системи суспільства, з одного боку, свідчить про недостатню визначеність та структурованість існуючих політичних інтересів у суспільстві, а з іншого – містить теоретичне обґрунтування можливості одержавлення названих інститутів, які за звичайних умов перебувають на рівні відносин громадянського суспільства [225: 61].

На відміну від політичних партій, котрі борються за державну владу, право формувати державну політику і керувати здійсненням державної влади, громадські організації більш наближені до базових потреб населення, адже громадяни об'єднуються в їх лавах для здійснення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів. Громадські організації не прагнуть досягти контролю над державною владою, а намагаються лише вплинути на владні структури і процес прийняття рішень, які виражали б інтереси різних соціальних спільностей, груп, верств населення.

Громадські організації, на наш погляд, хоч і не відображають усієї різноманітності палітри громадських об'єднань “третього сектора”, але здатні зробити вагомий внесок у стабілізацію процесів розвитку соціуму та його переосмислення, оскільки мають найбільшу питому вагу у “третьому секторі”, якнайкраще репрезентують саму його ідею - добровільне об'єднання громадян, тому ми обмежили сферу нашого дослідження, власне, особливостями функціонування громадських організацій у громадянському суспільстві. Що ж стосується політичних партій, їхньої ролі у політичній системі суспільства, то цій тематиці можна присвятити десятки окремих досліджень.

Виходячи з наведених міркувань, спробуємо, визначити що є “громадською організацією”. Найбільш звичайне теоретичне її розуміння пов'язане з уявленням

про неї, як про групу людей, об'єднаних певними інтересами. Інтерес є визначальним при аналізі процесу створення будь-якої організації. Інтерес – саме та сила, першопричина, яка зумовлює об'єднання людей. Так, однією з найпоширеніших дефініцій є визначення громадської організації як добровільного об'єднання індивідів, яке сприяє розвитку їхньої організаційної самодіяльності в різноманітних галузях суспільної життєдіяльності, що задовольняє їхні особисті інтереси або створюється для участі у суспільному житті, у виробництві, за професійною, творчою, демографічною чи іншими ознаками [260: 90].

Однак суть громадської організації, на нашу думку, не зовсім вірно зводити до сукупності людських індивідів. Її слід шукати в зв'язках і відносинах, які виникають підчас спільної діяльності людей, що має неіндивідуальний характер і набуває вагомості та сили, невластивої окремим людям. Це система взаємозалежної поведінки певного кола осіб [233: 39].

Для кожної громадської організації характерне задоволення своїх специфічних соціальних потреб та інтересів, які можуть бути реалізовані й задоволені людиною (громадянином), як її членом тільки в її рамках. Це значно розширює громадську основу, можливості особи реалізувати і захистити в певних організаціях свої права та законні інтереси.

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне запропонувати власну дефініцію досліджуваного феномену, хоча не претендуємо на її завершеність, оскільки будь-яка дефініція не вичерпує поняття, яке з розвитком науки постійно змінюється. Отже, громадська організація – це сукупність об'єктивних, постійно повторюваних і сталих соціальних зв'язків та відносин між індивідами, які добровільно об'єднуються для спільного задоволення власних специфічних потреб та інтересів, що сприяє їх самореалізації, при цьому їх діяльність свідомо координується для досягнення загальної мети.

Для конкретного визначення місця і ролі громадських організацій в громадянському суспільстві звернімося до недалекого минулого. За радянських часів серед громадських організацій були такі, що фактично контролювалися державою, або ж дисидентські організації, тобто чи санкціоновані (створення яких зав-

жди ініціювалося державою, котра контролювала вирішення більшості кадрових питань та розподіл фінансових ресурсів), чи ті, які діяли підпільно і фактично протистояли державі. Спроба створити громадські структури знизу викликала опір і перепони з боку держави, а легалізація їх діяльності взагалі була неможливою.

Саме дисидентський рух створив перші осередки громадянського суспільства в СРСР, але вони не могли нормально функціонувати і розвиватися в умовах радянського тоталітаризму - публічна активність жорстоко каралася, а в підпіллі громадянське суспільство діяти не може, його суть у легальному протистоянні державі. За виступами українських та американських політологів і правників на конференції "Громадянське суспільство в Україні" (США, 2003 р.) можна стверджувати, що громадянське суспільство народжується тоді, коли тоталітарний режим переходить у завершальну стадію свого існування і вже нездатний на масові репресії. Будучи інтелектуальним опонентом держави, воно змушує її орієнтуватися на громадські інтереси, громадську думку в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої державної політики.

Реальна можливість створення громадських організацій, незалежних від державного впливу, вперше в СРСР виникає у 1987 р. Їх основними цілями на той час були обстоювання національних прав та звільнення від регламентації держави в різноманітних галузях громадського життя, насамперед у ЗМІ та релігії.

У громадських організацій, які були створені у тоталітарний період (санкціонованих колишньою державою громадських організацій), на сучасному етапі виникла низка проблем: припинення централізованих фінансових дотацій від державних органів; припинення опіки з боку партійних органів і одночасно відсутність важелів впливу з їхньою допомогою на інші організації та на окремих осіб; відсутність самостійних контактів з міжнародними та закордонними організаціями, інших необхідних для діяльності зв'язків і недостатня ініціатива у набутті вказаних контактів та зв'язків. Крім того, однією з важливих проблем є відсутність вміння самостійно знаходити матеріальні ресурси для функціонування своєї організації (адже тільки фінансова незалежність дає змогу їм повною мірою вико-

нувати функції у суспільстві). Взагалі проблема виживання в суто матеріальному плані є основною для більшості громадських організацій в країнах, що розвиваються. Це обумовлено тим, що вони є некомерційними структурами, тому практично повністю залежать від зовнішніх джерел фінансування їх діяльності.

У колишніх санкціонованих організацій є і певні риси, які можна розцінювати як позитивні. Зокрема, достатня багаточисельність членства у цих організаціях. За минулих часів такі добровільно-примусові організації були, як правило, масовими² і залишилися такими дотепер (традиційно або дійсно обумовлені бажанням людей спілкуватися). Їх масовість значно переважає нові громадські організації України, створені за аналогією чи як філії західних організацій.

Такі організації мають налагоджену організаційно-управлінську структуру, мають давні зв'язки з державними органами і відповідний імідж (авторитет) серед них, певні пільги при оренді приміщень, використанні державного майна тощо.

Усі ці позитивні риси - масовість, організованість, певна підтримка державних органів, на жаль, ніяк не посприяли зайняттю цими громадськими організаціями визначеного простору між державою і ринковою економікою, оскільки насамперед необхідно створити нові передумови для докорінної зміни місця та ролі громадських організацій як суб'єктів суспільного життя і зокрема реалізації соціальної політики.

А роль громадських організацій в громадянському суспільстві полягає якраз в тому, що вони повинні бути тим його важливим компонентом, який має співпрацювати з державним й економічним секторами для ефективного вирішення певних проблем суспільства. Саме громадські організації дають можливість суспільству нормально функціонувати і розвиватися. Аналізуючи їх теоретичні напрацювання, можна стверджувати, що завдяки діяльності громадських організацій громадяни мають можливість користуватися перевагами демократичної системи, яка дає змогу кожному висловлювати та відстоювати свою думку й погляди [237].

² Схожих організацій, які об'єднували б усіх громадян за певним критерієм у західних (високорозвинутих) країнах практично немає. Важко уявити всеамериканську молодіжну організацію на зразок комсомолу в США, добровільні товариства, які об'єднують усіх італійських письменників, французьких художників тощо [217: 16].

Основним призначенням громадських організацій у суспільстві, зокрема громадянському, є агрегування і артикуляція інтересів, тобто саме в громадських організаціях відбувається узгодження безлічі різноманітних особистих інтересів та вимог громадян і соціальних груп, далі ці абстрактні і нечіткі погляди та думки оформлюються у цілком конкретні потреби і вимоги, на основі яких виробляється загально визнана мета діяльності організацій. Громадська організація в такому випадку утворює механізм, що відповідає людським потребам та забезпечує вирішення життєво важливих суспільних потреб і стає засобом домогтися реального покращення життя людей, захистити інтереси різних соціальних груп.

За умов дієвого функціонування громадських організацій уможлиблюється адекватне відображення інтересів різних соціально-демографічних груп, вихід у легітимний правовий простір, підвищення рівня політичної рівноваги та стабільності суспільства, впорядкованості соціальних інновацій і практичних дій його членів. Це, в свою чергу, створює ефективну противагу посиленню зловживань з боку держави, авторитаристським та радикальним настроям, що в кінцевому підсумку зумовлює нормальне функціонування суспільства, сприяє встановленню взаєморозуміння між державою і громадянами.

Значну роль громадські організації відіграють у підтримці чи опозиції системи влади в державі, децентралізації управління, участі у ньому якнайширших прошарків населення, підвищення життєдіяльності суспільства. З іншого боку, вони захищають своїх членів від надмірного втручання у їх життя державних органів та посадових осіб, допомагають їм вирішувати власні завдання і проблеми.

Важливим є виконання громадськими організаціями інтегративної функції, яка охоплює процеси консолідації, поєднання зусиль, взаємозалежності, комформності особистих цілей індивідів з цілями інших або цілями всієї групи і взаємовідповідальності членів соціальних груп, що відбуваються на підставі інституціональних норм, правил поведінки. Такі інтегративні процеси є не тільки необхідними для всього суспільства (раціоналізуючи і публічно представляючи інтереси різних верств і соціальних груп, громадські організації сприяють знаходженню консенсусу між ними та нормативного його закріплення державними ор-

ганами, тим самим забезпечують інтеграцію суспільства), але й становлять одну з важливих умов виживання самої організації (згуртування людей всередині організації підвищує її стійкість, цілісність і є способом узгодження цілей її учасників).

Крім вищезазначеного, громадські організації сприяють зміцненню комунікативних зв'язків, надають можливість проявляти себе, доволі ефективно виконують функцію інформування (зокрема стосовно проблем, які не завжди є на поверхні), допомагають адаптації політичної системи суспільства до нових умов діяльності, результативно інституціоналізують соціальні норми, правила, статуси, приводять їх в систему, що здатна діяти у напрямку задоволення певної соціальної потреби. Частині громадських організацій властива інструментальна функція, яка полягає у виборі методів реалізації практичних завдань.

На рівні з явними функціями громадських організацій, котрі визначають їх роль і місце в суспільстві, а також є очікуваними і необхідними, існує велика кількість латентних функцій, які теж мають велике значення для суспільства [113: 13-18]. Наприклад, експресивна функція, що задовольняє емоційні потреби учасників організації у спілкуванні, довірі, повазі та самореалізації, виховна функція.

Громадські організації на сучасному етапі розвитку перебирають на себе дедалі більший обсяг завдань, насамперед в соціальній сфері, які ще не так давно виконували суто державні інституції. Тенденції розвитку громадських організацій показують, що вони якісніше спроможні надавати суспільні послуги, ефективніше використовувати матеріальні та інші ресурси суспільства. Так, громадські організації здатні більш конструктивно, ніж державні органи вирішувати місцеві конфлікти, вони краще аналізують сильні і слабкі риси громади, більш ініціативні та сприйнятливі до змін. Громадські організації мають більшу довіру і допомогу з боку місцевих жителів. Відчутною перевагою стає і те, що люди, залучені цими організаціями до суспільно корисної праці, відчувають свою причетність до вирішення громадських справ, відповідно до них повертається відчуття можливості самореалізації, що, власне, сприяє розвитку громадянського суспільства.

За оцінками спеціалістів, Україна у порівнянні з Росією і Білоруссю виглядає демократичнішою країною, громадянське суспільство життєздатніше ніж в

Росії, опозиційні партії - кращі, медіа – дієвіші [88: 12]. Безумовно, ситуація в Україні не ідеальна, але загалом слід погодитися з такими твердженнями.

Так, проводячи аналіз стану громадських організацій в Україні на сьогодні, є достатні підстави зазначити, що вони характеризуються широким спектром напрямків діяльності. Кожна організація має свою власну філософію існування, яка конкретно визначає місію організації, мету, яку вона перед собою ставить, методи та засоби, за допомогою яких організація досягає своєї мети. У роботі організацій беруть участь як добровільні помічники, так і професіонали з певним співвідношенням платних та безкоштовних послуг. Ці риси в цілому, незважаючи на доволі молодий вік третього сектора в Україні, збігаються з рисами аналогічних організацій більшості європейських країн.

Якщо далі порівнювати формування і діяльність громадських організацій в Україні та інших європейських країнах, то можна виокремити такі відмінності:

- 1) фінансування діяльності організацій - діяльність європейських організацій значною мірою фінансується урядом, бізнесовими структурами, членськими внесками, благодійними внесками, а діяльність українських громадських організацій фінансується у більшості донорськими програмами зарубіжних країн, державне ж фінансування та внески організацій чи громадян - незначні;
- 2) проекти українських громадських організацій, зазвичай, не є довготермінові;
- 3) діяльність українських громадських організацій в основному спрямована на вирішення злободенних проблем і зорієнтована на проведення проектів тільки на національному й регіональному рівнях;
- 4) для досягнення своєї мети громадські організації в Україні в більшості випадків здійснюють заходи в одному обраному напрямку, тоді як європейським організаціям характерні поліваріантні шляхи досягнення своєї мети, тобто здійснення різноманітних заходів у декількох напрямках;
- 5) головна особливість - недосконалість правового забезпечення і регламентації формування та функціонування громадських організацій в Україні порівняно з європейськими країнами.

Як позитив (хоча й не однозначно) можна відзначити те, що, починаючи з 1992 р., ми спостерігаємо сталу тенденцію до стрімкого зростання кількості громадських організацій в Україні. Важко вивести їхню остаточну цифру, що можна пояснити різницею між кількістю зареєстрованих організацій і тих, які на сьогодні реально працюють. Якщо в 1991 р. в Україні функціонувало понад 300 організацій, а в 1996 р. - понад 12 тис. [94: 7], у 2003 р. їх налічувалося уже близько 30 тис. Знаменно, що у 2000 р. 40 відсотків громадських організацій поширювали свою діяльність на межі одного міста, а всеукраїнський чи міжнародний статус мали разом всього 10 відсотків (за іншими даними – 8 відсотків), що доводить велику зацікавленість громадян, у першу чергу, в облаштуванні найближчого життєвого простору та у вирішенні місцевих справ, а це відкриває широкі перспективи для співпраці третього сектора та органів місцевого самоврядування (що вже стало предметом наукових досліджень [137; 169; 281]).

Але хоча кількість громадських організацій в Україні поступово збільшується, сьогодні відсутні базові передумови для стабільного розширення їхньої діяльності у суспільстві, доволі повільно відбувається і їхнє організаційне утворення. Кількісний показник, на жаль, не так стрімко переростає у якісний.

Аналізуючи сучасний стан “третього сектора”, слід констатувати, що процес його становлення відбувається вкрай повільно [63: 5]. Це стосовно громадських організацій зокрема зумовлено такими факторами: а) відсутністю чіткого правового забезпечення; б) традиційним сприйняттям громадських організацій (суспільна свідомість ще не трансформувалася і громадські організації часом сприймаються за аналогією з радянськими псевдогромадськими організаціями як формальні структури, які виступають посередниками від імені держави, а не як форма громадського самовияву особи); в) недостатньою поінформованістю населення про суть діяльності громадських організацій; г) неефективністю діяльності громадських організацій через те, що функціонують вони неузгоджено, розрізнено, не координуючи свою діяльність, а крім того, не взаємодіють з державними структурами, діловими колами, тобто функціонують ізольовано; д) суб’єктивним фактором (проблема кадрів для громадських організацій, недостатній рівень вну-

трішньої демократії, орієнтація деяких керівників громадських організацій на забезпечення власних інтересів) тощо.

У 2003 р. у США відбулася вже згадувана науково-практична конференція стосовно оцінки міцності громадянського суспільства в Україні, організована університетом Джорджа Вашингтона та Центром Карнегі. На одній із сесій, робота якої була присвячена неурядовим організаціям, І. Попов виокремив такі основні проблеми громадських організацій [88: 12]: а) непрозорість (лише 30 організацій з-понад 30 тисяч оприлюднили свої річні звіти; проекти технічної допомоги також мало звітують про свою діяльність); б) нестабільність роботи внаслідок майже повної відсутності інфраструктури; в) дублювання проектів допомоги.

Щоб громадські організації зайняли справді належне їм місце в суспільному житті, стали дієвим інститутом громадянського суспільства, вони повинні своєю професійністю і конкретними діями завоювати повагу до себе та позитивний авторитет. Крім того, треба наголосити, що взаємини між такими організаціями мають базуватися не на конкуренції, а на партнерстві, співпраці та взаємодопомозі.

Важливим, з нашої точки зору, є також підвищення правової свідомості та правової культури громадян у цій сфері як на теоретичному, так і на буденному рівнях; донесення до людей важливості та необхідності таких некомерційних недержавних добровільних організацій. Найкращим засобом для цього є всебічне висвітлення їх успіхів, громадської ініціативи, щоб люди зрозуміли власну соціальну значущість, без підтримки влади, без фінансування з боку держави. Громадяни повинні усвідомити, що громадські організації відкривають максимальний простір для самоврядування суспільства на всіх рівнях його соціально-політичної організації, сприяють якнайповнішому вияву ініціативи громадян.

Не зайвим буде запровадження раціональної системи правової та політичної освіти громадян, удосконалення повсякденного практичного досвіду. Тільки участь кожного свідомого громадянина в демократичних процесах, у розбудові громадянського суспільства в Україні дасть змогу досягти цієї мети, адже громадянське суспільство повинно вирости знизу [268: 9; 217: 24]. Для цього кожна автономна особистість мусить навчитися дбати про забезпечення власних фунда-

ментальних прав і свобод, а також враховувати національні інтереси держави - таким має бути кредо кожного громадянина в Україні.

У життєвій реальності можемо спостерігати окремі випадки, коли поняття громадської організації принижується з боку деяких псевдоорганізацій, котрі використовують назву “об’єднання громадян”, але працюють як приватні комерційні підприємства, намагаючись уникнути податків. Є і такі організації, котрі люди створюють для задоволення якихось своїх індивідуальних інтересів [73: 11] і які фактично є малозначущими. На основі цього можемо зробити висновок, що сьогодні є нагальна потреба удосконалення правового врегулювання створення і реєстрації, функціонування громадських організацій.

На сучасному, перехідному етапі розвитку українського суспільства посилення й утвердження дійової соціалізації особистості в площині безперервного прогресу державотворення, реалізації творчого потенціалу людини як в її власних інтересах, так і в інтересах всього суспільства набуває державної ваги. Зацікавленість державних інституцій в ефективному функціонуванні різноманітних за сферою діяльності громадських організацій у межах єдиного правового поля як головної сполучної ланки між державою та громадськістю об’єктивно зумовлена найменше двома істотними факторами:

- ✓ через посередницьку участь громадських організацій держава може результативно й ефективно розв’язувати різного роду проблеми усіх соціальних груп, що стане альтернативою патерналістської політики, яка все ще продовжує домінувати та посилює бюрократичні засади функціонування держави;

- ✓ виявлення різних настроїв, оприлюднення своїх інтересів та позицій громадськими організаціями значною мірою сприятиме своєчасному реагуванню і коригуванню державними структурами процесу формування та реалізації превентивної політики, спрямованої на розвиток і підтримку стабілізуючих тенденцій та запобігання негативних.

2.2. Класифікація громадських організацій та принципи їх діяльності

Для оптимальнішого дослідження взаємовідносин між різними соціальними інститутами і в першу чергу держави та громадських організацій в громадянському суспільстві доцільно з'ясувати класифікацію громадських організацій і визначити принципи їх діяльності.

Оскільки законодавчо форми функціонування громадських організацій не встановлені (хоча закріплені можливі загальні назви [12]: фонд, асоціація, спілка, фундація, товариство, союз, конгрес тощо), спробуємо теоретично класифікувати їх, виходячи з об'єктивних факторів.

Класифікація громадських організацій може бути найрізноманітнішою залежно від критеріїв, взятих за основу. Так сучасні юристи, політологи виділяють наступні їхні види [235: 49; 260: 88]:

- за способом утворення та формами діяльності розрізняють фронти, асоціації, спілки, фонди;
- за умовами членства можна згрупувати громадські організації на дві великі групи - з формально фіксованим та формально нефіксованим членством;
- за кількістю членів громадські організації бувають масові та елітарні,
- за способом формування і ступенем охоплення мас - стихійні та свідомо організовані;
- за складом - професійні, жіночі, молодіжні, етнічні тощо;
- за внутрішньою структурою – централізовані, нецентралізовані;
- за масштабом діяльності – місцеві (поширюються на відповідні адміністративно-територіальні одиниці), загальнодержавні (або всеукраїнські - діють на всій території України), міжнародні (діяльність поширюється на територію України і хоча б ще однієї держави);
- за соціально-правовим статусом – легальні, нелегальні;
- за способом досягнення мети - реформаторські, консервативні;
- за соціальною значущістю для існування і розвитку суспільства - прогресивні, консервативні, реакційні.

Наведена вище класифікація є сприйнятливою не тільки для громадських організацій, а й для політичних партій (окрім територіального критерію, оскільки політичні партії згідно із законодавством можуть функціонувати лише з всеукраїнським статусом), тобто підходить і розповсюджується на всю сукупність громадських об'єднань, тому для нашого дослідження вона занадто загальна і абстрактна. Вагомішою видається класифікація за соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб, для задоволення яких утворюються громадські організації [260: 91]. За цим критерієм розрізняють:

- 1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або у суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, асоціації адвокатів та ін.);
- 2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство, товариство мисливців та рибалок тощо).

Т. Слинько та О. Кушнарєнко запропонували об'єднати всі громадські організації у такі групи: екологічні, соціально-екологічні, природоохоронні; правозахисні групи та об'єднання; борці за справедливість; робітничий рух; громадсько-культурні, творчі, спортивні (здорового способу життя); жіночі рухи; миротворницькі рухи; історико-патріотичні [183: 27-28]. Вважаємо, що ця класифікація громадських організацій є дещо недосконалою, строкатою, оскільки немає єдиного критерію, є обмеженою, однобокою і не спроможною відобразити все різноманіття людських інтересів та потреб, для задоволення яких створюються громадські організації.

Л. Лойко у своїй монографії дає детальніший розподіл громадських організацій за спрямованістю на такі групи [135: 165]:

- ✓ професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо);
- ✓ економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.);
- ✓ соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні);
- ✓ конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян);
- ✓ культурологічні та просвітницькі;
- ✓ творчі (об'єднання артистів, письменників, художників);

- ✓ спортивно-туристські та оздоровчі;
- ✓ наукові та науково-технічні;
- ✓ оборонні;
- ✓ національно-культурні;
- ✓ екологічні.

Більш доцільною є класифікація громадських організацій за напрямками їх діяльності. За цим критерієм можна всі громадські організації та благодійні фонди України згрупувати у сім блоків: 1) права людини; 2) професійна діяльність; 3) поліпшення соціально-економічного становища країни; 4) сім'я та діти; 5) захист здоров'я населення та навколишнього середовища; 6) освіта; 7) культура.

До першого блоку віднесемо всі організації, зусилля яких спрямовані на відстоювання громадянських прав і свобод першої необхідності – права на життя, здоров'я, недоторканність власності тощо, а також інших прав, свобод та законних інтересів різноманітних суспільних груп. Так, до цього блоку можна віднести, на нашу думку, правозахисні організації, організації сприяння розвитку демократії та становлення громадянського суспільства, організації сприяння розвитку місцевого самоврядування, громадські організації захисту прав та інтересів громадян, релігійні організації, молодіжні та студентські об'єднання, об'єднання ветеранів та інвалідів військових дій, репресованих і колишніх в'язнів, об'єднання учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, об'єднання осіб зі спільними захворюваннями тощо.

Друга група охоплює громадські організації, що створюються для підтримки й оптимізації професійної діяльності людей. Це насамперед професійні спілки, асоціації адвокатів, спілки промисловців та підприємців, а також інші організації сприяння розвитку підприємництва та професійні об'єднання.

Третій блок: благодійні фонди сприяння здійсненню програм поліпшення соціально-економічного становища у країні, організації і добродійні фонди соціального захисту та поліпшення матеріального становища малозабезпечених верств населення, благодійні фонди надання допомоги багатодітним родинам, благодійні

фонди надання допомоги талановитій молоді, громадські організації та благодійні фонди, що надають допомогу біженцям і мігрантам, організації та благодійні фонди надання допомоги громадянам, що постраждали внаслідок екологічних, техногенних та інших катастроф, добродійні фонди сприяння здійсненню догляду за хворими, інвалідами, людьми похилого віку та соціальної реабілітації інвалідів й осіб, які потребують лікування, благодійні фонди надання допомоги вчителям, вченим, студентам, учням тощо.

Четверта група громадських організацій охоплює жіночі громадські організації, об'єднання багатодітних сімей, дитячі громадські організації, благодійні фонди сприяння захисту материнства та дитинства тощо.

П'яту групу становлять екологічні громадські організації і благодійні фонди сприяння розвитку природно-заповідного фонду та природоохоронної справи, громадські організації і благодійні фонди пропагування здорового способу життя, оздоровчо-спортивні організації, добродійні фонди сприяння розвитку охорони здоров'я.

Шостий блок об'єднує освітні та науково-освітні організації, благодійні фонди сприяння розвитку науки й освіти.

Сьому групу утворюють культурно-просвітницькі об'єднання, благодійні організації та фонди сприяння розвитку культури, національно-культурні товариства.

Спробу розробити критерії поділу громадських організацій було здійснено також в університеті Джона Гопкінса як частину дослідження неурядових організацій у світовому масштабі. Ця класифікація отримала назву Міжнародної класифікації недержавного (та неприбуткового) сектора і є надзвичайно складною системою, котра поділяє громадські організації на десять основних категорій [63: 17]: 1) культура й відпочинок; 2) освіта і наукові дослідження; 3) охорона здоров'я; 4) соціальні служби; 5) довілля; 6) розвиток і житлово-комунальне господарство; 7) адвокатура і політика; 8) філантропічні посередники і підтримка; 9) міжнародна діяльність; 10) бізнес, професії і спілки.

Запропонована класифікація може бути корисною для багатьох дослідників, оскільки є достатньо деталізованою і представляє фактично весь спектр сфер і напрямків, де діють громадські організації, але мало відображає цілі, яких вони прагнуть досягти.

Цікавою видається класифікація, застосована у проекті Закону України “Про неприбуткові організації”, розробленому членами Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності. Неприбутковою організацією визнається юридична особа, що утворюється без мети отримання прибутку для забезпечення діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, сприяння виконанню функцій держави або місцевого самоврядування, розвитку громадянського суспільства та реалізації прав і свобод громадян. Всі неприбуткові організації поділяються на організації публічного права (державні або комунальні організації) та неприбуткові організації приватного права. Останні можуть бути: а) суспільно-корисними, діяльність яких спрямована на забезпечення реалізації прав і свобод громадян, розвитку громадянського суспільства, сприяння виконанню функцій держави та органів місцевого самоврядування та б) приватно-корисними, що засновані на приватній власності і діяльність яких спрямована на забезпечення законних економічних інтересів членів (учасників) організації.

Ще одна з класифікацій практично використовується у “Фундації співдружності”. Розглядаючи громадянське суспільство як свій стартовий пункт, фундація поділяє всі громадські організації на п’ять основних видів:

- 1) недержавні організації, котрі займаються доглядом і соціальною допомогою;
- 2) трудові спілки, які займаються умовами роботи;
- 3) релігійні організації, в центрі уваги яких перебуває віра, людська поведінка, стосунки і моральність;
- 4) політичні групи, котрі опікуються загальним управлінням і прогресом суспільства;
- 5) організації, що займаються справами бізнесу.

Викликає зацікавлення класифікація, яку в своєму дисертаційному дослідженні подає М. Новіков. Він, незважаючи на законодавчо закріплений політич-

ний критерій (за яким ми поділяємо об'єднання громадян на політичні партії та громадські організації), визнає доцільною їхню класифікацію залежно від характеру спрямованості їх діяльності на правозахист, зокрема він виокремлює правозахисні об'єднання; соціально-екологічні об'єднання та політичні партії [282: 10]. На його думку, така класифікація дає змогу предметніше зафіксувати значення і роль форм громадських об'єднань у механізмі взаємодії держави та громадянського суспільства. До першої групи за такої класифікації належать організації, рухи, фонди, асоціації та інші об'єднання, котрі присвячують свою діяльність відстоюванню громадянських прав і свобод першої необхідності, відображаючи потреби вітального характеру для забезпечення життєдіяльності людини як біологічного виду. До другої – організації, фонди, рухи, асоціації тощо, які відстоюють інтереси духовного і творчого, тобто вищого рівня, а також збереження умов здорового природного існування, що обумовлюються наявністю у кожної людини потреб високого рівня. До останньої групи належать політичні партії, діяльність яких спрямована на забезпечення потреб громадян у задоволенні суто політичних прав та інтересів. Елементи правозахисної діяльності властиві при цьому всім об'єднанням громадян [282].

На нашу думку, така класифікація є суперечливою, оскільки спрямованість діяльності на правозахист як критерій розподілу громадських об'єднань на три групи видається недостатнім і сама типологія дещо спрощеною. Крім того, сам автор зазначає, що елементи правозахисної діяльності властиві всім об'єднанням громадян.

Заслуговує на увагу ще одна типологія, яку на основі узагальнень теоретичного та практичного досвіду діяльності громадських об'єднань України пропонують Л. Кормич та Д. Шелест [113: 19]. Визначальною особливістю цієї класифікації є відмінність у суспільних сферах діяльності. Автори виокремлюють зокрема п'ять типів громадських організацій:

- 1) організації, що діють в економічній сфері та сфері трудових відносин (спілки споживачів, адвокатів, профспілки, кооперативна спілка);

- 2) організації в соціальній сфері (об'єднання ветеранів, товариства інвалідів, благодійні організації);
- 3) організації у сфері дозвілля і відпочинку (спортивні організації, спілки філателістів, книголюбів тощо);
- 4) організації у сфері релігії, науки, культури (церкви, наукові асоціації, спілки письменників, художників, артистів тощо);
- 5) організації у політичній сфері (екологічні рухи, організації по захисту прав жінок, національних меншин, за мир тощо).

У наукових колах обговорюється також класифікація громадських організацій, запропонована В. Редюхіним, залежно від масштабів проблем, на вирішення яких спрямована їх діяльність [45: 29]. Зокрема визначають такі рівні проблематики: а) людина та її фізичний, психологічний стан; б) родина і її проблеми; в) установа, заклад; г) цільова група; д) територія (мікрорайон, селище, водосховище тощо); е) адміністративно-територіальна одиниця (місто, район, область); є) регіон; ж) держава; з) геополітика, міжнародні контакти і зв'язки.

Кожна з вищевказаних класифікацій має свої переваги та кожна дає змогу уважно придивитися до природи громадянського суспільства і, власне, громадського сектора, проте жодна окрема класифікаційна система не в змозі охопити всього різноманіття діяльності у цій сфері. Більше того, якою б чіткою не була класифікація в один період, вона може стати більш розмитою в інший відтинок часу. Так, значний розвиток комерційного сектора соціально активної держави за останні роки призводить до розмивання меж між державним, приватним та благодійним.

Проводячи аналіз вже існуючих абстрактних або теоретичних класифікацій та типологій громадських організацій, можна спробувати об'єднати у певні групи громадські організації, що функціонують на даний час в Україні.

По-перше, на основі територіального принципу виокремимо три види громадських організацій, правовий статус яких визначено законодавчо:

- 1) міжнародні (всесвітні, регіональні) неурядові організації, головною метою яких є об'єднання зусиль приватних осіб та організацій, котрі працюють у сфері

захисту прав та свобод особистості, охорони навколишнього середовища, заради вирішення різноманітних питань. Прикладами таких організацій є “Митці проти расизму”, “Журналісти без кордонів”, “Адвокати без кордонів”, “Лікарі без кордонів”, “Права людини в Інтернеті” тощо. Подібні організації донедавна були доволі екзотичними для українського громадянина, проте сьогодні певна частина з них достатньо глибоко вкорінюється в Україні. Серед інших міжнародних громадських організацій можна для прикладу назвати Міжнародний фонд “Відродження”, фонд “Євразія”, Міжнародна асоціація для розвитку співробітництва із вченими країн СНД (INTAS), Рада міжнародних досліджень та наукових обмінів (IREX) тощо. До цієї ж групи віднесемо Товариство зв'язків з українцями за межами України “Товариство Україна”, Об'єднання депортованих;

2) всеукраїнські громадські організації, які поширюють свою діяльність на територію всієї України, причому для одержання статусу всеукраїнської громадської організації потрібна наявність осередків чи представництв у більшості областей України. Наприклад, Всеукраїнська асоціація молодих науковців, Всеукраїнська дитяча спілка “Екологічна варта”, Союз молоді регіонів України, Всеукраїнське об'єднання ветеранів тощо;

3) громадські організації з місцевим статусом, котрі виявляються більш успішними, ніж загальнодержавні, завдяки своїй доступності і близькості до громадян. Наприклад, Тернопільська міська громадська організація “Правозахисна організація «Аквітас»”, Тернопільська обласна молодіжна громадська організація “Молодіжний парламент Тернопільщини”, Тернопільське обласне молодіжне науково-пошукове товариство «Обереги». Співпрацюючи з місцевими органами влади та місцевого самоврядування, місцеві громадські організації сприяють зростанню довіри громадян до влади.

По-друге, за сферами діяльності в Україні діють такі громадські організації (хоча цей перелік не є вичерпним):

1) політичні - ОУН, молодіжні структури партій (“Молодий Народний Рух”, Народно-демократична ліга молоді, Молодіжне об'єднання демократів, Українська соціал-демократична молодь тощо);

- 2) економічні - Товариство винахідників і раціоналізаторів, Асоціація молодих підприємців, Всеукраїнська асоціація “Укрмолодьжитло”;
- 3) екологічні - Українська екологічна асоціація “Зелений світ”, “Зелена планета”, Екологічний клуб “Каскад” та інші;
- 4) антивоєнні - Фонд миру;
- 5) профспілкові - Федерація профспілок України, Національна конфедерація профспілок України, Всеукраїнське об’єднання солідарності трудівників, профспілка “Єднання”;
- 6) культурно-просвітницькі - Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т. Шевченка, Літературно-просвітницьке об’єднання “Галицько-Волинське братство”, Історико-просвітницьке товариство “Меморіал” ім. В. Стуса, Українське товариство пам’яток історії та культури, Товариство “Знання України”;
- 7) конфесійні - Комітет захисту Української Греко-Католицької Церкви, Братство Святого Андрія Первозванного, Українська Молодь Христова;
- 8) етнічні - Польське культурно-освітнє товариство, Міжнародна асоціація німців “Відергебурт” (“Відродження”), “Руський рух України”, Всеукраїнська асоціація кримських караїмів “Кримкарайлар”, Суспільно-культурне товариство “Холмщина”, Тернопільське товариство “Лемківщина”.

По-третє, важливою є класифікація українських громадських організацій за складом:

- 1) професійні - Спілка юристів України, Спілка офіцерів України, Спілка архітекторів України, Федерація волейболу України, Асоціація спортивного танцю, Національна Ліга композиторів України тощо;
- 2) жіночі - Союз українок, Союз жінок України, Ліга українських жінок, Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об’єднання “Дія”, Всеукраїнська асоціація жінок “Славія”, Організація солдатських матерів України, Жіноча громада, “Жіноче товариство імені О. Теліги”;
- 3) молодіжні - Молодіжна організація “Сокіл”, Українська скаутська організація “ПЛАСТ”, Спілка української молоді (СУМ), “Молодий Народний Рух”, Народно-демократична ліга молоді, Молодіжне об’єднання демократів, “Альянс

молоді Тернопільщини”, Лицарська школа козацької січової боротьби “Хрест”, студентські братства при вищих навчальних закладах тощо.

По-четверте, залежно від походження ідеї створення громадські організації в Україні можемо розділити на дві групи:

1) ті, що мають багаторічну історію та власні традиції, які зберігалися навіть за часів тоталітарного та авторитарного режиму, особливо у середовищі української діаспори, а після проголошення Україною незалежності більшість з таких організацій повернулася на українські терени. До цієї групи належать СУМ, “ПЛАСТ” та інші;

2) відносно нові організації, ідея створення яких виникла завдяки впливові Заходу, запозиченню зарубіжного досвіду і які успадкували західні традиції. Так були організовані, скажімо, центри довіри, анонімного обстеження на СНІД.

Всі організації, які існують в суспільстві, залежно від їх узгодженості з правопорядком можуть бути поділені на легальні та нелегальні. Легальні організації переслідують правомірну мету, тобто таку, що не суперечить правопорядку. Нелегальні організації – це організації, котрі переслідують неправомірні цілі. Як наслідок, всі дії, спрямовані на досягнення такої мети, будуть неправомірними, незалежно від способу об’єктивного вираження таких дій. Зовнішньо правомірні дії, спрямовані на досягнення неправомірної мети, є неправомірними. У свою чергу, серед легальних організацій можна виокремити ще два види: нелегалізовані та легалізовані. Нелегалізовані – це організації, які переслідують правомірні цілі, але відповідно до закону не потребують легалізації або члени таких організацій не вбачають за необхідне вдаватися до процедури легалізації. Наприклад, страйкові комітети, самодіяльні колективи, різні неформальні об’єднання (організації прихильників певного виду мистецтв, спорту, музичні групи, ансамблі). Легалізовані – організації, що легалізували свою діяльність шляхом повідомлення про заснування або державної реєстрації.

Беручи до уваги вищепроаналізовані групи та види громадських організацій, необхідно чітко встановити таку класифікацію, з врахуванням якої ми будемо структурно будувати наше дослідження у подальшому. Так, вважаємо доцільним

об'єднання громадських організацій за значенням у процесі формування громадянського суспільства та правової держави, а також за ступенем участі у державно-політичному житті:

- 1) профспілкові організації, правозахисні та професійні громадські організації - *організації, створені для захисту професійних та інших прав громадян;*
- 2) культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні та екологічні організації - *організації, що діють у загальних, суспільно-корисних цілях;*
- 3) благодійні організації та фонди – *для задоволення соціальних потреб;*
- 4) жіночі, молодіжні, інші організації - *організації для здійснення переважно особистих інтересів.*

В цілому з проведеного аналізу стає зрозуміло, що, крім великої кількості громадських організацій в Україні (понад 30 тис. зареєстрованих) [167: 20], існує також багатоманітний спектр, діапазон напрямків їхнього функціонування у суспільному розвитку, розширення діяльності, проте набагато важливішою є якість роботи таких утворень громадян, їхній вклад у прискорення демократичних процесів, у розвиток громадянського суспільства.

Часто громадські організації розпадаються після досягнення своєї мети, або змінюють напрямок своєї діяльності, а більша їх частина, після реєстрації фактично зникає з поля зору і на цьому припиняє свою діяльність. У цьому ракурсі слід вказати також і на суспільну пасивність громадян, що значно уповільнює процес побудови соціальної, демократичної України.

Суспільство перебуває у глибокій соціальній дезінтеграції, коли фактично відсутні нові суспільні цінності, ідеали, громадянська свідомість, які були б рівноцінними або перевершували колишні цінності та ідеали. Людей охоплюють почуття безнадії, розчарування, розгубленості, відчаю, соціальної відчуженості та втрати віри у майбутнє. Суспільством оволоділо почуття соціальної апатії [198: 103]. Такий стан суспільства - найбільша перешкода на шляху розбудови громадянського суспільства і його демократизації.

Позитивною, на нашу думку, тенденцією у цьому контексті на сьогодні є значне поширення релігійних організацій, які покликані задовольнити насамперед

духовні потреби особистості. Але не тільки у виконанні моральних функцій полягає їхня суть (хоча це також важливо для українського суспільства), до кола їхніх завдань належить також: виховання релігійної толерантності, терпимості, милосердя; допомога і сприяння в життєвій переорієнтації особам, які втратили моральні орієнтири або відкинуті суспільством. Роль церкви у виконанні цих завдань є особливою, оскільки вона відокремлена від держави й економічно є доволі незалежною, що визначально для відстоювання принципів громадянського суспільства.

Важливою проблемою видається нерівномірний розподіл громадських організацій на території України - найбільше їх у Києві та в обласних центрах. За статистикою станом на 2001 р. абсолютним лідером у цьому питанні був Київ - 14 відсотків громадських організацій від їхньої загальної кількості [94: 7]. За станом на 1 червня 2005 р. легалізованих громадських організацій з місцевим статусом у Києві понад 4 тис. Немає сумнівів, що столиця і надалі матиме першість. Можна виокремити ще чотири основних ключових місцевих центри розвитку громадських організацій: м. Львів і Львівська область (понад 1,5 тис.), Одеська область (майже 1,5 тис.), Харківська область (понад 1 тис.), Дніпропетровська область (близько 1 тис.) [135: 163]. В Тернопільській області, за даними Головного управління юстиції, станом на травень 2008 р. зареєстровано 507 громадських і 123 благодійних організації, є осередки 266 всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, 23 відділення та 6 філій всеукраїнських та міжнародних благодійних організацій, 10 організацій роботодавців.

Важливою регулятивною основою діяльності громадських організацій є принципи їхнього функціонування. Це основні підходи, усталені концепції, головні напрямки, своєрідні межі буття цих громадських утворень.

Науці відомо, що принципи – це основоположні ідеї, засади, сформовані відповідно до загальних закономірностей розвитку процесів і явищ, котрі визначають основний зміст, форми, методичні рекомендації до використання сутності цих закономірностей на практиці. У нашому дослідженні під принципами діяльності громадських організацій у громадянському суспільстві ми розуміємо такі провідні ідеї, що впливають з головних закономірностей їх правового функціо-

нування і розвитку, з психології сприйняття людиною цих закономірностей, правової дійсності та характеру цієї діяльності.

Нині залишається малодослідженим питання щодо принципів діяльності громадських організацій. Їхня роль у розбудові громадянського суспільства надзвичайно велика, але на яких саме засадах вони повинні функціонувати, яким чином підвищувати якість своєї роботи, на яких ідеях має ґрунтуватися ефективно досягнення ними того рівня, який дасть їм змогу зайняти належне, визначене місце у суспільстві і, нарешті, домогтися омріяної мети - становлення стабільного громадянського суспільства в Україні?

Думається, що формулювати принципи функціонування громадських організацій правильно і доцільно, виходячи з попереднього аналізу самого громадянського суспільства.

Найголовнішу ідею, на якій фактично ґрунтується трансформація нашого суспільства, можна сформулювати так: держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості [182: 449].

Соціальна справедливість у сучасному світі домінує як загальна й основна ідея розвитку суспільства. Вона настільки широкомасштабна і домінуюча, що решта суспільних категорій розглядаються через її призму. Зміна суспільної формації в Україні відбувається шляхом скасування попередньої системи соціальної справедливості, заміни її системою іншого соціального типу, більш високого порядку. Щоправда, ця заміна проходить доволі повільно і залишається для більшості мрією. Якщо український народ фактично розпався на дві нерівноцінні за чисельністю частини – 95 відсотків бідних та 5 відсотків багатих [198: 108-111], то навряд чи можна говорити про соціальну справедливість. Лише справжнє демократичне та громадянське суспільство здатне наповнити ідею справедливості реальним змістом.

Отже, насамперед слід забезпечити сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства шляхом утвердження ставлення до нього як до асоціації рі-

вноправних і вільних людей, яка забезпечує узгодження їхніх інтересів на засадах самоорганізації та державно-правового регулювання.

Аналізуючи вищезазначені положення, можемо виокремити щонайменше три основні принципи діяльності громадських організацій. Перший з них - це обумовленість її безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей, які є активними носіями певних, визначених юридичними нормами прав і свобод, що є рівними для всіх і обумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства. На фундаменті своїх основних особистих інтересів, їхньої єдності та для вирішення спільних проблем, що постають на шляху їх здійснення, індивіди утворюють ті чи інші громадські організації.

Другий принцип - свобода і рівність людей, які об'єднуються в певну організацію. Поняття "свобода" багатомірна за своїм призначенням, за класичним визначенням - це право робити все те і займатися всім тим, що не шкодить іншому. Свобода без рівності існувати не може, хоча рівність становить загрозу для свободи [198: 86-87]. Незважаючи на цей парадокс (ця дилема і досі залишається нерозв'язаною та актуальною [197: 11-12]), ці два фундаментальні, хоча й суперечливі, ідеали надалі залишаються важливими для становлення і розвитку громадянського суспільства та демократії, а отже, і для функціонування громадських організацій.

Третій принцип - законності, який означає, що громадські організації повинні діяти в межах Конституції та законів. Це передбачає врегулювання відносин громадянського суспільства правом на засадах унормування свободи та рівності учасників громадського спілкування. Ці відносини за своїм визначенням мають бути вільними від безпосереднього управлінського втручання з боку владних інститутів держави, а тому регулюються правовими нормами, які передбачають формально визначені межі свободи діяльності громадських організацій, гарантують їм можливість діяти під власну відповідальність.

У даному контексті не слід обходити увагою принцип верховенства права, котрий набуває першочергового значення серед принципів взаємодії громадських організацій та органів держави. Зміст цього принципу полягає у: законодавчому

врегулюванні прав та обов'язків сторін; пріоритеті прав людини та громадянина; обов'язку державних органів діяти лише на підставах, в межах повноважень та у спосіб, передбачених Конституцією і Законами України; юридичній взаємовідповідальності сторін відповідно до Закону; судовому захисті прав і законних інтересів сторін цих правовідносин тощо.

Очевидно, що у відносинах громадських організацій з державою необхідне дотримання певного балансу, щоб жодна із сторін не переважила: держава, захопившись владними прагненнями, може призвести до авторитаризму і далі, а громадські організації, захоплені відстоюванням своїх інтересів, можуть призвести до анархії і далі. Тобто для реального формування повноцінного громадянського суспільства необхідна сильна держава і потужний комплекс громадських структур, а відносини між ними мусять бути партнерськими [150: 12-13]. Протиставлення у такому випадку держави і громадянського суспільства невиправдане і недоцільне.

Використання потенціалу громадськості, залучення громадських організацій до вирішення соціальних проблем у суспільстві повинно відбуватися на принципах довіри, взаємодії. Будь-яка форма взаємодії неможлива без довіри. Наявність довіри у суспільстві та її рівень сприяє розвитку співпраці [45: 21-22]. У свою чергу, довіра між суб'єктами суспільних дій (державними органами та громадськими об'єднаннями) може виникнути лише у випадку здійснення спільних акцій, на початковій стадії появи простого діалогу. Тобто формування постійного спілкування між органами влади і громадськими організаціями є основою для розвитку співпраці та взаємодії. З тих же мотивів важливе значення має довіра між членами організації, оскільки вона є передумовою здатності співпрацювати і разом вирішувати спільні проблеми, захищати групові інтереси.

Далі, логічно, засадами функціонування громадських організацій є добровільність, активність, самодіяльність, саморегулювання та самоврядування. Ці принципи становлять основу організації та діяльності всіх об'єднань громадян і впливають із самої суті громадянського суспільства. Індивіди безпосередньо та добровільно формують певні інститути для колективного задоволення своїх пот-

реб й інтересів, для вирішення питань своєї життєдіяльності, створюють для себе правила поведінки, якими керуються у своїй діяльності, самостійно приймають спільні рішення і самі їх виконують [225: 58]. Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами, тому їх реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, рівня його самосвідомості. У той же час у своїй взаємодії з громадянським суспільством демократична держава законодавчо захищає ці принципи [279: 17].

Наступний принцип діяльності громадських організацій - солідарність, яка передбачає єдність і цілеспрямоване об'єднання людей довкола основних, визначених ними ж, цілей і цінностей - як поточних, так і перспективних. Ідея солідарності ґрунтується на допомозі сильніших слабшим, на взаємній підтримці один одного. З цих же міркувань можна назвати і гуманізм однією з важливих засад функціонування громадських організацій.

В цілому гуманізація суспільства - поступове повернення до цінностей гуманізму на принципово новій основі - є однією з виразних тенденцій сучасного суспільно-політичного розвитку [198: 303]. Вона вбирає в себе елементи нової етики, що розглядають суспільство як середовище гармонійного поєднання людини і колективу, суспільних та політичних інститутів. Одним з виявів гуманізму в Україні є процес зростання кількості громадських організацій та різноманітних рухів, що свідчить про перебування нашої держави і суспільства в перехідному стані - від державно-правового моноцентризму до поліваріантних форм існування, а також про поступове дозрівання громадської активності.

Варто також наголосити на принципі демократизму діяльності громадських організацій. Поняття "демократія" використовується не тільки для характеристики форми державного чи політичного режиму, а й для означення будь-якої організації, де забезпечується рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень. Зміст цього терміна в контексті нашої проблематики означає не що інше, як владу (перевагу) більшості учасників організації, яка все ж поважає права і думки меншості. За меншістю зберігається право висувати власні ініціативи, відстоювати свої інтереси, критикувати діяльність організації тощо.

Функціонування громадських організацій повинно бути гласним, публічним, з можливістю критики недоліків у їхній діяльності з боку будь-яких суб'єктів громадського спілкування. Цей принцип є дуже важливим, оскільки гласність - це той інструмент, засіб, через який суспільство контролює стан справ у всіх сферах життя. Цей принцип цілком відповідає принципам громадянського суспільства, яке вимагає забезпечення відкритості державного і громадського життя, усіх джерел інформації, можливості її вільного пошуку, отримання та поширення всіма суб'єктами суспільних відносин відповідно до їх потреб.

Важливим у діяльності таких громадських утворень є також професіоналізм та високий моральний, етичний рівень осіб, котрі в них працюють. Характерним для праці таких осіб є наступне:

- ця праця базується на обґрунтованих меті і напрямках суспільного розвитку, конкретній організації і регулюванні суспільної життєдіяльності та свідомості, поведінки і діяльності певної групи людей;
- вказана праця є надто відповідальною, інтелектуальною та психологічно насиченою, оскільки полягає в осмисленні великої кількості інформації та впливові на людей;
- важливими є вимоги щодо особистої обдарованості, підготовки, знань і досвіду. Масштабність, новизна і складність завдань, які вирішуються у процесі модернізації суспільства, висувають підвищені вимоги і до керівників громадських організацій, до їх ідейних, моральних, ділових та інших якостей.

Усі ці засади функціонування громадських організацій впливають з самої ідеї громадянського суспільства і значною мірою збігаються з принципами останнього, на дослідження і теоретичне обґрунтування яких вже спрямовувалася увага вчених [275: 13-15]. Громадянське суспільство - суспільство вільне, демократичне, правове, зорієнтоване на особу, воно створює атмосферу поваги до правових законів та традицій, загальнолюдських ідеалів, яке забезпечує свободу творчої та підприємницької діяльності, яке втілює можливість досягнення добробуту і реалізації прав людини та громадянина, яке органічно виробляє механізми обмеження і контролю за діяльністю держави.

Дотримання вищевказаних принципів діяльності громадських організацій для досягнення максимальної її результативності та для сприяння становленню і розвитку громадянського суспільства не підлягає сумніву.

Підсумовуючи викладене, можна класифікувати визначені нами принципи функціонування громадських організацій на декілька груп:

- ✓ загальносоціальні принципи (обумовленість потребами людей і рівнем розвитку суспільства, гуманізм та демократизм);
- ✓ юридичні принципи (законність, рівність, верховенство права, саморегулювання та самоврядування);
- ✓ принципи створення (свобода, добровільність, солідарність);
- ✓ принципи діяльності, які також можна поділити на такі, що стосуються всієї організації (самодіяльність, публічність, правозаконність), та такі, які стосуються конкретних осіб-учасників організації (активність, професіоналізм, високий моральний рівень тощо).

Якщо проаналізувати нормативно-правову базу діяльності громадських організацій в Україні, то законодавством закріплено такі засади їх функціонування [1; 12]: у ст. ст. 36, 37 Конституції України - принцип рівності всіх об'єднань громадян перед законами та тільки судовий порядок заборони діяльності об'єднань громадян; ст. 6 Закону України "Про об'єднання громадян" визначає такі принципи, як: добровільність; рівноправність членів (учасників) громадських об'єднань; самоврядування; законність; гласність; свобода у виборі напрямів діяльності громадського об'єднання; можливість лише законодавчого обмеження діяльності громадських об'єднань; вирішення всіх основних питань діяльності об'єднання на зборах усіх членів або представників членів об'єднання; прозорість діяльності об'єднань громадян, тобто регулярне обнародування основних даних про керівництво, джерела фінансування і витрати та іншу інформацію. Таким чином, більшість принципових засад у законодавстві закріплено, проте їх розширення і деталізація, вважаємо, стане гарантією їх практичної реалізації.

2.3. Правова регламентація створення і діяльності громадських організацій

Свобода асоціації - саме така категорія відображає право громадян на об'єднання і застосовується у багатьох міжнародно-правових актах. Це право пов'язане з політичними й соціальними цінностями демократичної держави та громадянського суспільства і базується на головному скарбі плюралістичної демократії - свободі. Тому трактувати це право необхідно як право кожного на об'єднання для спільних дій і досягнення спільної мети за умови дотримання корпоративних норм.

Метою наукового опрацювання теми у даному підрозділі є визначення фактичного рівня закріплення основ створення і функціонування громадських організацій, аналіз правотворчої діяльності держави у вказаній сфері, оцінення основних положень чинного в Україні законодавства щодо громадських організацій.

Оскільки право на об'єднання є невідчужуваним і надзвичайно важливим для кожної людини, то його закріплено і гарантовано насамперед в міжнародно-правових актах. У першу чергу згадаємо Хартію прав людини, яка складається із Загальної декларації прав людини і двох Міжнародних пактів про громадянські й політичні права та про економічні, соціальні і культурні права. Найважливішими з документів, які до неї входять і представляють інтерес для нас, є: Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. Стаття 20 Загальної декларації прав людини [9] містить наступне положення: "Кожна людина має право на свободу мирних зборів та асоціацій. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації". Стаття 22 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права [23] від 16 грудня 1966 р. детальніше регламентує це право: "Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів". Свобода зібрань і об'єднання передбачена також Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод [21] від 4 листопада 1950 р.

Виходячи з положень ст. 1 Конституції України [1: 4], наша держава є демократичною і правовою, тому закономірно, що право громадян об'єднуватися

для спільної реалізації своїх потреб та інтересів закріплено в Основному Законі нашої держави. Крім того, вищевказані Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод, а також Конвенція МОП про свободу асоціацій та захист права на організацію були ратифіковані (відповідно - 19 жовтня 1973 р., 17 липня 1997 р. та 11 серпня 1956 р.), тобто вони стали частиною національного законодавства України, хоча сама ратифікація цих нормативних актів суттєво не впливає на факт закріплення цього важливого права в Конституції.

Отже, стаття 36 Конституції України визнає право на об'єднання невід'ємним правом та гарантує громадянам України право на свободу об'єднання як у політичні партії, так і в громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення різноманітних інтересів. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до будь-яких громадських об'єднань.

Зміст цього права конкретніше містить такі можливості: правову і фактичну можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу створювати різноманітні об'єднання громадян; вступати до будь-яких об'єднань громадян; утримуватися від вступу до них; вільно виходити в будь-який час з об'єднання громадян. Крім цього, основні аспекти даного конституційного права Н. Гаєва формулює так:

- 1) в основі даного права – добровільність, тобто всі перелічені можливості реалізуються громадянами самостійно і добровільно;
- 2) утворення об'єднань громадян чи вступ до них використовуються для здійснення і захисту спільних інтересів, проте водночас сприяють реалізації прав та свобод громадян (тобто індивідуальних потреб);
- 3) громадяни створюють громадські об'єднання за своїм вибором без попереднього дозволу органів державної влади та місцевого самоврядування;
- 4) це право реалізується шляхом об'єднання як фізичних осіб, так і колективних членів;

- 5) об'єднання громадян можуть легалізувати своє заснування шляхом реєстрації та набувати статус юридичної особи або шляхом письмового повідомлення про заснування і функціонувати без статусу юридичної особи [53: 49].

Інша правова вимога Основного Закону співзвучна з положенням зазначеного вище міжнародного пакту, яке вказує, що користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які законодавчо передбачені та є необхідними в демократичному суспільстві. Так і ст. 37 Конституції України встановлює вичерпний перелік заборон щодо утворення і діяльності об'єднань громадян, причому зазначається, що заборона їхньої діяльності здійснюється лише в судовому порядку - це є доволі важливою гарантією права громадян на свободу об'єднання.

Детальніше правові засади організації та діяльності громадських об'єднань залежно від їх виду встановлюються і конкретизуються іншими законами та нормативно-правовими актами України: Законами України “Про об'єднання громадян”, “Про благодійництво та благодійні організації”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, “Про організації роботодавців”, “Про професійних творчих працівників та творчі спілки”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, а також низкою підзаконних нормативно-правових актів (порядок легалізації об'єднань громадян визначений Положенням про порядок легалізації об'єднань громадян, затвердженим постановою КМУ № 140 від 26 лютого 1993 р., з подальшими змінами, право мати власну символіку деталізується Положенням про порядок реєстрації символіки об'єднань громадян, затвердженим постановою КМУ 26 лютого 1993 р. [25; 26] тощо).

Серед названих актів Закон України “Про об'єднання громадян”, прийнятий 16 червня 1992 р. з подальшими змінами та доповненнями [12] є “рамковим”, загальним законом. Якщо характеризувати його зміст, то можна зазначити, що він містить достатньо демократичні положення (принаймні, якщо порівнювати його з нині діючим Законом Російської Федерації “Про громадські об'єднання”). Він закріплює порядок створення та припинення діяльності об'єднань громадян. Він, про що йшлося вище, нормою-дефініцією визначає категорію “об'єднання грома-

дян”, встановлює політичний критерій поділу всіх об’єднань громадян на громадські організації та політичні партії.

Оскільки на момент прийняття цей Закон врегулював правовий статус практично всіх об’єднань громадян, то положення, що у ньому містяться, є загальними, частина з них має декларативний характер. Таким чином виникла необхідність конкретизації положень загального закону, що призвело до прийняття цілої низки вищевказаних спеціальних законів.

Крім того, у даному Законі зазначені обсяги його дії. Одним з положень [12: Ст.1] вказано на те, що його дія не поширюється на релігійні, кооперативні організації, профспілки, об’єднання громадян та фонди, які мають на меті отримання прибутку (комерційні громадські організації), органи місцевого та регіонального самоврядування ..., органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об’єднання громадян, порядок створення та діяльності яких визначається відповідним законодавством.

Проте погодитися у повній мірі з цим положенням не можна, оскільки тут виникає проблема співвідношення загального і спеціального закону. Положення “рамкового” закону, яким і є Закон України “Про об’єднання громадян”, на нашу думку, повинні поширюватися на всі без винятку громадські об’єднання, незалежно від сфери їх діяльності чи інших критеріїв, інакше коло суб’єктів Закону “Про об’єднання громадян” буде звужене до громадських організацій, механізм створення та діяльності яких не регламентується спеціальним законом, що навряд чи виправдано.

До того ж, вказане положення Закону України “Про об’єднання громадян” суперечить зокрема ст. 4 Закону України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, де вказано, що до законодавства про профспілки належить Закон України “Про об’єднання громадян”. То застосовується загальний закон до профспілкових організацій чи ні, якщо він сам виключає свою дію на цей вид громадських організацій?

Якщо прийняття та дію спеціального законодавства щодо профспілок і релігійних організацій передбачається загальним законом, то чи чинний загальний за-

кон щодо молодіжних і дитячих, благодійних та інших організацій, стосовно яких також прийняті спеціальні закони? І чому тоді не прийнято спеціальних законів про правозахисні громадські організації, наукові товариства тощо?

Взагалі проблема співвідношення загального і спеціального закону постала сьогодні особливо гостро. Система законодавства ще не є повною мірою сформована, тому виникають певні прогалини в праві або колізії положень різних нормативно-правових актів. Норма якого акту буде реалізовуватися або застосовуватися у випадку виникнення колізії? За загальним теоретичним правилом реалізації підлягає норма спеціального закону. Цей принцип був сформульований ще давньоримськими юристами: “*Lex speciales derogat generali*”, що означає “спеціальний закон витісняє закон загальний” [81: 211]. Але як бути, коли загальний закон прогресивніший, більш відповідає вимогам часу, врешті демократичніший?...

Функціонують громадські організації на основі статуту або положення – статутного документа, який не може суперечити чинному законодавству. Статут є локальним нормативним актом, призначення якого полягає у визначенні правового статусу конкретної громадської організації. Це своєрідна конституція, що встановлює індивідуальний правовий статус конкретної організації, затверджується учасниками, діє протягом усього часу її існування, поширюється на всіх її учасників, може містити норми, які не передбачені чинним законодавством, але не суперечать йому.

Закон України “Про об’єднання громадян” стверджує обов’язкову легалізацію громадських організацій, яка здійснюється шляхом реєстрації, після чого вони набувають статусу юридичної особи (ст. 15 Закону), або письмового повідомлення про заснування (ст. 17) і вносяться до Єдиного державного реєстру об’єднань громадян та благодійних організацій³. Легалізація пов’язана з пробле-

³ Єдиним державним реєстром об’єднань громадян та благодійних організацій визнана згідно з Положенням, затвердженим Наказом Міністерства юстиції України [27], комп’ютерна база даних, створена за допомогою автоматизованої комп’ютерної системи, яка є масивом електронних копій державних реєстрів об’єднань громадян та благодійних організацій, книг обліку філій, представництв всеукраїнських, міжнародних благодійних організацій, об’єднаних на основі єдиних правил, стандартів та процедур обміну інформацією.

мами правового закріплення самого факту існування громадської організації, офіційного надання їй правової сили та обґрунтування правових наслідків [219: 6].

Процес легалізації можна розглядати не тільки як офіційне визнання, а й як механізм, що дає змогу державі захищати інтереси більшості громадян (вона відстоює існуючі в суспільстві загальні соціальні та моральні принципи від дії стандартів, що можуть чинити на них вплив). Однак цей же механізм легалізації створює широкі можливості обмежувати діяльність громадських організацій, що можна спостерігати на практиці.

Якщо аналізувати положення законодавства щодо легалізації громадських організацій, то із запропонованих законодавством двох шляхів більш бажаною є реєстрація організації [245: 26], адже саме статус юридичної особи дозволяє мати весь спектр цивільних та інших прав і дає можливість бути суб'єктом цивільно-правових відносин. Підтримку (фінансову, організаційну), особливо гранти від міжнародних фондів, як правило, отримують організації, що мають певний імідж і, звичайно ж, офіційно зареєстровані, мають статус юридичної особи. Це нормальне явище, оскільки в усьому світі перевіряють спроможність потенційних партнерів до виконання певної діяльності або ж уміння об'єднатися і розпочати свою власну справу (це також ознака дієздатності). Крім того, наявність статусу юридичної особи свідчить про прийняття відповідальності, в тому числі й фінансової.

Проте цей шлях є набагато важчим, точніше трудомістким, а також доволі тривалим. Крім того, вимагає певних фінансових витрат: крім подання заяви (з нотаріально посвідченими підписами засновників) і всіх визначених у законодавстві документів [25] до реєструючого органу (залежно від статусу – Мін'юст, місцеві управління юстиції, місцеві держадміністрації, виконкоми сільських, селищних, міських рад), потрібно ще сплатити збір за реєстрацію. Розміри збору, встановлені постановою КМУ [29], залежать від виду організації і становлять від 5 до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Щоправда дитячі громадські організації звільняються від сплати реєстраційного збору, а за реєстрацію організацій інвалідів, осіб, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, деяких інших організацій (на розсуд реєстраційного органу), розмір збору знижується до 50 %.

Після подачі заяви з усіма необхідними документами на реєстрацію, реєструючий орган зобов'язаний розглянути її у двомісячний термін. Але, як свідчить практика, якщо не потурбуватися про хід розгляду заяви у цьому органі і не встановити особистих контактів з особою, що відповідає за реєстрацію, то за два місяці можна отримати неприємну звістку про те, що громадська організація не може бути зареєстрована з причини якихось доволі сумнівних невідповідностей поданих документів законодавству. Після цього залишається йти по другому колу або оскаржити таке рішення до суду. Такі випадки обговорювали на семінарі “Громадянське суспільство в Україні: що може молодь?”, який проводився у м. Тернополі 18-19 березня 2003 р.

У разі реєстрації громадської організації її керівнику видається свідоцтво про реєстрацію встановленого взірця та оригінал статуту з круглою печаткою реєструючого органу. Та це лише півсправи, після цього протягом одного місяця необхідно поставити громадську організацію на облік в управлінні статистики (тут зареєстрованій громадській організації надають ідентифікаційний код), Державній податковій адміністрації, банку, де буде відкрито рахунок, дозвільній системі УВС (для виготовлення печатки та штампів), Фонді соціального страхування, Пенсійному фонді України. У кожен з цих органів потрібно подавати відповідні документи, серед яких нотаріально посвідчені копії статуту, свідоцтва про реєстрацію, інші документи. Якщо не вдалося всі ці дії виконати протягом місяця, то можна наразитися на небезпеку накладення на керівника громадської організації адміністративного стягнення.

Як бачимо, для створення та реєстрації громадської організації необхідно чимало сил, бажання і грошей. Тому багато громадських організацій, маючи найблагородніші цілі, так і не були створені – одного ентузіазму замало, або щезли за деякий час, так і не ставши реальною життєздатною громадською структурою, діяльність якої сприяла би творенню громадянського суспільства і реальної демократії в Україні.

Для здійснення статутних цілей і завдань громадські організації після реєстрації можуть користуватися доволі широким спектром законодавчо закріплених

прав юридичної особи [12: Ст.20]. Зокрема громадські організації мають право бути учасниками цивільних правовідносин, представляти і захищати законні інтереси свої та своїх членів (учасників) у державних і громадських органах; створювати установи та організації, надавати допомогу в їхньому створенні; одержувати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; вносити пропозиції до органів державної влади; розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі; засновувати ЗМІ, підприємства, необхідні для виконання статутних цілей тощо.

Крім санкціонованих законом прав, для здійснення статутної діяльності громадські організації можуть мати у власності кошти та інше необхідне майно, яке вони отримують шляхом передачі його громадській організації засновниками, членами (учасниками) або державою, через вступні та членські внески, пожертвування громадян, підприємств, установ та організацій, а також у результаті придбання майна за рахунок власних коштів чи на інших підставах, не заборонених законодавством. Громадські організації також мають право на майно та кошти, придбані в результаті комерційної діяльності створених ними госпрозрахункових установ та організацій, заснованих підприємств [12: Ст.21].

Громадські організації, створені ними установи та самостійні структурні підрозділи організації зобов'язані вести оперативний та бухгалтерський облік, статистичну звітність, вносити до бюджету платежі у передбачених законодавством порядку і розмірах [12: Ст.24].

Основні риси, головні напрями взаємовідносин держави і об'єднань громадян в цілому встановлює ст. 8 Закону України "Про об'єднання громадян" [12]. Зокрема вона містить положення (п.1) про те, що держава забезпечує додержання прав і законних інтересів легалізованих об'єднань громадян; (п.2) втручання державних органів та службових осіб у діяльність громадських об'єднань (так само як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, службових осіб та у діяльність інших об'єднань громадян) не допускається (крім конкретно визначених законами України випадків). Проте уповноважені державні органи можуть її контролювати: реєструючі органи здійснюють контроль за додержан-

ням статутних документів (можуть бути присутніми на заходах, що проводяться громадськими організаціями, вимагати необхідні документи, одержувати пояснення) [12: Ст. 25, п. 2]; нагляд за додержанням законності здійснюють органи прокуратури [12: Ст.25, п. 3]; контроль за джерелами та розмірами надходжень, сплатою податків – фінансові органи та органи державної податкової інспекції [12: Ст.25, п. 4].

Оскільки межі такого контролю, повноваження державних органів у цій сфері чітко не визначені, а зазначене положення, по суті, є доволі абстрактним, робимо висновок про “традиційний” пріоритет держави у цих відносинах. Аналізуючи цей законодавчий припис, можна говорити і про прогалину у законодавстві, оскільки “...державний контроль ... здійснюється державними органами у порядку, передбаченому законодавством України”. Які саме органи, у яких випадках, в яких сферах діяльності громадських організацій, яким чином здійснюють цей контроль - не визначено. На нашу думку, ці питання потребують детальнішого визначення у законодавстві, оскільки у такій редакції ця норма створює умови для зловживань з боку державних органів, перевищення ними своїх повноважень.

Існування громадської організації в часі в принципі не обмежене. Вони можуть існувати вічно. Припинення їх діяльності (як і всіх інших юридичних осіб) здійснюється, як визначає Закон України “Про об’єднання громадян”, шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску) [12: Ст. 19]. Реорганізація відбувається відповідно до статуту, ліквідація - на підставі статуту або рішення суду. Принципова різниця між цими двома способами припинення полягає у наявності чи відсутності правонаступництва (в разі реорганізації права та обов’язки організації переходять до правонаступника (-ків), у випадку ліквідації - вони припиняються. Рішення про саморозпуск може бути прийняте у будь-який час і з будь-яких мотивів (досягнення мети, закінчення терміну, на який створювалася громадська організація та інші, що можуть бути передбачені статутними документами). Примусова ліквідація здійснюється за рішенням суду з підстав, передбачених законом. Справедливо підставами примусової ліквідації закріплено (ст. 32 Закону України “Про об’єднання громадян”): вчинення органі-

зацією дій, котрі загрожують національній безпеці, конституційному ладу, суверенітету і т.д. (які заборонені як Конституцією, так і ст. 4 вказаного Закону); продовження протиправної діяльності після накладення стягнень, передбачених Законом. Інші дві підстави стосуються функціонування політичних партій, тому для нас вони не становлять інтересу. Проте зазначені підстави видаються дещо “розмитими”, оскільки не встановлено, хто саме визначає, що організація вчиняє такі дії, які фактори про це повинні свідчити.

У цьому ракурсі слід зазначити, що потребує вдосконалення також норма Закону України “Про об’єднання громадян” про встановлення відповідальності за порушення законодавства та про види стягнень. Закон визначає, що “за порушення законодавства до об’єднання громадян можуть бути застосовані такі стягнення: попередження; штраф; тимчасова заборона (зупинення) окремих видів діяльності; тимчасова заборона (зупинення) діяльності; примусовий розпуск (ліквідація)”. Щодо жодного виду стягнень не встановлено підстав їх накладення.

Зупинімося для прикладу детальніше на санкції про тимчасову заборону діяльності об’єднань громадян. Перелік випадків застосування такої санкції не визначений. Маємо прогалину, яка створює умови для зловживання цією нормою. Таким чином підривається один з основних принципів ефективності застосування права, його елементів – об’єктивності і неупередженості, в тому числі щодо юридичної відповідальності.

Стаття 30 містить таке положення: “У разі грубого або систематичного вчинення правопорушень за поданням легалізуючого органу або прокурора на об’єднання громадян може бути накладено штраф в судовому порядку” [12]. Розмір та порядок стягнення штрафу за грубе або систематичне вчинення правопорушення, Законом також не визначено й це робить застосування даного стягнення судом практично неможливим.

Закріплення іншого виду стягнення – тимчасової заборони деяких видів діяльності – більш “деталізоване”. Зокрема за ст. 31 таке стягнення здійснюється “шляхом встановлення заборони на проведення масових заходів, здійснення видавничої діяльності, проведення банківських операцій, операцій з матеріальними

цінностями **тощо** (виділено мною – В. К.)”. Використання таких висловів, як “тощо”, “і т. д.”, “в інших випадках” теж створюють можливість для необмеженого тиску на громадські організації, для втручання у їх діяльність, для розростання повноважень державних органів.

Фактично реальним залишається лише один вид стягнення - ліквідація, але він є найсуворішим для громадської організації.

Зовсім законодавством не передбачена відповідальність державних органів та їх посадових осіб за порушення прав і законних інтересів громадських організацій.

На наш погляд, всі види юридичної відповідальності, які можуть застосовуватися за різноманітні порушення законодавчих приписів, в тому числі і до громадських організацій та їх керівних органів чи осіб, залежно від ступеня небезпечності чи шкідливості вчиненого протиправного діяння, повинні вичерпно визначатися у нормативно-правових актах. А також доцільно закріпити різноманітніші за характером та правовими наслідками стягнення, що дасть змогу використовувати їх диференційовано. На сьогоднішній день ці питання не достатньо визначені у законодавстві.

Думається, що норми, які визначають склади злочинів та проступків, а також види стягнень і покарань за правопорушення за логікою доцільно визначати лише Кримінальним Кодексом та Кодексом про адміністративні правопорушення. Саме ці законодавчі акти мають містити вичерпний перелік діянь, котрі є суспільно небезпечними і визнаються злочинами чи проступками, а також визначати міру відповідальності за вчинення цих діянь. Це найкраще відповідало б структурній впорядкованості, узгодженості системи законодавства і запобігало розпорошеності норм права по різних галузях та інститутах. Система законодавства повинна максимально співпадати з системою права.

Закон України “Про об’єднання громадян” має чинність стосовно діяльності всіх об’єднань громадян - як політичних партій, так і громадських організацій. Між тим, особливості правового статусу політичних партій визначаються спеціальним Законом “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р. [15]. Цей За-

кон повніше регламентує процес утворення та реєстрації політичних партій, збільшує вимоги щодо кількості підписів для підтримки створення політичної партії (відповідно до ст. 10 Закону “Про політичні партії в Україні” - 10 тис. громадян, натомість раніше, за ст. 15 Закону “Про об’єднання громадян” потрібна була 1 тис. підписів), санкціонує їхні права, в тому числі право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань; встановлює обмеження у фінансуванні, фінансову звітність політичних партій, державний контроль за їх діяльністю; визначає заходи, які можуть вживатися до політичних партій у разі порушення ними законодавства [15]: попередження про недопущення незаконної діяльності і її заборона. У цьому плані заборона діяльності політичної партії за Законом можлива лише у судовому порядку (ст. 21), що за суттю є дублюванням вимоги правової норми чинної Конституції щодо заборони об’єднань громадян. В цілому даний Закон хоч і є недосконалим [123: 14], але закріплює достатньо прогресивніші та чіткіші положення стосовно правового регулювання одного з видів громадських об’єднань.

Таким чином, виходячи з проведеного аналізу основних положень Закону України “Про об’єднання громадян”, можна резюмувати, що цей нормативно-правовий акт є доволі демократичним. Проте прийняття дедалі більшої кількості спеціальних законів, які встановлюють правовий статус і врегульовують основи функціонування окремих видів громадських організацій, в реальному житті щораз більше звужують сферу його застосування, виключають з його сфери дії дедалі більше й більше громадських об’єднань, на які не поширюються його загальні принципи. З цієї ж причини ускладнюється процес використання всього масиву нормативно-правових актів у цій галузі, пошук необхідного положення. Це, треба зазначити, досить негативне явище.

Великою мірою основні положення щодо запровадження, державної реєстрації, змісту статутних документів, державного контролю, принципів діяльності більшості з перелічених видів громадських організацій та деякі інші положення дублюються в кожному із «спеціальних» законодавчих актів (у них трапляються лише деякі невеликі розбіжності). Це має негативний вплив на систему законо-

давства і зокрема на її узгодженість та єдність, внутрішню структуру і реалізацію норм. Роздрібненість регулювання, суперечливість, неекономічність, неспроможність чинних нормативно-правових актів ефективно здійснювати правове регулювання суспільних відносин, які виникають за створення та в процесі діяльності громадських організацій – все це свідчить про нагальну необхідність покращання законодавчих основ функціонування громадських організацій. Чим досконаліші норми законодавства, тим швидше і краще будуть досягнуті цілі, натомість наявність прогалин у законодавстві, неузгодженість окремих норм суттєво впливають на рівень ефективності правового регулювання.

Крім того, як зазначає М. Новіков у своєму дисертаційному дослідженні [282], правовий статус громадських об'єднань має декларативно-формальний характер, оскільки норми права, які закладено в механізм правового регулювання через інститут добровільних об'єднань громадян, є недостатніми якісно та кількісно. Внаслідок цього механізм правового регулювання, яким керуються громадські об'єднання, не спроможний забезпечити позитивний вплив на фактичні суспільні відносини. Результатом цього є деформація системи правового взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством.

Отже, з позицій суспільної потреби вже давно назріла необхідність розробки та прийняття закону, який би конкретизував правові засади утворення, здійснення та припинення діяльності, встановлював основи правового статусу іншого виду об'єднань громадян - громадських організацій, форми їх взаємовідносин з державою, межі контролю з боку державних органів.

Таким актом міг би бути Закон України “Про некомерційні громадські організації в Україні”, який стосувався б лише громадських організацій, які не мають на меті отримання прибутку. Організації громадян, котрі задовольняють насамперед свої економічні, матеріальні інтереси, створюються задля здійснення визначеної підприємницької діяльності, врегульовані найперше Цивільним та Господарським кодексами й іншим законодавством України. Натомість Закон “Про некомерційні громадські організації в Україні” поширював би свою чинність лише на суспільні відносини, які виникають у процесі створення та функціонування

таких громадських організацій, що діють для задоволення своїх законних вікових, професійних, творчих, особистих, соціальних, культурних, спортивних та інших спільних інтересів, здійснення і захисту громадянами своїх прав та свобод поза політичною й економічною (комерційною) сферами.

Поліпшення законодавчої бази у цій сфері можна здійснити шляхом систематизації усіх цих нормативних актів з метою підвищення якості законодавства про громадські організації, забезпечення зручності користування ним, полегшення пошуку необхідної норми права, виявлення і своєчасного усунення дефектів законодавства (подолання колізій, прогалин, уникнення дублювання певних положень), а також сприяння його вивченню і дослідженню. Лише максимально вдосконалене законодавство може бути запорукою ефективної, скоординованої діяльності громадських організацій. Визначення систематизації одним з пріоритетних напрямків правової реформи та однією з основних тенденцій розвитку законодавства України зумовлено необхідністю приведення до системи та узгодження нормативного масиву.

Систематизація має суттєве значення як постійна форма розвитку та упорядкування діючої системи права. Проведення систематизації сприяло б покращанню і системи законодавства України, як обумовленої потребами соціального регулювання, життєдіяльності суспільства, упорядкованої за різними об'єктивними критеріями певної множинності нормативних актів, що формується для найефективнішого використання правових норм [151: 86]. Так, за предметом правового регулювання всі нормативно-правові акти (або їх елементи), які стосуються створення і діяльності громадських організацій, були б зведені у цілісний, єдиний комплекс, а це, в свою чергу, позитивно, стабілізуюче вплине на правову систему, тобто на правову організацію всього суспільства [151: 75].

На нашу думку, у даному конкретному випадку можна найкраще досягти поставленої мети, обравши таку форму систематизації, як консолідацію, хоча такого досвіду стосовно громадських організацій в Україні ще немає. Такий консолідований закон уніфікував би всі положення щодо визначення понять, основних засад діяльності, порядку створення, легалізації та припинення функціонування

громадських організацій, які є спільними для всіх їхніх видів. Крім того, доцільно було б закріпити організаційно-правові форми громадських організацій, їхню класифікацію, а кожен окремий розділ присвятити особливостям правового статусу конкретного виду громадської організації.

Держава, яка сприяє, створює необхідні нормативні умови з тим, щоб організації, спілки й об'єднання успішно розвивалися, могла б вважатися ідеальною [204]. Це не означає, що держава має керувати діяльністю громадських організацій. Безглуздо бажати проявів громадської активності за допомогою наказів. Керувану демократію навряд чи можна вважати дійсною демократією. У той же час безмежна свобода у діяльності громадських утворень також не сприяє розвитку громадянського суспільства; потрібне поєднання, певний баланс інтересів держави і громадських організацій, особи і суспільства. Інститути громадянського суспільства повинні ефективно коригувати політику держави, не послаблюючи її діяльність, а, навпаки, посилювати її можливості. На це звертав увагу Томас Каротерс, який стверджував: “ніщо не приносить більшої шкоди розвитку громадянського суспільства, ніж слабка, летаргічна держава” [167: 10].

Отже, гарантувати необхідну свободу дій і створювати рамкові умови – це найперше завдання держави. У такий спосіб вона заохочувала б до громадської діяльності, створювала б стимули для прояву суспільної активності. Бажано відшукати розумний баланс інтересів держави і громадянського суспільства, сприяти тому, щоб громадські організації зайняли високозначуще, належне їм місце між державним та економічним секторами.

2.4. Межі втручання держави у створення та діяльність громадських організацій

У процесі становлення громадянського суспільства держава може сприяти або гальмувати його розвиток; може стати Левіафаном, неефективним і спроможним лише до самовідтворення, здатним поглинути суспільство і громадянина, претендуючи на всеохоплююче регулювання громадського життя, а може бути й елементом етнічної, правової і політичної єдності із самим суспільством і його громадянами.

У сучасних українських умовах оптимізм щодо характеру і темпів розвитку громадянського суспільства є дещо передчасним і необґрунтованим. Одним з важливих напрямів трансформації Української держави, сприяння розбудові громадянського суспільства є зміна ролі держави в її взаємовідносинах з суспільством загалом і з громадськими організаціями зокрема.

Охарактеризувати вичерпно стосунки громадських організацій з державою, зокрема державними установами доволі складно. На сьогоднішній день можна виокремити три типи взаємовідносин держави і громадських організацій. Перший і досить розвинутий тип відносин громадських організацій з державними установами як місцевого, так і національного рівня характеризується взаємною зацікавленістю: об'єднання громадян забезпечує громадську підтримку діям держави в обмін на певні "пільги". Державні рішення, що приймаються всупереч інтересам такого об'єднання, можуть наштовхнутися на відкритий опір з його боку.

Другим типом відносин є модель, що широко використовується на пострадянському просторі для створення владою "офіційних", конструктивних об'єднань громадян за допомогою так званого адміністративного ресурсу. Їх визначальною рисою є контрольованість з боку влади та підпорядкованість діяльності потребам державних установ і державної політики. Раніше в нашій країні відносини держави і громадських організацій мали лише односторонній характер, вони полягали у всебічному контролі державної влади, в особі її структур, за діяльністю громадських організацій. Держава допускала існування тільки бажаних їй громадських організацій.

Третій тип, що поступово розвивається в Україні, – це так званий “цивілізований” тип відносин громадських організацій з державними установами. Співробітництво або опозиція, консультування або навіть протистояння відбуваються відкрито й лише в межах правового поля.

Найперспективнішою моделлю взаємовідносин держави і громадянського суспільства є консенсусна модель, якої можна досягти тільки тоді, коли обидва суб’єкти будуть сильними. За такого стану речей держава зможе поділитися частиною своїх функцій з громадянським суспільством, не ослаблюючи себе і не створюючи небезпеки хаосу [125].

Ще одна точка зору, з якою погоджуємося, визначає, що взаємини між громадськими організаціями та державою диференціюються від місця і ролі тих чи інших громадських формувань, від характеру їх діяльності, від цілей і завдань, які вони перед собою ставлять [229: 108; 211: 151]. Це: співпраця, взаємодопомога, координація, керівництво, визначення загальних напрямів діяльності, контроль, визначення меж правового простору.

Сьогодні громадські об’єднання, зокрема громадські організації, перебувають на шляху до того, щоб стати однією з найефективніших артерій взаємодії держави і суспільства та важливим інструментом стабілізації трансформаційних процесів, що відбуваються в ході реформ. Але для забезпечення належного місця в суспільстві громадські організації України потребують не тільки підтримки з боку держави, а й змістовної переорієнтації діяльності держави щодо утвердження і забезпечення належних умов свободи для реалізації конституційного права громадян України на свободу об’єднання.

Свобода в суспільстві завжди пов’язана з правом не тільки як із системою загальнообов’язкових юридичних норм, а й як з однією із соціально-регулюючих засад життєдіяльності людей, яка обмежує свавілля у поведінці учасників співжиття [177]. Рівень свободи людини у суспільстві завжди визначається її відповідальністю. Передусім внутрішньою відповідальністю перед собою, іншими людьми, суспільством загалом. Істотним чином - і юридичною відповідальністю, яку держава встановлює для забезпечення правопорядку, у тому числі порядку

реалізації прав та свобод кожної людини. Юридична відповідальність, окреслюючи межі недозволеної законом суспільної поведінки, є одним з факторів, які визначають правовий статус особи у суспільстві. Це означає, що в процесі нормального функціонування та розвитку суспільства виникають певні ситуації, вирішення яких вимагає встановлення державою певних обмежень щодо здійснення свободи створення і діяльності об'єднань громадян і зокрема громадських організацій з метою забезпечення інших свобод громадян.

У суспільстві не може існувати безмежних прав: права одних суб'єктів повинні обмежуватися там, де починаються права інших суб'єктів, тобто обмеження свободи одних є передумовою свободи інших.

Оскільки держава функціонує в інтересах всього населення, а державна влада поширюється на всіх, хто знаходиться на її території, то, власне, тільки держава уповноважена обмежувати ці права і свободи в тій мірі, в якій це необхідно для стабільності та гармонійного розвитку суспільства, для забезпечення соціального компромісу й правопорядку [152]. Такі кроки з боку держави є цивілізованим способом врегулювання свободи громадських організацій, оскільки лише держава є офіційним представником всього суспільства, а об'єднання громадян - тільки його частини.

Держава необхідна для дотримання цілісності суспільства і забезпечення самого його існування, її регулятивна діяльність, яка полягає у визначенні кордонів бажаного, дозволеного та забороненого, є беззаперечною [260].

Щоправда, держава завжди прагне до абсолютизму, тому її правообмежувальна діяльність також не повинна бути безмежною, тут неприпустимі зловживання та волюнтаризм. Слід погодитись з твердженням М. Козюбри, який визначає потребу в деблокуванні розвитку нашого суспільного життя від гіпертрофованої державної експансії, котра руйнівню діє на економічне та соціальне середовище, як таку, що не викликає сумніву [104: 5]. Однак уявлення про те, якими повинні бути масштаби цього деблокування, дуже різняться. На думку одних, суспільство має звільнитися від будь-якого "організованого державного управління" соціально-економічною сферою, замінивши його ринковими механізмами регулювання

економіки, тобто цілковитою свободою підприємництва з його жорстокою конкуренцією та постійною боротьбою за виживання. Соціальна роль держави згідно з таким підходом зводиться до мінімуму – підтримання сприятливих умов для підприємницької діяльності й захисту низькооплачуваних та соціально слабких верств населення. Інші вважають, що держава має не лише зберегти за собою “командні висоти” в економіці, а й забезпечити доволі жорстке її регулювання. Метою такого регулювання є “підкорення ринкових структур інтересам становлення й розвитку планомірного управління” [104: 5-6].

За твердженням С. Тимченка, громадянське суспільство здатне самостійно гармонізувати різноманітні інтереси і, дотримуючись нормальних відносин з державою, розвиватися без стороннього впливу. У той же час, як показав досвід країн Заходу, таке саморегулювання в чистому вигляді, без налагодження відносин з державою, існувати не може [189: 149]. У реальній практиці механізми саморегулювання громадянського суспільства належного рівня розвитку не отримали: монополізація економіки в країнах Заходу, розвиток командно-адміністративної системи неймовірно посилили безроздільне панування держави.

Для формування громадянського суспільства в Україні особливо важливе значення має вирішення питання його взаємодії з державою, проблеми встановлення та юридичного закріплення меж державного впливу, меж правового регулювання державою суспільних процесів, функціонування основних інститутів громадянського суспільства, в тому числі громадських організацій. У більш загальному ракурсі це питання не вперше піднімається в наукових колах, про що вже йшлося у першому розділі даного дисертаційного дослідження.

Доцільно, вважаємо, почати з твердження, що втручання, зокрема регулювання діяльності громадських організацій з боку держави є потрібним, а у період формування первинних інститутів громадянського суспільства в деяких випадках виникає пряма необхідність втручання держави у сферу життєдіяльності останнього з метою подолання стихії непередбачуваності у поведінці певних політиків та громадян. Йдеться якраз не про функціонування нелегітимних організацій та інститутів громадянського суспільства, які борються за суспільне благо - права

людини, захист оточуючого середовища, рівність жінок тощо, а про такі об'єднання, які мають руйнівний та агресивний характер, наприклад об'єднання терористичних угруповань, груп із сепаратистськими планами тощо. З часом, по мірі зрілості громадян та інститутів громадянського суспільства, звичайно вплив держави може і навіть повинен бути обмеженим.

Держава повинна зберегти розумний баланс між свободою громадських організацій та вимогами захисту демократії. Будь-яке порушення цього балансу є загрозою для демократії, призводить до невиправданого її обмеження або взагалі до ліквідації. (Такі порушення можливі як з боку держави, так і з боку громадських організацій).

Дослідники, котрі звернули увагу на діяльність таких нелегітимних організацій, назвали це явище проблемою “оскаженілої демократії” [133]. Вивчаючи асоціальну, деструктивну роль окремих інститутів громадянського суспільства, вони роблять висновок, що навіть у демократичних державах, крім створення сприятливих умов для їх розвитку, необхідне також подолання агресивної діяльності деяких з них, оскільки вони безпосередньо чи опосередковано перешкоджають становленню законності та правопорядку в країні [116: 19]

Держава в цьому випадку повинна виступати не як конфронтуюча соціальна структура, а як необхідний інститут суспільного життя, який попереджує чи обмежує появу названих організацій громадян, чий інтереси суперечать суспільним, а діяльність має соціально небезпечний характер.

Здійснюючи правове регулювання свободи створення та діяльності громадських організацій, кожна держава вирішує це питання з урахуванням власного історичного досвіду, національних традицій та умов політичного розвитку, а також зважаючи на загальноприйняті міжнародним співтовариством стандарти.

Зокрема законодавче обмеження свободи утворення та функціонування громадських організацій здійснюється з дотриманням принципу пріоритету меж прав і свобод людини, встановлених міжнародними актами, щодо меж, встановлених національним законодавством [152: 473-474]. Так, у ст. 29.2 Загальної декларації прав людини проголошується, що при здійсненні прав і свобод кожна

людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом лише з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших людей та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [9]. Такі ж за змістом положення закріплені у ст. 4 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права [24], ст. 5 Міжнародного Пакту про громадянські й політичні права [23], ст.ст. 11, 15 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод [21].

В цілому можна згрупувати ті цінності, загроза яким зумовлює необхідність втручання держави у функціонування громадських організацій (за яких таке втручання є виправданим), таким чином:

- 1) національна, державна, громадська безпека та громадський порядок (в даному випадку загрозу становлять організації, що мають за мету зміну суспільного ладу антиконституційними шляхами, наприклад, “Аль-Каєда”, “ЕТА”);
- 2) законність і правопорядок (запобігання заворушенням і злочинам, які можуть вчинятися бандами, воєнізованими формуваннями);
- 3) права і свободи людей, їх захист (небезпеку становлять, для прикладу, неонацистські, расові, антисемітські організації, скінхеди);
- 4) моральність населення, охорона та захист здоров’я; (різноманітні сатанинські секти, організації, що пропагують нетрадиційну сексуальну орієнтацію);
- 5) добробут населення (наприклад, мафія, групи, що займаються рекетом).

Так, чинне законодавство України забороняє створення і діяльність об’єднань громадян, якщо їхні “програмні цілі або дії, спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання⁴ міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і

⁴ Слід погодитися з Н. Гаєвою, що у цьому контексті є не зовсім чітким термін “розпалювання”, який не є юридичним. Постає запитання: де знаходиться межа між “розпалюванням” та об’єктивним викладенням фактів? У даному випадку мова йде про заборону утворення і діяльності політичних партій, програмні цілі і дії яких спрямовані (акцентую увагу) на **пропаганду і здійснення міжетнічної, расової, релігійної дискримінації та ворожнечі.**

свободи людини, здоров'я населення” [1, 12]. Крім цього, громадські організації та політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань.

Сутність цих положень полягає в тому, що Україна є суверенною, незалежною державою, розвивається на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення і захищає свою державність, тому будь-які насильницькі дії, спрямовані проти національної державності України, людини, її прав і свобод з боку громадських організацій, а також політичних партій, забороняються законом⁵. Тобто будь-які об'єднання громадян мають функціонувати в межах єдиного правового простору.

Виправданими є також певні законодавчі обмеження щодо користування правом на об'єднання у громадські формування для осіб, що входять до складу збройних сил, Служби безпеки, державних виконавчих та судових органів, органів прокуратури. Зокрема це може стосуватися членства у тих громадських організаціях, які побічно беруть участь у громадському, політичному житті країни. На період служби чи роботи членство вищезазначених осіб у таких організаціях повинно зупинятися.

В цілому, принаймні на рівні теорії, діяльність громадських організацій не створює загрози для розвитку суспільства, вони є корисними для держави, адже можуть здійснювати деякі функції, які державі реалізувати фактично не під силу. Зокрема деякі з них вони можуть виконувати навіть результативніше, ніж їх виконує держава, зокрема соціальні функції [70: 122]: розвивати освіту, культуру, духовність нації, сприяти охороні здоров'я, праці, опікуватися людьми, які потребують підтримки та допомоги. Звичайно, в такому випадку існує деяка небезпека “одержавлення” громадських організацій, підпорядкування їх державним органам, дедалі більшого розповсюдження та поглинання державою сфери діяльності громадських організацій. А це, можемо прогнозувати, в свою чергу, неминуче призведе до їх перетворення у повністю залежну від держави структуру.

⁵ Щоправда, на нашу думку, законодавець не у зовсім вірному порядку визначає пріоритетні цінності: найпершою причиною заборони політичних партій та громадських організацій Конституція України називає програмні цілі або дії, спрямовані на “ліквідацію незалежності України”, а вже наприкінці, передостанньою - “посягання на права і свободи людини”.

Одним із розумних шляхів вирішення проблеми взаємодії, взаємозв'язку держави та громадських організацій є встановлення законодавчих меж створення і функціонування останніх, котрі, втім, не є засобом обмеження їхніх правових можливостей, а скоріш за все способом, який забезпечує їх реалізацію відповідно до соціального призначення у суспільстві.

Право і законодавство (як би ми не розуміли ці поняття) є факторами визначення меж державного втручання, а характер і природа обмежень, які накладаються ними (правом і законодавством) на державу, залежатиме від форм праворозуміння, на базі якого формується уявлення про межі втручання держави.

Насамперед погоджуємося з цілком вірним твердженням багатьох науковців, котрі, визначаючи межі державного регулювання, пов'язують їх зі **свободою, справедливістю і правами людини** (*перший критерій визначення меж втручання держави у діяльність громадських організацій*). Тобто межі державного впливу визначає, з одного боку, здоровий глузд, головне правило якого – берись за те, що під силу. Регламентація тим і безглузда, що хоче зробити неможливе. З другого боку, межі державного втручання визначає справедливість. А справедливим є те, що сприятливе правам людської особистості; усяке порушення їх суперечить справедливості; тому усунення всього, що суперечить людським правам, вимагається справедливістю [43: 146].

Визнання невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, усвідомлення того, що вони належать людині за самою її природою й відображення цього факту суспільною свідомістю створює передумови для дотримання державою, її органами та посадовими особами прав і свобод людини, для зв'язаності їх цими правами і свободами [86: 106]. З позицій лібералізму законодавче втручання в соціальні процеси допускається лише в мінімальних межах, що визначаються необхідністю забезпечити дотримання невідчужуваних прав індивіда з боку інших суб'єктів. Саме права індивіда виступають як щось призюмоване і недоторканне [43: 32]. Невідчужувані права і свободи людини, їх гарантії мають визначати межу, що зумовлює і, по суті, фіксує параметри державного владарювання, законодавчої діяльності та управління.

Вирішення питання правового регулювання свободи створення і діяльності громадських організацій через призму прав та свобод людини необхідне тому, що громадські організації є формою реалізації одного з найважливіших конституційних прав громадян України на свободу об'єднання (про що вже мовилося).

Наразі Конституція України закріплює право громадян об'єднуватися у громадські організації, але на практиці сьогодні це право залежить від великої кількості бюрократів на національному і місцевому рівнях державної влади. Ми згадували вже проблеми, з якими стикаються громадяни при реєстрації громадської організації. У той же час ст. 14 Закону України “Про об'єднання громадян” передбачає, що діяльність нелегалізованих об'єднань громадян є протизаконною.

У науковій літературі висловлюються думки, що свобода асоціації передбачає свободу як формального, так і неформального об'єднання, адже ні статті Конституції, ні інші нормативні положення, які визначають обсяг і зміст цієї свободи, не обмежують її шляхом висунення вимог про попередню реєстрацію. Таку вимогу, на думку М. Хавронюка, висувати і не можна, оскільки: по-перше, діяльність незареєстрованої організації сама по собі не створює загрози ні інтересам національної або громадської безпеки, ні інтересам запобігання заворушенням і злочинам, ні інтересам захисту здоров'я або моралі чи захисту прав і свобод інших людей. По-друге, вимога щодо обов'язкової реєстрації об'єднання як умови його законної діяльності рівноцінна вимозі обов'язкової реєстрації як умови здійснення будь-якого іншого права людини і громадянина. По-третє, норми міжнародного права встановлюють однакові обмеження як для свободи асоціації, так і для свободи мирних зборів [2: 167].

На наш погляд, ці твердження не безсумнівні, оскільки ми вже приводили вище приклади “оскаженілої демократії”, з чим потрібно боротися. В умовах сьогодні не можна стверджувати, що вимога реєстрації є зайвою чи недемократичною. Проте згадуване положення закону встановлює не лише обов'язок легалізуватися, а й презумпцію протизаконності діяльності нелегалізованого об'єднання, яка, на думку Кравчука В. М., є безпідставною і суперечить конституційному праву на свободу об'єднань [233: 42]. Цілковито погоджуємося з такою

думкою, оскільки, встановлюючи таку презумпцію, держава виходить з припущення про протиправність мети людей, які об'єдналися. Це не відповідає сучасним реаліям, потребам розвитку громадянського суспільства і свідчить про поліцейський характер цієї норми. Уникнення легалізації ще не робить саму організацію нелегальною. Вона лише не набуває правосуб'єктності, але члени організації можуть реалізовувати спільний правомірний інтерес в тих сферах, які не вимагають наявності правосуб'єктності. Якщо мета організації може бути досягнута лише шляхом участі у суспільних (в тому числі цивільних) правовідносинах, то легалізація необхідна. І доцільно було б відмовитися від деяких надто жорстких норм хоча б при реєстрації молодіжних та дитячих, культурно-просвітницьких, екологічних і деяких інших суспільно-корисних організацій.

Ще одна проблема, що криється у нормах Конституції: практично всі статті Конституції України, які стосуються громадянських прав (в тому числі ст. 36-37), містять посилання на закони (наприклад, “якщо це не заборонено законом”, “визначено законом” тощо). Отже, закон стає умовою реалізації права, тому неминуча поява законів та підзаконних актів, що за умов нашої країни створює підстави для поступової втрати проголошуваних Конституцією свобод через дедалі більше їх уточнення нормативно-правовими актами (хоча ми не заперечуємо необхідності прийняття певних органічних нормативно-правових актів, без яких Конституція України не діяла б у повному обсязі). Непомітне і поступове обмеження свободи призводить до її зникнення. Тому важливого значення набуває, власне, зворотний зв'язок, який дає можливість коригувати діяльність держави, не даючи їй деградувати. Такий зворотний зв'язок забезпечується конституційними положеннями, що закріплюють гарантування державою захисту прав громадян (ст. 22), можливість громадян звертатися до суду для захисту своїх конституційних прав (ст. 8, ст. 55), заборону приймати закони, які суперечать Конституції (с. 8), неможливість скасування та обмеження конституційних прав і свобод за будь-яких обставин (ст. 22) тощо.

Наступною, *другою* вихідною підставою встановлення меж створення і діяльності громадських організацій є одна з основоположних соціально-змістовних

ознак правової держави - закріплення у законодавстві, а також забезпечення реальності, *гарантування дотримання загальнодозвільних принципів*: для врегулювання відносин у приватній сфері - “дозволено все, що не заборонено законом”, та для публічно-правових відносин - “дозволено тільки те, що передбачено законодавством”, що буде сприяти демократизації суспільства. Останній принцип безпосередньо визначає повноваження посадових осіб та сферу їх компетенції, порядок їх роботи. Водночас їм забороняється вимагати від людей те, що прямо законом до сфери їх компетенції не належить.

Принцип “дозволено все, що не заборонено законом” у науковій літературі розглядається як необхідна передумова формування громадянського суспільства, як шанс для кожного реалізувати себе, свої знання, здібності. У цьому полягає суть індивідуальної свободи, ідеї рівних можливостей. У той же час цей принцип передбачає дотримання у будь-якій діяльності загальноприйнятих соціальних норм (зокрема норм моралі). Це обов’язкова умова реалізації вказаного принципу, інакше виникає загроза руйнування правових та етичних норм суспільства. Дозвільний принцип – це ставка на довіру і добросовісність самих суб’єктів суспільних відносин, на ті механізми і стимули, які визначають їх поведінку [258: 204]. У “за-регульованому”, незрілому суспільстві, застосування цього принципу може призвести до деструктивних наслідків (як це мало місце у 80-90 рр. минулого століття, коли ним скористалися кримінальні елементи, а переважна більшість людей його не сприйняла, оскільки звикла до командно-адміністративного регулювання). Повною мірою цей принцип можна здійснювати і він буде ефективним лише у сформованому громадянському суспільстві за наявності твердого морального фундаменту, стійких демократичних традицій законності, культури, внутрішньої готовності до самообмеження.

Щодо застосування загальнодозвільних принципів, то виникає низка питань, зокрема, який з них повинен діяти стосовно громадських організацій. Логічно припустити, що повинен застосовуватися принцип для врегулювання відносин у приватній сфері, оскільки свобода асоціації згідно зі світовими стандартами є, поряд з іншими, одним з основних прав людини і громадянина. Крім того, цей

принцип повинен розповсюджуватися і на відносини між рядовими членами громадських організацій. Проте, з іншого боку, діяльність громадських організацій належить скоріш за все до публічної сфери, оскільки вони співпрацюють з державними органами у сфері задоволення різноманітних потреб громадян. До того ж, до публічної сфери відносимо також процес легалізації громадської організації.

Загальнодозвільний принцип врегулювання публічно-правових відносин, на нашу думку, варто поширювати також на керівників цих громадських організацій: вони хоча і не є державними посадовими особами, але мають певні владні повноваження. Зокрема на керівникові лежить відповідальність за діяльність організації, він приймає загальні рішення, в тому числі щодо прийняття членів організації, зберігає документи, печатку, штамп, діє без доручення на підставі статуту тощо. Продовжуючи цю думку, зазначимо, що необхідне чітке законодавче закріплення і регулювання адміністративних і владних повноважень керівництва громадських організацій. Тільки так можна застерегти керівництво від надмірного адміністрування, щоб діяльність громадських організацій справді відповідала тим завданням, які передбачені статутами і заради виконання яких вони створювались.

В цілому стосовно загальнодозвільних принципів можна зробити такий загальний висновок: безперечно, забезпечення їх дієвості є значним кроком вперед і свідчить про демократизацію суспільства, проте вони не можуть діяти в будь-яких умовах – лише в умовах чіткої законодавчої визначеності⁶. Ці правові фактори є своєрідними індикаторами правового поля діяльності об'єднань громадян і мають виступати універсальним механізмом забезпечення свободи їхнього буття та їхньої активності. Крім того, все ще існує проблема визначення оптимального співвідношення публічного і приватного регулювання: у юридичній думці останнім часом домінує ідея потреби розширення приватноправового регулювання, зважаючи, в першу чергу, на характер розвитку економічних відносин. З іншого боку, мова повинна йти про неприпустимість свавільного втручання держави у приват-

⁶ У літературі застосовується поняття “змінна клаузула” (змінюване застереження): чим важливіше питання для суспільства і громадянина, тим жорсткіші вимоги висуваються до законодавчої влади, тобто чим невідповіднішими будуть наслідки для суспільства і громадянина, тим точніше має бути сформульована норма законодавчою владою [86: 215].

ноправові відносини громадян та юридичних осіб (за умови, що вони не виходять за межі закону); про юридичну рівність, вільне волевиявлення, майнову самостійність тощо.

Організаційні принципи державного управління мають, з одного боку, забезпечити ефективне, безвідмовне функціонування державної влади, а з іншого – максимально врахувати в цьому процесі інтереси та можливості контролю і взаємодії з боку громадянського суспільства [189: 156].

На нашу думку, межі державного регулювання створення і функціонування громадських організацій не можуть бути однаковими щодо всіх громадських організацій. Законодавець, підводячи єдину правову основу, базу під діяльність громадських організацій, не повинен повністю уніфікувати їх правовий статус. У законодавстві про громадські організації доцільно було б детальніше регламентувати їхні відносини з органами державної влади, враховуючи особливості кожного виду громадської організації та закріпивши оптимальний для кожного виду громадських організацій варіант правового регулювання. Аналізуючи відмінності різних видів громадських організацій, які потрібно враховувати при вдосконаленні законодавства, можемо судити про складність, обсяг роботи у виконанні такого завдання. Ці об'єднання, погоджуючись з підходом Ц. Ямпольської [47], а також виходячи з опрацьованих вище класифікацій, відрізняються, по-перше, за конкретними цілями і завданнями, за змістом діяльності (наукові, науково-технічні, культурно-просвітницькі, національно-культурні, екологічні тощо); по-друге, за територією їх діяльності (міжнародні, всеукраїнські, місцеві); по-третє, за організаційною структурою (єдині організації, спілки однорідних організацій різних типів тощо); по-четверте, за характером членства (засновані тільки на індивідуальному членстві або на індивідуальному та колективному членстві) та іншими критеріями, про що йшла мова вище.

Сприймаючи позицію Н. Гаєвої [152: 484-485], відзначимо важливість такого критерію, як залежність від держави (згідно із ситуацією, що склалася на сьогоднішній день). Так, існують громадські організації, які об'єктивно без підтримки держави не можуть існувати. Це молодіжні, дитячі громадські органі-

зації, організації інвалідів тощо. Є також такі громадські організації, взаємовідносини яких з державою обмежуються лише процедурою їх легалізації та діяльністю на основі законності. Поряд з ними, існують громадські організації, які за своїм правовим статусом зобов'язані підтримувати ділові, партнерські відносини з державою та її органами, незалежно від їх взаємних симпатій чи антипатій. Такими громадськими організаціями є професійні спілки.

Отже, узагальнюючи вищевикладені положення, можемо стверджувати, що межі втручання держави повинні змінюватися залежно від наступних параметрів та особливостей громадських організацій:

- 1) залежно від специфіки громадської організації, її впливу на життєдіяльність суспільства, її значення у побудові громадянського суспільства та правової держави, її участі у державних справах, змісту її діяльності, її конкретних цілей та завдань, її залежності від держави. (Так, функціонування профспілки та спортивної організації потребує відмінного нормативного регулювання, різних форм легалізації, різної глибини контролю за їх діяльністю);
- 2) залежно від предмета нормативного закріплення, тобто сфери суспільних відносин:
 - створення та юридичне оформлення громадської організації;
 - внутрішня діяльність організації (вирішення різноманітних питань всередині організації, проведення зборів чи засідань);
 - зовнішня діяльність організації (у відносинах з державою, іншими громадськими організаціями на території держави, за її межами тощо);
- 3) залежно від становища учасника громадської організації в її ієрархічній структурі (відносини між рядовими членами організації, її апаратом, керівниками, що виконують делеговані їм державні функції тощо).

Можна схематично окреслити і ті сфери, які мають регулюватися винятково самими громадськими організаціями. Це насамперед питання внутрішньої структури організації, прийняття у члени організації, проведення засідань чи зборів, відносини між членами організації, взаємовідносини між різними громадськими організаціями тощо. З цієї позиції надзвичайної важливості нині набуває можли-

вість власної нормотворчості самих громадських організацій. Це дає змогу відображати у власних статутах та положеннях специфічні завдання і цілі громадської організації, компетенцію її органів, їх права та обов'язки, організаційні форми побудови і методи діяльності, порядок вступу та виходу з громадської організації тощо. Статутні документи, корпоративні норми, які в них містяться, повинні відповідати загальним, законодавчо закріпленим принципам, розвивати і конкретизувати їх стосовно того чи іншого виду громадських організацій.

У той же час статутні положення щодо зовнішніх повноважень громадських організацій (у сфері взаємодії з органами державної влади, іншими громадськими організаціями, громадянами - не членами даної організації) не повинні суперечити правовим нормам, виходити за межі правового регулювання, а якомога повно і точно відповідати тим нормам права, які вказують, що є дозволеним. (Маємо на увазі права громадської організації як юридичної особи, пільги при сплаті податків та зборів тощо.) В такому разі право є першоосновою, яка встановлює певні межі нормотворчості громадських організацій.

У наукових колах висловлюється також ідея про можливість договірного врегулювання взаємовідносин між державними органами і громадськими організаціями, коли учасники відносин безпосередньо встановлюють ті чи інші права, обов'язки, визначають механізми їх реалізації. Так може бути підвищений регулятивний потенціал правових та корпоративних норм [152: 503-504].

З питань співвідношення закону та договору існує багато думок: прихильники "вольової теорії" вважають, що договір як вольовий акт контрагентів є джерелом, а закон лише виконує або обмежує їх волю; представники "теорії пріоритетності закону" вважають, що договір має лише похідний від закону характер; прибічники "емпіричної" теорії схиляються до думки, що воля сторін свідомо спрямована на досягнення визначеного ефекту [206: 391]. Договір визначає положення сторін, тобто відіграє регулюючу роль, що зближує його з нормативами, однак дія договору відрізняється від дії правової норми. Договір закріплює узгоджену волю сторін, а нормативно-правовий акт виражає волю органу, який його прийняв. Різниться також межа дії встановлених правил поведінки: договір регу-

лює поведінку конкретних сторін, в той час як нормативні акти закріплюють загальні для всіх абстрактних суб'єктів правовідносин приписи.

Договори між державними органами та громадськими організаціями, за природою, публічно-правові, конкретніше – адміністративні, коли одна із сторін домовленості є носієм державно-владних повноважень стосовно іншої. Предметом таких договорів є питання влади, управління та саморегуляції, що допускають договірну форму регулювання. Ознаками і одночасно відмінностями такого адміністративного договору порівняно з приватно-правовими (цивільними, господарськими тощо) є те, що одна сторона наділена державно-владними повноваженнями, а інша – повинна проявити юридичну підвладність, оскільки цим договором врегульовуються відносини у сфері державного управління, що передбачають імперативність; укладатися такий договір повинен в межах компетенції органу виконавчої влади як учасника договору [79: 69-73].

Зважаючи на вищевказане, виникають сумніви, чи не суперечить взагалі поняття “адміністративний договір” правовій логіці, чи можна говорити про договір, коли мова йде про відносини, де традиційна договірна рівність чи договірна свобода практично неможливі. Проте в даному випадку доцільно, мабуть, погодитися з фактом еволюції договору, з тим, що він стає універсальним регулятором, дає змогу узгоджувати інтереси держави, владних структур, організацій, різних прошарків суспільства. Тому такий договір в умовах громадянського суспільства стає важливою формою реалізації державного управління, оскільки саме за його допомоги відбувається узгодження волі суб'єктів на підставі урахування взаємних інтересів, що не суперечать закону. З огляду на це дана проблематика потребує детальнішої розробки.

Здійснення державного контролю за створенням і функціонуванням громадських організацій, на нашу думку, має також непересічне значення для процесів формування громадянського суспільства, оскільки це дає можливість забезпечити неухильне дотримання законів і Конституції України, своєчасно виявити факт порушення положень закріплених у цих нормативних актах і запобігти їх здійсненню, підвищити відповідальність керівників цих громадських організацій тощо.

Отже, ці питання доцільно якомога детальніше регламентувати у законодавстві, щоб забезпечити суспільство від ухилів у той чи інший бік.

Закріплене у ст. 8 Закону України “Про об’єднання громадян” положення є надто абстрактним. Так і залишаються невизначеними до кінця органи, що здійснюють державний контроль, підстави для такого контролю, документи, які можуть вимагати для перевірки контролюючі органи, та й саме поняття “державний контроль” не розкрито.

Існує таке узагальнене визначення: контроль – це будь-яка перевірка відповідності об’єкта встановленим обмеженням. Контроль як функція соціального управління - це система спостереження і перевірки процесу функціонування відповідного об’єкта у соціальній сфері суспільства з метою встановлення відхилень від заданих параметрів. Державним контролем є систематична конструктивна діяльність органів державної влади щодо забезпечення законності в усіх сферах, відповідності процесу функціонування об’єкта прийнятим управлінським рішенням. Державний контроль є невід’ємною функцією державного управління, присутнього в тому чи іншому обсязі у всіх сферах суспільного життя. Він дає змогу отримувати оперативну інформацію, яка об’єктивно відтворює стан справ на підконтрольних об’єктах, відповідність діяльності затвердженій соціальній програмі, дає змогу виявити недоліки в прийнятих рішеннях, в організації їх виконання, способах і засобах їх реалізації.

Ефективність контролю забезпечується за умови неухильного додержання принципових вимог до нього. Так, контроль повинен бути об’єктивним, дієвим та гласним, прозорим і відкритим, не може бути самоціллю – контролем заради контролю.

Контроль у діяльності громадських організацій потрібен як зовнішній (з боку державних органів, інших суб’єктів), так і внутрішній - контроль керівництва організації, яке відповідає не лише за власну, особисту діяльність, а й за стан справ у громадській організації, тому такий контроль є важливим, оскільки забезпечує своєчасне оцінення діяльності організації, доцільне втручання і вжиття заходів у необхідних випадках. Зовнішній контроль, необхідний у визначених

випадках, може здійснюватися у судовій та позасудовій формі. Серед органів, які його здійснюють, слід назвати спеціалізовані контрольні державні органи, такі як органи прокуратури, податкові органи, органи санітарно-епідемічного контролю, пожежної безпеки та ін. [77: 426]. За обсягом у науковій літературі контроль поділяють на загальний (суцільний), за якого комплексно обстежуються питання діяльності підконтрольного об'єкта, всіх її сторін, структурних підрозділів, керівників, та спеціальний (вибірковий), що проводиться за необхідності перевірки підконтрольного об'єкта з чітко визначеного питання [244: 251].

На нашу думку, законодавство про громадські організації повинно б закріпити повний і вичерпний перелік випадків, коли можливий вибірковий зовнішній контроль за діяльністю громадських організацій (адже немає необхідності контролювати діяльність всіх організацій і не всі види діяльності потребують нагляду, тобто суцільний контроль не є доцільним). Зокрема можна виокремити такі форми і сфери державного контролю громадських організацій:

- 1) попередній контроль статутної документації (зокрема статуту чи положення громадської організації), а також поточний контроль за дотриманням громадськими організаціями закріплених в них положень;
- 2) вибірковий контроль у фінансовій сфері (формування доходів, їх джерела, дотримання чинного законодавства з питань оплати праці, контроль за використанням коштів тощо);
- 3) вибірковий контроль за виконанням встановлених норм та стандартів (зокрема, здійснення контролю з боку органів державного екологічного контролю, пожежного, санітарно-епідемічного нагляду);
- 4) вибірковий контроль дотримання положень Конституції та законів України при здійсненні громадської (публічної) діяльності;
- 5) контроль діяльності громадської організації за наявності достатніх для цього підстав. Так, підставою для здійснення державою контролю за діяльністю громадської організації може бути наявність перевіреної, достовірної інформації про примушування особи до вступу у певну організацію, про заклики на зборах до ліквідації незалежності України, до зміни конституційного ладу насильни-

цьким шляхом, підриву безпеки держави тощо. Законодавче закріплення використання державними органами різних форм і методів контролю забезпечило б його об'єктивність та можливість швидкого реагування на ті чи інші відхилення у діяльності громадських організацій.

Глибина і межі державного контролю діяльності громадських організацій теж повинні бути дивергентними: а) залежно від сфери діяльності громадської організації і її значення у суспільному розвитку; б) від специфіки тощо. Межі контролю можуть також диференціюватися щодо об'єкта контролю: контроль діяльності громадської організації в цілому або контроль за законністю дій її керівництва.

Нечіткість, розмитість положень чинного Закону України “Про об'єднання громадян” щодо контролю, недостатньо чітко регламентований механізм дає привід державним органам інколи перевищувати свої повноваження, а це стимулює, спричинює бюрократію у державних органах, яка дедалі більше охоплює весь соціальний механізм та набуває гіпертрофічних форм, що загрожує демократичним цінностям [199: 300]. Зацікавленість власними інтересами послаблює забезпечення конституційних вимог, згідно з якими дотримання і захист прав людини - основний обов'язок держави.

Крім того, слід зазначити, що контроль мав би бути взаємним. Звичайно, організація, яка представляє частину суспільства чи його конкретні соціальні групи, не вправі контролювати державу, але громадські організації можуть контролювати діяльність органів державної влади у формі так званого громадського контролю. Мовиться про громадський контроль, який не дає права громадським організаціям втручатися безпосередньо у діяльність органів державної влади, але щодо певних сфер діяльності і для визначених громадських організацій передбачається нормативно-правовими актами, оскільки є ефективнішим, ніж контроль з боку органів держави і в зв'язку з особливим значенням у суспільстві виконуваних даними громадськими організаціями функцій для захисту прав та інтересів громадян (наприклад, законодавчо правом здійснювати громадський контроль у певних сферах наділені профспілки).

Громадський контроль є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою. Ідея контролю, здійснюваного громадянським суспільством, базується на прозорості й відкритості всієї системи функціонування владних інститутів, їх відповідного правового забезпечення, що в кінцевому підсумку унеможливорює приховування “невигідної” інформації, завдяки чому контролюючими за цих умов стають якщо не всі, то переважна більшість. Проте, констатуємо, що можливість громадського контролю не знаходить адекватного відображення в офіційних правових документах, а також у корпоративних актах. Саме тому правовий взаємозв’язок між державою і громадянським суспільством є поки що неефективним.

Таким чином, законодавче закріплення диференційованих меж державного регулювання створення та діяльності громадських організацій спроможне стати надійною гарантією їх дотримання, а вичерпне визначення повноважень легалізуючих та реєструючих органів не дасть останнім порушувати ці межі, невиправдано втручаючись у функціонування громадських організацій.

2.5. Висновки до другого розділу

Підсумовуючи основні положення здійсненого у другому розділі дослідження загальнотеоретичної характеристики громадських організацій, державного регулювання їх створення та діяльності, сформулюємо наступні висновки.

1. Громадські організації є сукупністю об'єктивних, добровільних, суспільно корисних, постійно повторюваних, сталих і свідомо скоординованих для досягнення загальної мети соціальних зв'язків та відносин між індивідами, які добровільно об'єднуються для спільного задоволення власних специфічних потреб й інтересів, виступають у межах єдиного правового поля головною сполучною ланкою між державою та громадськістю.

2. Функціонування громадських організацій має вагому значущість, оскільки вони становлять основу, головний механізм, середовище формування громадянського суспільства, є одним з основних його інституційних елементів, а також однією з найефективніших артерій взаємодії держави і суспільства, виступають інструментом стабілізації трансформаційних процесів, що відбуваються у процесі реформ. Саме лише існування громадських організацій можливе і за відсутності громадянського суспільства, коли громадська ініціатива підміняється ініціативою державної влади, і такі громадські організації включаються до політичної системи країни як елементи партійно-державного механізму (як це було в СРСР), проте такі громадські організації не мають нічого спільного з інституціями громадянського суспільства. Хоча можлива їх поступова трансформація в перехідних суспільствах, до яких належить Україна.

Аналіз визначених нами функцій, які виконують громадські організації, дає змогу стверджувати, що від стану їх розвиненості, якості їх роботи повністю залежить успіх суспільного розвитку країни.

3. Факторами, що не сприяють якісній роботі громадських організацій в Україні є:

- ✓ об'єктивні (відсутність чіткого правового забезпечення, брак відповідного законодавчого досвіду, низький економічний розвиток суспільства) та суб'єктивні (орієнтація деяких керівників громадських організацій на забез-

- печення власних інтересів, неузгодженість діяльності громадських організацій через відсутність координації, ізольованість функціонування);
- ✓ внутрішні (недостатній рівень внутрішньої демократії, непрофесійність кадрів) та зовнішні (недостатнє інформування населення про суть діяльності громадських організацій, трудомісткість процесу державної реєстрації громадського формування);
 - ✓ правові (недосконалість законодавства, надлишковий бюрократизм державних органів, зловживання статусом з боку посадових осіб та інші);
 - ✓ економічні (стан виробництва, благоустрій населення; необхідність капіталовкладень у реєстрацію та діяльність громадських організацій);
 - ✓ соціальні (різке соціальне розшарування суспільства, недостатній рівень правової культури, недовіра громадян до діяльності громадських формувань, байдужість);
 - ✓ ідеологічні (частково пов'язані з попередніми і полягають в основному у стійкості наслідків командно-адміністративної системи в Україні, історичної спадщини; консервативності національного менталітету, традиційним сприйняттям громадських організацій за аналогією з радянськими псевдогромадськими організаціями як формальних структур).

Певною мірою покращати стан розвитку громадянського суспільства в цілому і зокрема стосовно функціонування громадських організацій можна шляхом піднесення громадянської свідомості населення, підвищення їхньої відповідальності за стан справ у країні на основі різних суспільно-громадських заходів. Одним з трьох “китів”, що сприяють становленню та розвитку громадянського суспільства, поряд з правовим й економічним, є культурний, моральний стан суспільства.

4. Дослідження багатоманітних підходів та визначення різних критеріїв класифікації громадських організацій спрямовує на розширення спектра діяльнісної участі їх у різних сферах суспільного життя, дає можливість провести детальнішу загальнотеоретичну характеристику та оцінення їхньої діяльності, дає загальну

картину їхньої існуючої мережі, а також визначає найрозвиненіші форми суспільної активності.

5. Теоретичною основою нашого дослідження далі, виходячи з мети та завдань, служитиме об'єднання громадських організацій за запропонованим нами критерієм – за значенням у ході формування громадянського суспільства та правової держави. Таким чином, ми поділили громадські організації на такі групи:

- організації, створені для захисту професійних та інших прав громадян;
- організації, що діють у загальних, суспільно-корисних цілях;
- організації для задоволення соціальних потреб;
- організації для здійснення переважно особистих інтересів.

6. Проаналізовані нами принципи функціонування громадських організацій об'єднуємо у такі групи: загальносоціальні, до яких віднесемо обумовленість потребами людей і рівнем розвитку суспільства, соціальну справедливість, гуманізм та демократизм; нормативні принципи - законність, рівність, верховенство права, саморегулювання та самоврядування; принципи створення - свобода, добровільність, солідарність; а також принципи діяльності - активність, самодіяльність, публічність (гласність), професіоналізм. Більшість з принципів засад діяльності громадських організацій законодавчо закріплена, проте існує необхідність вдосконалення (деталізації та розширення, можливо, деякого тлумачення) цих положень і визначення механізмів їхнього забезпечення, гарантій їх виконання на практиці, адже основою функціонування громадських організацій є практична реалізація обґрунтованих принципів.

7. Виходячи з аналізу правової бази створення і функціонування громадських організацій в Україні, можна виокремити її основні недоліки:

- ✓ роздрібненість, неекономічність законодавства про громадські організації;
- ✓ дублювання основних положень у загальному та у кожному із спеціальних законів, що значно знижує їх ефективність і дієвість;
- ✓ наявність прогалів у законодавстві (не визначена відповідальність за порушення законодавства, види стягнень, порядок здійснення контролю), нечіткість деяких положень;

✓ відсутність механізмів реалізації законодавчих норм.

8. Важливим аспектом при встановленні меж створення та діяльності громадських організацій є їх чітке, конкретне визначення, юридичне закріплення, а особливо – законодавче закріплення надійних гарантій їх дотримання.

Межі державного регулювання визначаються свободою, справедливістю, невідчужуваними правами людини на свободу об'єднань, самоврядністю; необхідністю дотримання загальнодозвільних принципів.

Чинниками, які є суттєво відмінними для різних громадських організацій і потребують диференційованого підходу в процесі нормативного регулювання створення та діяльності громадських організацій, є:

- 1) їх специфіка, зміст діяльності, залежність від держави;
- 2) предмет нормативного закріплення: створення та юридичне оформлення громадської організації; внутрішня діяльність організації; зовнішня діяльність організації;
- 3) статус учасника громадської організації в її ієрархічній структурі.

Чіткіше визначити межі втручання держави у діяльність громадських організацій можна шляхом вичерпного передбачення нормативно-правовими актами забороненої їм діяльності, недозволеної поведінки їх посадових осіб, керівництва (за вчинення таких діянь, що заборонені законодавством, у діяльність таких громадських організацій зрозуміла необхідність втручання правоохоронних органів).

Вичерпно мають закріплюватися також повноваження і компетенція державних органів, які здійснюють легалізацію, контроль за діяльністю громадських організацій. Державний контроль має проводитися з використанням різних форм і методів, бути систематичним та об'єктивним, володіти різноманітною та повною інформацією для аналізу ситуацій і мати можливість швидко реагувати на ті чи інші відхилення у діяльності громадських організацій.

Також доволі корисним видається законодавче закріплення можливості договірною врегулювання взаємовідносин між державними органами і громадськими організаціями.

9. Для вдосконалення законодавства щодо взаємовідносин держави і громадських організацій у процесі становлення в Україні громадянського суспільства запропоновано:

- 1) провести за предметом правового регулювання систематизацію (консолідацію) усіх нормативно-правових актів, які стосуються створення і діяльності громадських організацій, звести їх у цілісний, єдиний комплекс з метою підвищення якості законодавства про громадські організації, поліпшення ефективності його регулятивної дії;
- 2) розробити та прийняти консолідований Закон України “Про некомерційні громадські організації в Україні”, який би містив загальну та особливу частини. Загальна частина уніфікувала б основні поняття, закріпила б принципи діяльності, порядок утворення, здійснення та припинення діяльності всіх видів громадських організацій. Розділи особливої частини регламентували б особливості правового статусу конкретних видів громадських організацій, диференційовані форми їх взаємовідносин з державою за сформульованими критеріями, межі втручання держави у їх діяльність.

За логікою дослідження, у наступному розділі увага спрямовуватиметься на детальнішу конкретизацію особливостей взаємовідносин держави з окремими видами громадських організацій згідно з проведеним їх поділом на чотири основні групи.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ З ОКРЕМИМИ ВИДАМИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

3.1. Держава та профспілкові, професійні, правозахисні організації

Найважливішою групою громадських організацій, які мають величезне значення у процесі формування громадянського суспільства, є, як ми визначили у попередньому розділі, профспілкові організації, правозахисні та професійні громадські організації, тобто організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або у суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб.

Обов'язок держави забезпечити право кожної людини на створення і участь у діяльності профспілок; право профспілок утворювати національні федерації та конфедерації і право останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них; право профспілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачено законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших, передбачає ст. 8 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права [24]. Значну увагу цим правам приділено також у Конвенції Міжнародної Організації Праці про свободу асоціацій та захист права на організацію [22] від 9 липня 1948 р.

У науковій літературі є дуже велика палітра визначень профспілок. В одних – помітне прагнення звести профспілки до економічних організацій, в інших – перетворити їх на універсальні організації, здатні захищати всі без винятку інтереси найманих працівників, у тому числі політичні та правові. Між цими двома позиціями існує широкий спектр поглядів, у яких профспілки розглядаються ширше, ніж економічні організації, але вужче, ніж універсальні. Вони припускають, що профспілки представляють і захищають, крім економічних, соціальні, трудові, духовні інтереси найманих працівників, а також коло дискретних інтересів, а саме: якість життя, захист прав споживачів, екологічна безпека тощо [295: 14-15].

Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” також визначає термін “професійна спілка”: це добровільна неприбуткова громадська організація, яка пов’язує громадян спільними інтересами за родом їх професійної діяльності [17]. Таким чином, законодавець закріпив особливе значення професійних спілок серед інших громадських організацій (це пов’язано насамперед з їх масовістю і впливовістю).

В літературі про громадянське суспільство профспілки фігурують доволі рідко, тому, звичайно, виникає питання щодо їх належності до інститутів громадянського суспільства. Позитивна відповідь на це запитання випливає з самого визначення профспілки, яка виникла як “форма інституціоналізації економічних інтересів найманих працівників, головним призначенням якої був і є захист їх перед роботодавцем шляхом покращання умов продажу робочої сили” [295: 15]. В умовах формування громадянського суспільства профспілки виходять за межі суто економічних інтересів найманих працівників і діють поза ринком праці, прагнучи поліпшити не тільки умови роботи, а й життя.

На підтвердження цієї позиції свідчить ґрунтовне дисертаційне дослідження В. Цвиха, котрий, проаналізувавши історію виникнення та еволюцію профспілкового руху і громадянського суспільства, стверджує, що з моменту свого виникнення у капіталістичному індустріальному суспільстві профспілки як організації найманих працівників, які переслідувалися владою і були частиною економічного суспільства та ринкових відносин, у процесі свого розвитку сформувалися як інститут громадянського суспільства [295: 27].

Характеризуючись (в різній мірі) добровільністю й незалежністю, виконуючи поряд з економічною функцією та на її основі також політичну і “соціетальну” [61: 105], профспілка може активно діяти в громадянському суспільстві, домагатися його змін в інтересах працюючих людей, або, якщо такого немає, - сприяти його створенню й розбудові. Початкова, економічна діяльність профспілок створює важливий “побічний” ефект на громадянське суспільство: демократизує його, робить його менш поляризованим і антагоністичним. Крім того, профспілки впливають на громадянське суспільство в морально-психологічному аспекті:

сприяють внесенню у нього таких цінностей, як солідарність, взаємодопомога, соціальна справедливість тощо.

Можна погодитися з тими рисами профспілок як асоціацій громадянського суспільства, які виокремлює російський дослідник А. Володін [61: 105-106]:

1. Профспілки - це організації, основною функцією яких є забезпечення економічних прав.
2. Поряд з іншими організаціями громадянського суспільства, профспілки опираються на “об’єктивну групу” (тобто групу людей, яка вирізняється у суспільстві особливостями свого існування), в даному випадку – найманих робітників.
3. Профспілки належать до тієї меншості інститутів, що складають громадянське суспільство, які мають партнерів-суперників у самому їхньому середовищі. Для профспілок це підприємці, наймачі. Подібні “пари” доволі рідко зустрічаються і, здається, в жодному з випадків немає такого необхідного й тісного протистояння-співробітництва, суперечливого і конфліктного партнерства, як у профспілок з асоціаціями наймачів (роботодавців) чи тими великими підприємствами, які за останній час будують відносини з профспілками самостійно.
4. Ще одна риса профспілок, як і більшості великих асоціацій громадянського суспільства, – їх багатофункціональність. У профспілок їх основна і визначальна діяльність має економічний характер. Інші, додаткові функції розширюють діапазон впливів профспілок і їх роль у суспільстві.
5. Подібно до багатьох структур громадянського суспільства профспілка виходить у політику, хоча іманентно їй це не властиво. Профспілки деяких країн застосовують політичні засоби вирішення своїх соціально-економічних завдань, але інколи втручаються у сферу політики безпосередньо заради вирішення якихось більш великих і загальних цілей: національного звільнення, захисту і встановлення демократії в країні, боротьби із загрозою війни тощо, а також підтримуючи ту чи іншу політичну партію. Ступінь “політизації” профспілок, зміна їх цілей і форм залежать від харак-

теру національної політичної культури. Однак періодів повної аполітичності профспілкового руху в історії знайти неможливо.

6. Профспілки – це зазвичай організації загальнонаціонального масштабу (як і їх партнери – об'єднання підприємців, що також існують практично в усіх країнах).
7. Діючи всередині громадянського суспільства, профспілки вступають у взаємовідносини з іншими добровільними організаціями – жіночими, антивоєнними, екологічними тощо. У більшості випадків мова йде про відносини співробітництва, взаємної підтримки. У деяких випадках, поряд зі співробітництвом (або замість нього), виникає суперництво, конкуренція, існують протиріччя. Наприклад, коли профспілки виступають проти рівноправності жінок на роботі, вважаючи, що це обмежуватиме права основної маси членів профспілки, і стикаються з відповідними організаціями.

Таким чином, профспілки тісно вплелися у громадянське суспільство і відіграють у ньому важливу роль. Захищаючи економічні права робітника, а частково і в інших відносинах, обмежуючи сваволлю наймачів, вони сприяють становленню насамперед безправних робітників як громадян, як соціальних суб'єктів. Одночасно, захищають своє право на існування і вільне функціонування, профспілки захищали право громадян на організацію, на об'єднання для захисту своїх інтересів. Виступаючи проти крайніх форм експлуатації, добиваючись створення і розвитку різних інститутів соціального захисту, профспілки борються за соціальні права своїх членів. Інакше кажучи, профспілки з самого початку брали участь у становленні громадянського суспільства, відіграючи в цьому процесі важливу роль.

Боротьба за емансипацію найманих робітників в економічній, політичній і соціальній сферах – це головний вклад профспілок у становлення громадянського суспільства. Тільки через організацію, в основному профспілкову, наймані робітники – значна частина населення – отримують більшість прав і на місці роботи (найму), і в суспільстві. У свою чергу, це змінює характер самого громадянського суспільства. Окрім того, профспілки відіграють демократизуючу роль. З'явившись на підприємстві як новий “центр сили”, що певною мірою урівнова-

жує владу підприємця, профспілки внесли елементи демократії у виробниче життя, відносини найманої праці.

За радянської системи господарювання були відсутні незалежні профспілки, незалежні у позаекономічному сенсі працівники, а в юридичному змісті – конкретні наймачі. Номінально наймачем майже усіх працівників була держава, тобто професійні спілки були фактично частиною державного механізму. У “плановій економіці” всі основні умови праці встановлювалися зверху, державними органами, а пізніше для їх виконання впроваджувалися на підприємствах і в організаціях. Роль профспілок при цьому була дорадчою. У таких умовах, коли профспілки були маріонетками і не виконували своєї основної функції, не могло бути й мови про їх вплив на виникнення та розвиток громадянського суспільства.

На сьогоднішній день становище змінилося. Після проголошення незалежності набуває активного поширення процес формування альтернативних, незалежних профспілок, що в окремих випадках викликало незадоволення як адміністрацій, так і керівників “офіційної” профспілки. Наприклад, Незалежна галузева професійна спілка енергетиків України, Незалежна профспілка аграріїв, Незалежна профспілка гірників України, Українська Професійна спілка працюючих за кордоном, Вільна профспілка освіти і науки України тощо [217: 367-377]. У зв’язку з цим виникло питання щодо законності існування в межах одного підприємства, установи чи організації кількох профспілок.

На сучасному етапі завданнями профспілок, їх функціями в Україні є насамперед боротьба за відносно нормальний рівень заробітної плати і своєчасну її виплату; за збереження зайнятості і соціальний захист в разі безробіття; за створення і збереження безпечних і нешкідливих умов праці, належних виробничих та соціально-побутових умов; за визнання незалежних профспілок і супротив спробам законодавчого обмеження профспілкових прав; із зловживанням керівництва підприємств усіх форм власності; забезпечення участі працюючих в управлінні виробництвом, “промислової демократії”. Вищевказані фактори мають важливе значення для становлення громадянського суспільства в Україні. Але в цілому профспілки поки що лише “налаштовуються” до нової власної базової функції і

неспроможні завадити безробіттю, поляризації доходів у різних соціальних груп суспільства, так і серед найманих працівників. У державі, де більшість населення проживає в умовах бідності, навіть сильні й незалежні профспілки не можуть функціонувати як повноцінні інститути громадянського суспільства.

У відносинах профспілок і держави “класичною” є та модель відносин, яка склалася в країнах Заходу [61: 117-119]: за загальним правилом, чим вужчий, “елітарний” характер мали профспілкові організації, об’єднуючи лише найкваліфікованіших для свого часу працівників, тим більше вільними, добровільними і незалежними від держави вони були. І, навпаки, профспілки, що опікувалися великими масами нових, некваліфікованих найманих працівників, були більш залежними від держави (часто безпосередньо створені нею), політично підпорядковані правлячій партії і її лідеру.

Оскільки держава надає (делегує) профспілкам одну з своїх важливих функцій⁷ – здійснення контролю за дотриманням роботодавцем законодавства про працю [132: 128], - то очевидно, що і створення та діяльність профспілок законодавець регламентує детальніше, ніж функціонування будь-яких інших громадських організацій. Так, Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” встановлює, що держава визнає профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, а також співпрацює з профспілками в їх реалізації, сприяє у встановленні ділових партнерських взаємовідносин з роботодавцями та їх об’єднаннями [17]. Суттєвого значення тут набуває визначення “здійснення представництва та захисту”, яке зобов’язує профспілки, як і політичні партії, підтримувати ділові стосунки з державою та її органами.

Профспілки, їхні об’єднання у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підзвітні і не підконтрольні [17: Ст. 12]. Вони самостійно організовують свою діяльність, проводять збори, з’їзди, засідан-

⁷ Цю регулятивну функцію профспілки здебільшого здійснюють у формі громадського контролю.

ня утворених ними органів, інші заходи, які не суперечать законодавству [17]. Забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, роботодавців, їхніх об'єднань у статутну діяльність профспілок, їх організацій та об'єднань.

Щодо форм взаємодії органів державної влади та професійних спілок, коли її ініціюють останні, можна розрізнити представництво та захист трудових і соціально-економічних прав й інтересів членів профспілок в органах державної влади, участь у нормотворчості, громадський контроль (за виплатою заробітної плати, додержанням законодавства про працю та охорону праці, створенням безпечних і нешкідливих умов праці, належних виробничих та санітарно-побутових умов).

Закріпивши положення про незалежність профспілок і заборону втручання у їхню діяльність, законодавець, тим не менш детально регламентує особливості їх правового регулювання, засади створення, статус профспілок. На нашу думку, це є правильним. Оскільки профспілки виконують деякі функції держави, то держава повинна детально визначати таку діяльність. Звичайно, щодо профспілок, то в такому випадку повинен діяти дозвільний принцип для врегулювання відносин у публічній сфері, тобто “дозволено лише те, що передбачено законом”, проте тільки стосовно діяльності з представництва і захисту трудових та соціально-економічних прав й інтересів членів профспілки. Держава не повинна врегульовувати відносини з іншими громадськими організаціями, виконання певних суспільних функцій чи завдань тощо.

Крім профспілок, велике значення для становлення громадянського суспільства мають професійні громадські організації. Прикладами таких організацій є Товариство винахідників і раціоналізаторів, Спілка юристів України, Асоціація молодих підприємців, Асоціація приватних пекарів та кондитерів України, Спілка офіцерів України, Спілка архітекторів України, Федерація волейболу, Асоціація спортивного танцю, Національна Ліга композиторів України тощо.

В умовах ринкової економіки чи не найважливішого значення серед професійних громадських організацій набули організації підприємців. Крім рамкового Закону “Про об'єднання громадян”, можливість створення таких організацій пе-

редбачена ст. 21 Господарського кодексу [4]: підприємці мають право на добровільне об'єднання у два види самоврядних організацій, а саме в торгово-промислові палати, які сприяють розвитку національної економіки й поліпшенню умов підприємницької діяльності в Україні, та в організації роботодавців, які мають на меті представництво і захист інтересів підприємців.

Правові, економічні та соціальні засади створення торгово-промислових палат в Україні, організаційно-правові форми і напрямки їх діяльності, а також принципи їх взаємовідносин з державою встановлює Закон “Про торгово-промислові палати в Україні” від 2 грудня 1997 р. [20].

Торгово-промислова палата є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, котра об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, й їх об'єднання [20: Ст. 1]. Завданнями торгово-промислових палат є: сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, експорту українських товарів і послуг, подання практичної допомоги підприємцям у проведенні торговельно-економічних операцій, освоєнні нових форм співробітництва; представлення інтересів членів палати з питань господарської діяльності як в Україні, так і за її межами; організація взаємодії між суб'єктами підприємницької діяльності, координація їх взаємовідносин з державою в особі її органів; надання довідково-інформаційних послуг про діяльність українських підприємців і підприємців зарубіжних країн згідно з національним законодавством, сприяння поширенню, зокрема через ЗМІ, знань про економіку й науково-технічні досягнення, законодавство, звичаї та правила торгівлі в Україні і зарубіжних країнах, можливості зовнішньоекономічного співробітництва українських підприємців; встановлення і розвиток зв'язків з іноземними підприємцями, а також організаціями, що об'єднують або представляють їх, участь у роботі міжнародних неурядових організацій та інших спільних організацій тощо.

Відповідно до Закону [20] державні органи повинні сприяти торгово-промисловим палатам у виконанні ними статутних завдань. Втручання державних органів та їх посадових осіб у діяльність торгово-промислових палат, так само як і

втручання торгово-промислових палат у діяльність державних органів та їх посадових осіб не допускається. Відповідні державні органи здійснюють контроль і нагляд за діяльністю торгово-промислових палат у межах своїх повноважень відповідно до законодавства.

Організації роботодавців, котрі є партнерами-суперниками профспілок, - це громадські неприбуткові організації, які об'єднують роботодавців на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва і захисту їх прав та інтересів у економічній, соціально-трудова́й та інших сферах, у тому числі в їх відносинах з іншими сторонами соціального партнерства. Правовий статус організацій роботодавців встановлюється, крім загального законодавства (Конституції та Закону України "Про об'єднання громадян"), Законом "Про організації роботодавців" від 24 травня 2001 р. Закон визначає статус організацій роботодавців, їх об'єднань на місцевому рівні, обласному, республіканському, міжнародному. Одночасно принцип їх "пірамідального" взаємозв'язку, який використовується у Законі, дає змогу "пронизувати" всю соціально-економічну інфраструктуру суспільства, охоплюючи її, і за рахунок цього суттєво впливати на покращання фактичних суспільних відносин у громадянському суспільстві.

Основними завданнями організацій роботодавців та їх об'єднань є [13]: співробітництво з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, профспілками й іншими організаціями; забезпечення представництва та захисту законних інтересів і прав роботодавців у відносинах з вищезазначеними суб'єктами; участь у формуванні та реалізації соціально-економічної політики держави, у проведенні колективних переговорів та укладанні генеральної, регіональних і галузевих угод та забезпечення виконання своїх зобов'язань за укладеними угодами, а також координація діяльності роботодавців у виконанні зобов'язань за цими угодами; сприяння максимальному дотриманню інтересів роботодавців при вирішенні колективних трудових спорів, запобіганню страйкам як крайньому засобу вирішення цих конфліктів тощо.

Закон передбачає повну незалежність громадських організацій даного виду від органів влади і місцевого самоврядування, громадських об'єднань, політичних

партій: “Забороняється будь-яке втручання у статутну діяльність організації роботодавців та їх об’єднань з боку органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, професійних спілок, їх об’єднань, інших організацій найманих працівників, політичних партій та інших об’єднань громадян” [13].

Стратегічним напрямком діяльності цього виду громадських організацій є комплексна підтримка членів організацій, захист їх конституційних, соціальних, економічних прав, лобіювання і відстоювання їх інтересів, сприяння розвитку і співробітництву малих, середніх і приватизованих підприємств, розширенню сфери їх діяльності. За активної участі громадських організацій значно зменшено адміністративний тиск на підприємців, запроваджено альтернативні схеми оподаткування, впорядковано процедури розробки та прийняття регуляторних актів, скорочено перелік продукції, що підлягає обов’язковій сертифікації тощо. Найвпливовіші громадські об’єднання підприємців постійно піклуються про кадрове забезпечення малого підприємництва, професійну підготовку юнацтва до роботи в малому і середньому бізнесі, навчання молоді основам підприємництва, підтримки та розвитку молодіжного підприємництва в Україні. Так, наприклад, при Спілці підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України працює Учбовий центр “Професія”, укладено договори про співробітництво з Київським державним лінгвістичним університетом, Київським гуманітарним інститутом, Європейським університетом тощо. З метою об’єднання зусиль нарізно працюючих громадських організацій, рад, фермерських об’єднань, асоціацій та спрямування їх на рішення важливого завдання – економічної стабілізації в регіонах та правового захисту підприємців провадяться бізнес-форуми: міжрегіональні та регіональні; засідання “круглих столів”, семінари, наукові конференції, громадські слухання. За допомогою таких заходів громадські організації привертають увагу до свого регіону, розповсюджують інформацію про його можливості, демонструють стан розвитку підприємництва, допомагають налагодженню контактів та участі у спільній діяльності. Разом з тим, вплив громадських об’єднань підприємців на темпи розвитку малого і середнього бізнесу ще не є достатньо по-

тужним. Можливості підприємництва надто мало використовуються у вирішенні питань бідності, безробіття, наповнення державних і місцевих бюджетів, насичення товарних ринків, розв'язання соціально-побутових проблем. В окремих регіонах нерівномірно розвивається підприємництво, допускаються порушення законодавства з питань підприємництва, антимонопольного законодавства, порядку реєстрації та регулювання діяльності підприємницьких структур, обмеження вільного руху продукції тощо. Саме для вирішення цих питань необхідно підвищувати організуючу роль громадських організацій підприємців.

Низка впливових громадських об'єднань підприємців займає активну позицію щодо формування цивілізованих соціально-економічних відносин в Україні. Так, з прийняттям Закону “Про організації роботодавців” відбувається переосмислення ролі та місця підприємця і роботодавця у суспільстві, зміни стосунків у трикутнику “влада – підприємець – найманий працівник”. Організації промисловців, підприємців та роботодавців беруть участь у цих процесах, проводять роботу щодо удосконалення механізму взаємодії сторін соціального діалогу, продовжують пошук оптимальних шляхів узгодження інтересів усіх сторін.

Ще одним різновидом громадських організацій даної групи, функціонування яких регламентоване спеціальним законом, є творчі спілки. Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” від 7 жовтня 1997 р. встановлює правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва [16]. За Законом, творчою спілкою є добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва, яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту. Але не кожне об'єднання професійних творчих працівників може мати статус творчої спілки. Питання надання цього статусу вирішується при реєстрації спілки в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [28]. Якщо об'єднанню професійних творчих працівників відмовлено у наданні статусу творчої спілки, воно вправі легалізувати своє заснування як громадська організація.

Крім того, творчі спілки обов'язково підлягають відповідно до Закону державній реєстрації, з моменту якої набувають статусу юридичної особи. Тобто творча спілка не може бути легалізована шляхом повідомлення про заснування, що, на нашу думку, є негативним, адже небажання творчої спілки мати статус юридичної особи може мати наслідком обмеження її прав.

Творчі спілки незалежні у своїй статутній діяльності від органів державної влади і органів місцевого самоврядування, політичних партій, інших громадських організацій. Держава забезпечує підтримку і захист прав та інтересів творчих спілок, гарантує однакові умови для виконання ними статутних завдань і цілей [16]. З метою підтримки творчих спілок в реалізації їх статутних завдань держава: сприяє розвитку творчих спілок, їх діяльності щодо творення національної культури та мистецтва, проведенню культурно-мистецьких заходів; надає творчим спілкам дотації та розміщує державні замовлення; надає необхідну інформацію для забезпечення діяльності творчих спілок; гарантує професійний та соціальний захист членів творчих спілок; залучає творчі спілки до підготовки законопроектів, розробки загальнодержавних програм національно-культурного розвитку, інших соціально важливих культурологічних та соціально-політичних заходів.

Творчі спілки згідно зі ст. 9 Закону “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” мають право: 1) здійснювати творчу та господарську діяльність для виконання своїх статутних завдань; 2) представляти та захищати права і законні інтереси своїх членів; 3) брати участь у розробленні нормативно-правових актів щодо діяльності творчих спілок та статусу творчих працівників; 4) брати участь у визначенні засад державної політики у сфері оплати праці членів творчих спілок, страхування, пенсійного забезпечення, зайнятості, правового та соціально-економічного захисту творчих працівників; 5) здійснювати заходи з соціально-економічної підтримки та благодійництва; 6) здійснювати управління майновими правами членів спілки, які є суб'єктами авторського права і (або) суміжних прав та інші, вичерпно визначені Законом [16].

Доцільним було б прийняти норму, яка б закріплювала положення, що творчі спілки можуть користуватися й іншими правами. Саме така норма закріплена

в ст. 20 Закону України “Про об’єднання громадян” [12], який мав би бути базовим для спеціальних законів. Зіставлення цих статей знову викликає питання щодо співвідношення загального і спеціального законів. Крім того, положення, закріплене в ст. 2 Закону “Про професійних творчих працівників та творчі спілки”, виключає регулятивний вплив нормативних приписів Закону “Про об’єднання громадян” на діяльність творчих спілок. Отже, творчі спілки позбавленні права вносити пропозиції до органів державної влади, засновувати ЗМІ, розповсюджувати інформацію, пропагувати власні ідеї та цілі, одержувати від органів державної влади і місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей та завдань й інших прав, які не були відображені в Законі “Про професійних творчих працівників та творчі спілки”.

Правовий статус професійних організацій інших різновидів, основні аспекти їхніх взаємовідносин з державою встановлюються Конституцією і рамковим Законом України “Про об’єднання громадян”.

Щодо окреслених вище громадських організацій, то можемо зробити загальний висновок, що протекціонізм держави стосовно вказаних організацій при регулюванні процесу їх створення і діяльності недоцільний. Проте громадські організації, які здійснюють будь-яку діяльність в економічній сфері (а це, серед інших, і професійні громадські організації, і профспілки), більше, ніж будь-які інші громадські утворення потребують державного захисту, регламентації. Як наголошував М. Чернишевський, “державна не може не мати прямого впливу на економічну діяльність. Усі ті дії, яких вимагає здоровий розум та справедливість, усі вони становлять не тільки право, а й прямий обов’язок держави” [43: 145-147].

Максимальне витіснення держави із сфери регулювання економічних відносин можливе лише в умовах громадянського суспільства з його розвинутими інститутами та механізмами саморегуляції, цивілізованим ринком. Сьогодні в Україні суспільство перебуває на шляху переходу у цю якість, тому саморегулювання цих процесів і відносин може призвести до не менш негативних наслідків, ніж за надмірної державної інтервенції у цій сфері. Отже, важливо на сьогодніш-

ній день підтримати баланс у поєднанні саморегулюючих процесів з активним державним регулюванням.

До цієї ж групи громадських організацій за значенням у побудові громадянського суспільства ми віднесли також правозахисні громадські організації. У наукових колах обговорюється таке їх визначення: громадські правозахисні організації – це недержавні об'єднання фізичних та/або юридичних осіб, які створені з метою практичного захисту прав кожної людини шляхом їх відновлення (у разі порушення) та/або запобігання їх порушенню у майбутньому, здійснюють свою діяльність безоплатно та не мають на меті отримання прибутку чи здобуття державної влади [187: 45].

Основною метою цих організацій є здійснення захисту прав і свобод людини від державного свавілля шляхом контролю за дотриманням зазначених прав і свобод людини державними органами та посадовими особами всіх рівнів, створення ними системи гарантій щодо реалізації цих прав, з одного боку, а з іншого – допомога державним органам у здійсненні взаємного обміну інформацією про порушення прав і свобод людини. Правозахисні організації представляють інтереси різних груп населення в органах державної влади і місцевого самоврядування. Крім зазначених цілей, ці організації сприяють поглибленню демократії, формуванню правосвідомості і правової культури населення через правопросвітницьку діяльність, залученню його до участі в державотворчих процесах тощо.

До основних ознак правозахисних громадських організацій М. Новіков у своєму дисертаційному дослідженні відносить [282] наступні.

1. Діяльність в інтересах прав і свобод конкретної людини, тобто особи, що є членом організації або звертається до неї за захистом порушених прав у встановленому правовими та іншими соціальними нормами порядку.
2. За порядком утворення така організація виникає за законом або за статутом.
3. За формою власності громадські правозахисні організації є колективними (тобто не є державними).
4. За джерелами фінансування вони можуть утримуватися на кошти благодійного фонду, а також на внески членів цієї організації (тобто позабюджетні).

5. За формою діяльності вони надають юридичну допомогу у вигляді правової інформації, створення юридичних документів, здійснення юридичних дій, звернення до громадських, державних та міжнародних організацій тощо.

Правозахисними громадськими організаціями в Україні є, наприклад, Товариство захисту прав споживачів, Організація солдатських матерів України, Всеукраїнський комітет захисту дітей, Українська студентська ліга тощо.

На відміну від профспілкових та професійних громадських організацій, про які йшлося вище, статус правозахисних громадських організацій не визначено спеціальним законом, тобто на їх створення та функціонування розповсюджуються положення Закону України “Про об’єднання громадян”. Частково це зумовлено тим, що правозахисною діяльністю побічно займається велика кількість організацій, рухів, фондів, асоціації та інших незалежно від назви, об’єднань, котрі присвячують свою діяльність відстоюванню прав і свобод людини.

Створення громадських правозахисних організацій, розповсюдження різних форм правозахисних об’єднань, удосконалення правової бази їх діяльності, співробітництво з ними різноманітних прошарків населення, а також їх взаємодія з добровільними об’єднаннями іншого спектра діяльності – соціально-економічного, культурного – сприяє підвищенню рівня правової культури і громадянсько-правової активності, самосвідомості громадян країни; оновленню деформованої системи правового взаємозв’язку між державою і громадянським суспільством за рахунок реанімації порушених зв’язків, надання добровільним громадським організаціям права контролю за виконанням функцій держави тощо.

З проведеного аналізу взаємовідносин держави з громадськими організаціями даного виду розуміємо, що детальніше правове регулювання діяльності останніх порівняно з іншими громадськими організаціями допускається, зважаючи на функції, що вони виконують. Це зумовлюється необхідністю максимального залучення потенціалу громадських організацій даної групи до державотворчих і стабілізаційних процесів, які відбуваються нині в Україні.

3.2. Держава й культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні, екологічні організації

До другої групи громадських організацій за значенням для розбудови в Україні правової держави і громадянського суспільства належать культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні та екологічні організації.

Культурно-релігійні та просвітницькі громадські організації належать до цієї групи, оскільки, як наголошувалося вище, найважливішою передумовою і разом з тим ознакою громадянського суспільства є особистість, від характеристик якої залежить якість самого суспільства. Формування особистості, її основних рис, підвищення її культури, виховання моральних якостей, “створення” самоцінних індивідів – це одне із завдань, що властиве культурно-релігійним та просвітницьким організаціям.

Проблема громадянського суспільства повинна співвідноситися з сукупністю тих норм, цінностей, ідей, без яких не можуть існувати ні спілкування, ні самосвідомість, ні будь-які форми внутрішнього людського досвіду. Внутрішній же досвід світогляду, віри та надії, котрий різною мірою і в найрізноманітніших формах характерний різним людям і людським групам, є невід’ємною частиною нормального життя будь-якого цивілізованого суспільства. Власне, за своєю суттю - це релігійний досвід, що забезпечує певний внутрішній зв’язок і взаєморозуміння між людьми.

Громадянське суспільство, яке в ідеалі прагне до вільної комунікації між людьми (що і є його основним підґрунтям), в тій чи іншій формі відмовляється від характерного для традиційних суспільств принципу пропонованої або обов’язкової віри. У громадянському суспільстві сфера релігійних відносин є сферою факультативною, сферою вільного надбання віруючої частини громадян, котрі – саме через свою свободу – беруть на себе ті чи інші конфесійні зобов’язання. (Звичайно, в будь-яких, навіть у найбільш вільних суспільствах, можуть виникати і розповсюджуватися тоталітарні або негуманні секти та групи. Проте юридично доведена практика негуманного ставлення до людей вже вихо-

дять з простору релігійних свобод і зміщується у площину кримінально-правових відносин).

У цій непримусовості з боку суспільства, в цій факультативності – особлива значущість і міць релігійної сфери в контексті громадянського суспільства [61: 132-133]. Саме в рамках громадянського суспільства сфера релігійних відносин виявляється лабораторією життєво важливих для суспільства форм соціального, морального, благодійного і загальнокультурного співжиття людей. Дійсно, саме вільні релігійні союзи відіграють у сучасному суспільстві незамінну роль стримування сваволі і корупції, в підтримці соціально знедолених, в організації систем гуманітарної допомоги, у відновленні пам'ятників культового мистецтва, в історико-релігійних наукових дослідженнях, в екологічних і правозахисних ініціативах тощо, тобто у всьому тому, що становить незмінне духовне та змістовне багатство сучасного суспільства. Одне слово, релігійна сфера виявляється особливим, невичерпним джерелом творчої динаміки людського життя. Причому цій динаміці характерно переростати свої вихідні конфесійні та догматичні рамки, створюючи можливості й передумови спілкування і взаємодії між людьми.

Вищевикладене дає змогу пояснити виникнення та активізацію діяльності релігійних громадських організацій в період розбудови Української правової держави, які планують і реалізують свою діяльність на правових засадах взаємодії з державою та іншими соціальними інститутами громадянського суспільства, а також впливають на процес правового регулювання суспільних відносин.

Правові основи діяльності релігійних організацій як громадських об'єднань, їх взаємодії з державними та іншими соціальними інститутами закріплено в Конституції України, Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” [18]. Конституція України відокремлює діяльність церкви як релігійної структури від держави, але надає кожній людині право на свободу віросповідання, світогляду та релігійну діяльність [1].

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру і діють відповідно до своєї ієра-

рхічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій [18]. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). Далі закон дає поняття та характеристику кожної із зазначених релігійних організацій. Всі ці організації мають статус юридичної особи з моменту офіційної реєстрації. На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія зазначеного закону не поширюється, їх утворення і діяльність регулює законодавство про об'єднання громадян.

Релігійні організації не мають права брати участі в діяльності політичних партій, зокрема надавати їм фінансову допомогу, втручатися у діяльність інших релігійних організацій чи об'єднань, проте законодавство закріплює їх право брати участь у громадському житті, а також використовувати ЗМІ нарівні з іншими громадськими об'єднаннями.

Позитивною рисою зазначеного Закону [18] є вичерпний перелік підстав, за настання яких діяльність релігійної організації може бути заборонено у судовому порядку. Зокрема такими випадками є: вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена визначеними статтями Закону “Про свободу совісті та релігійні організації”; поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи; систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо); спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій. Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним ко-

дексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації або прокурора.

Доволі детально цим Законом врегульований майновий стан релігійних організацій, визначені права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання та деякі інші питання.

Взаємовідносини держави і релігійних організацій полягають у тому, що держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їхніми релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству України [18]. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації не виконують державних функцій.

Значним фактором, який глибоко впливає на сферу взаємовідносин релігійних інституцій з державою, суспільними організаціями та об'єднаннями, є ступінь розуміння і визначення церквою її особистої позиції щодо актуальних суспільних проблем. Церква в умовах недостатнього розвитку інституціонального рівня громадянського суспільства є структурою, яка поєднує багато зв'язків у соціальній системі і взаємодіє з державою у сфері культури, екології, охорони здоров'я, виховання, права, просвітництва, правоохоронної діяльності, профілактики правопорушень, піклувальної діяльності щодо осіб, які перебувають в місцях позбавлення волі тощо.

Позитивним у даному Законі також є те, що тут опосередковано передбачена договірна форма нормативно-правового регулювання, так, ст. 9 встановлює, що нерегламентовані Законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що перебувають за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами [18].

Згаданий Закон, на погляд М. Новікова, потребує принципових змін, оскільки незадовільно вирішує питання правового статусу релігійних організацій, не надає можливості порівняти права релігійних організацій з іншими громадськими організаціями, не забезпечує повного рівноправ'я усіх релігійних організацій як суб'єктів соціальних відносин. Це суперечить принципам єдності громадянської ініціативи і державної підтримки, збалансованості інтересів держави й особистості [282]. Однак дослідник вважає, що більш значно на правовому рівні дає змогу впливати на механізм взаємодії між державою і громадянським суспільством через релігійні організації документ “Типові положення про управління у справах релігії”, який є широко розповсюдженим для користування у міських держадміністраціях. Так, “Типове положення про управління у справах релігії Київської міської державної адміністрації, відділ у справах релігії обласної та Севастопольської державної адміністрації”, яке (а також аналогічні йому) затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. № 1547, дає можливість визначити правові основи взаємодії держави з релігійними організаціями. Мета створення управління пов'язана з формуванням державно-церковних відносин, реалізацією права кожної особи на свободу світогляду і має достатньо широкий обсяг повноважень:

- забезпечення гарантій громадянам щодо реалізації їх прав на свободу світогляду шляхом надання їм конкретних місць для проведення релігійних обрядів;
- запобігання розпалюванню ворожнечі, втручання у справи релігійних організацій з боку органів держави і навпаки;
- координація дій влади та органів місцевого самоврядування з питань релігії, контроль додержання законодавства про свободу світогляду та діяльність релігійних організацій, підготовка пропозицій з проблем державно-церковних відносин; організація і методична допомога як органам держави і місцевого самоврядування з цих питань, так і релігійним організаціям;
- попередній розгляд статутів (положень) релігійних організацій тощо.

Управління має право надавати обласним державним структурам пропозиції щодо передачі культових будинків, майна у власність релігійних організацій, подавати пропозиції скасування рішень з питань свободи віросповідання, що суперечать законодавству країни як з боку релігійних організацій, так і з боку влади цих державних і місцевих структур.

Позаконтрольність з боку держави діяльності керівників і членів таких добровільних релігійних об'єднань веде до трагедій масового масштабу. Так, під дією заборонених і соціально-небезпечних засобів та прийомів психічного впливу на свідомість і підсвідомість людини її психіка дуже швидко порушується, людина опиняється під значним психічним контролем псевдорелігійних діячів. Це шкодить не тільки самій людині, а також її сім'ї та суспільству в цілому. Прикладом таких випадків може бути діяльність так званого "Білого братства".

Щоб запобігти цьому, спрямувати діяльність громадських релігійних організацій у потрібне для суспільства русло, можна надати право релігійним організаціям у місцях позбавлення волі, у виховно-трудовах колоніях, а також у спеціальних навчальних установах для дітей і підлітків здійснювати духовно-виховну роботу з метою поліпшення психологічного клімату серед цих осіб, контролювати умови життя та здоров'я засуджених, дозвілля і духовний стан даних категорій осіб. Можна уповноважити релігійні організації на створення центрів реабілітації та психологічної допомоги засудженим після відбування покарання, надати їм право утворювати притулки для неповнолітніх безпритульних та для осіб без постійного місця проживання, здійснювати соціальний контроль за утриманням хворих у лікарнях, в тому числі за діяльністю будинків для осіб похилого віку, будинків інвалідів тощо з активним упровадженням духовно-просвітницької діяльності серед хворих осіб. Незайвим було б надання права представникам релігійних традиційно існуючих організацій здійснювати сумісно з державними органами, органами місцевого самоврядування й іншими добровільними організаціями громадський контроль за діяльністю нетрадиційних для національної культури сект, спільнот, груп релігійного напрямку з метою захисту права громадян на збереження психічного здоров'я шляхом створення постійних експе-

ртних груп, які складаються з висококваліфікованих фахівців з психології, психотерапії, інформаційної біофізики.

Правовий зміст відносин релігійних організацій та держави можна охарактеризувати, сформулювавши такі положення:

- 1) щодо держави – вона захищає права і законні інтереси релігійних організацій; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству; сприяє становленню відносин взаємної релігійної та світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію чи не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; держава не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії; не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій;
- 2) стосовно релігійних організацій – вони не виконують державних функцій, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів; не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають їм фінансової підтримки; але релігійні організації мають право брати участь у громадському житті.

Основною ідеєю Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” є участь релігійних організацій у громадському житті [152: 481], однак, на жаль, належними матеріальними нормами ця ідея не підкріплена. Релігійні організації не відокремлені від громадського життя і мають право користуватися, поряд з іншими громадськими організаціями, загальнодемократичними правами, серед яких – право представляти й захищати свої законні інтереси в органах державної влади, вносити пропозиції до органів державної влади та місцевого самоврядування, висловлювати своє ставлення до чинних нормативно-правових актів у ЗМІ, вносити пропозиції про їхнє удосконалення. Значить, ці питання потребують доопрацювання і відповідного нормативного закріплення.

Немаловажного значення для розбудови громадянського суспільства і правової державності мають просвітницькі організації, котрі найпершою метою став-

лять підвищення освітнього рівня, національної і правової свідомості та культури громадян, їх соціальну активізацію, формування системи загальнолюдських та національних цінностей популяризацію української історії, культури, відродження національних традицій та звичаїв через проведення лекцій і конференцій з питань висвітлення суспільно-політичного життя, організацію масових громадських заходів тощо.

Наприклад, організацією, яка робить значний внесок у відродження української культури, є Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т. Шевченка [112: 81]. Основні напрямки роботи товариства викладені у його статуті: 1) утвердження української мови як державної в усіх сферах життя суспільства; 2) формування національної свідомості громадян України; 3) поширення знань серед населення; 4) збереження і розвиток національних мов, культур і традицій українського та інших народів України; 5) будівництво і зміцнення незалежної демократичної Української держави, допомога її економічному та духовному прогресові; 6) утвердження у суспільстві принципів гуманізму, взаєморозуміння і взаємодії та інші.

Своєю культурологічною діяльністю також відзначається Конгрес української інтелігенції – громадська організація, що об’єднує на добровільній основі представників усіх верств населення, політичні партії та громадські організації національно-демократичного, патріотично-державного напрямку [112: 83]. Тобто Конгрес об’єднує представників української інтелігенції, що підтримують ідеї національного відродження в руслі загальнодемократичних традицій. Його програмні цілі полягають в: 1) об’єднанні та координації зусиль творчих союзів, всіх патріотичних сил для консолідації української нації; 2) захисті та розвитку української державності та економіки, між якими спостерігається тісний взаємозв’язок і взаємовплив; 3) розвитку культури, мови, науки та духовності, тобто формуванні інтелектуально-духовного потенціалу нації; 4) підтримці і соціальному захисті людей розумової праці. Ця організація наголошує на соціальному значенні, місці і ролі інтелігенції у суспільстві і відзначає необхідність посилення впливу інтелігенції

на суспільно-політичні процеси, більш повне використання її інтелектуального потенціалу.

Потрібно сказати також і про Громадянський Конгрес України, який ставить за мету побудову громадянського суспільства, реставрацію економічних втрат, яких зазнали республіки СРСР; затвердження і відстоювання прав та свобод кожної людини, боротьбу з націонал-шовінізмом, тоталітаризмом, співпрацю в утворенні рівних умов для розвитку всіх культур в Україні [112: 84].

Для виконання вказаних завдань, узагальнюючи їх статутні цілі, ці та інші просвітницькі організації здійснюють таку діяльність:

- ✓ організують лекції, вечори, диспути, семінари, конференції, тренінги, надають інші просвітницькі та інформаційні послуги, широко використовуючи радіо і телебачення;
- ✓ друкують науково-популярну, науково-методичну, науково-художню літературу, журнали, газети, інші видання;
- ✓ розробляють курси української мови, історії та культури, курси іноземних мов та економічних знань, сприяють створенню бібліотек, музеїв, народних університетів;
- ✓ організують і проводять свята української мови, народного мистецтва та культури, козацької слави.

Отже, як бачимо, такі організації відроджують найкращі традиції просвітницької, культурологічної діяльності. Важко переоцінити їх важливість у формуванні національної самосвідомості українського народу. Але повноцінно проводити таку роботу без державної підтримки практично неможливо. Крім правової бази, держава повинна забезпечити і фінансову підтримку. Складним є питання взаємодії таких організацій з владою: вони, як правило, поза політикою, оскільки займаються тільки культурно-просвітницькою роботою. Тому доцільним було б запровадження спеціальних виконавчих органів, які реалізовували б національні програми спільно з цими громадськими організаціями, адже турбота про національне відродження – це справа всього суспільства.

Оскільки в Україні проживають, крім титульної (державної) нації, представники ще більш як 100 різних етносів (приблизно 27 відсотків населення держави) [136: 682], то громадські організації національних меншин також відіграють суттєву роль для розбудови стабільної, безконфліктної держави.

Етнічність є смислоутворюючим фактором формування дуже різних недержавних культурно-організаційних інститутів, де уособлюється етнічний характер, ментальність та традиції різних народів [135: 161]. Ці соціальні інституції можуть мати різне і цілком конкретне призначення, пов'язане із задоволенням релігійних, культурних, правових, економічних та інших людських потреб, але в поліетнічних суспільствах можуть ставати механізмами, що формують, захищають та реалізують інтереси збереження етнічної самобутності.

Уперше в українському правовому полі громадські організації національних меншин з'являються в Декларації прав національностей України 1 листопада 1991 р. [5], де закріплюється право всіх національностей створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, а також їх цілі та форми діяльності. Отже, з перших днів незалежності України національно-культурні організації стали повноправними правовими суб'єктами, що знайшло відображення і в інших нормативних актах [7]. Проблему бачимо в тому, що, закріплюючи право створювати громадські об'єднання, вказані нормативні акти не закріплюють визначення громадського об'єднання національних меншин, порядок їх створення, діяльність, яку вони можуть здійснювати. Вирішення цих питань, отже, шукаємо у Законі України “Про об'єднання громадян”. Аналізуючи вищезазначені нормативно-правові акти, акцентуємо увагу на наступних проблемах, що вже частково піднімалися у науковій літературі [136: 685-688]:

1) відсутність єдиної термінології (як синоніми вживаються поняття “національні громадські об'єднання” та “громадські об'єднання національних меншин”, що вносить деяку плутанину. Крім того, згідно із Законом України “Про об'єднання громадян” об'єднання національних меншин визнаються громадськими організаціями, хоча на практиці у порівнянні з іншими громадськими організаціями мають низку специфічних рис);

2) обмеження права національних меншин створювати об'єднання з всеукраїнським статусом (у більшості випадків це неможливо через особливості їх розселення);

3) відсутність чіткого тлумачення поняття національно-культурної автономії, невизначеність її організаційних засад, порядку і умов створення (хоча Закон України "Про національні меншини в Україні" тлумачить національно-культурну автономію як форму культурного самовираження етносів);

4) недостатня визначеність взаємодії громадських об'єднань національних меншин з органами державної влади.

Створення і діяльність громадських організацій етнічних меншин безпосередньо пов'язані зі становленням громадянського суспільства, з розвитком різноманітних форм громадянської самодіяльності, захищеної від прямого втручання і регламентації з боку державних органів. Такі національно-культурні товариства насамперед ставлять за мету сприяти відродженню самобутніх культур своїх етнічних груп, гармонізацію міжетнічних відносин, розширення культурних і духовних зв'язків з етнічними батьківщинами. Хоча слід зазначити, що на початку XXI ст. проглядається тенденція активізації участі громадських організацій національно-культурного спрямування у вирішенні загальнодержавних проблем, а також партнерські відносини з державою щодо розробки та реалізації етнонаціональної політики [135: 201].

Таким чином, зважена політика в етнонаціональних відносинах дасть змогу відвернути національні конфлікти і спрямувати ці відносини у русло творчої співдружності народів України, активної діяльності їх громадських організацій. Наразі правова основа розвитку національних меншин тільки закладається і потребує низки уточнень та доповнень, а також узгодженості з іншими нормативно-правовими актами України.

До цієї ж групи ми віднесли екологічні громадські організації, оскільки однією з важливих сфер активної взаємодії соціальної і правової держави та громадянського суспільства є забезпечення стану екологічної безпеки [182: 428, 445]. І слід зауважити, що в сучасних умовах ця сфера вийшла на перший план, при цьо-

му мається на увазі не лише ситуація, що сьогодні реально склалася в Україні, а й загальносвітова тенденція розвитку певного кола функцій громадянського суспільства.

Зрозуміло, що людська істота не може бути відокремлена від середовища, в якому існує і погіршення стану якого обов'язково впливає на неї і її права. Людина в результаті своєї господарської діяльності порушує природні зв'язки, руйнує навколишнє середовище, і цим мимоволі створює для себе несприятливі, а іноді навіть згубні умови життя. Сьогодні спостерігаються труднощі у розвитку і впровадженні нових засобів для ліквідації шкоди, завданої в минулому навколишньому середовищу (Україна успадкувала тугий вузол екологічних проблем: забруднені промисловими відходами, пестицидами й радіонуклідами повітря, ґрунти, водойми, значною мірою вичерпані природні ресурси, різке скорочення видової різноманітності рослинного і тваринного світу, зруйновані унікальні природні ландшафти), а також для попередження завдання шкоди здоров'ю людей та екологічній системі в майбутньому [221: 61]. Досягнення цієї мети значно полегшиться, якщо громадяни, громадські організації зможуть і будуть зацікавлені брати участь у процесі охорони навколишнього середовища. Створення умов для існування екологічно безпечного суспільства, формування духовних та матеріальних підвалин гармонійних взаємин “людина-природа”, перехід до збалансованого розвитку, становлення принципово нового типу людської особистості – все це передбачає організацію і діяльність природоохоронних формувань, об'єднання населення на основі екологічної ідеї.

Все вищенаведене, а також наслідки низки технологічно неефективних та екологічно небезпечних проєктів, великих техногенних аварій, особливо на Чорнобильській АЕС, зумовило виникнення великої кількості екологічних громадських організацій – екологічних центрів, асоціацій та фондів локального та регіонального масштабу (асоціація “Зелений світ”, “ЕкоПраво”, Національний екологічний центр, Товариство охорони природи, Всеукраїнське товариство краєзнавців, “Зелений рух Буковини”, Дніпропетровський центр екологічних знань “Зелене світло”, Карпатський екологічний клуб “Рутенія” тощо) [80: 173], що є в

цілому позитивним явищем, оскільки вони сприяють екологічній освіті й поширенню серед населення екологічної інформації, допомагають у вирішенні екологічних проблем, розробляють відповідні програми тощо.

Політико-правові основи регулювання природоохоронної діяльності та природокористування були висвітлені у працях відомих правників В. Андрейцева, П. Кулінина, В. Мунтяна, Ю. Шемшученка тощо [214; 142; 202; 203]. Однак сьогодні зростання негативного антропогенного впливу на довкілля ставить завдання активного оновлення сучасних правових основ в цілому екологічної політики в умовах державотворення і розбудови громадянського суспільства.

Право на об'єднання у громадські природоохоронні формування в Україні закріплюється Законом “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р. [14]. Стаття 10, визначає як одну з гарантій екологічних прав участь громадських об'єднань та громадян в охороні навколишнього природного середовища, що забезпечується у різних формах. У цьому ж Законі визначаються повноваження громадських об'єднань, найважливішими серед яких є: 1) розробляти і пропагувати свої природоохоронні програми; 2) брати участь у проведенні спеціально уповноваженими державними органами перевірок виконання природоохоронних планів і заходів підприємствами, іншими організаціями; 3) проводити громадську екологічну експертизу, обнародувати її результати і передавати органам, які уповноважені приймати рішення; 4) одержувати у встановленому порядку інформацію про стан навколишнього середовища, джерела його забруднення і заходи щодо охорони, розповсюджувати цю інформацію, пропагувати свої цілі та ідеї; 5) вносити до відповідних органів пропозиції про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду; 6) подавати до суду позови про компенсацію шкоди, заподіяної внаслідок порушення екологічного законодавства здоров'ю громадян і майну громадських об'єднань тощо.

Незважаючи на те, що мета у природоохоронних організацій одна, існує багато різних шляхів її досягнення, відмінних стратегій діяльності [222: 22-23], відповідно до яких екологічні громадські організації поділяють на:

- 1) групи й організації, що в основному займаються політикою охорони навколишнього середовища, яка проводиться урядом. Вони намагаються вплинути на офіційну політику за допомогою різноманітних засобів, а якщо необхідно, змінити її;
- 2) організації і формування, що в основному займаються інформаційною та просвітницькою діяльністю. Вони прагнуть вплинути на свідомість громадськості, змінити її менталітет стосовно довкілля;
- 3) організації, члени яких самі ведуть екологічно свідомий і здоровий спосіб життя і на власному прикладі намагаються переконати та змінити інших.

Одна з дослідниць природоохоронного руху в контексті сучасного національного відродження М. Алексієвець у своїй роботі виокремлює у структурі екологічного руху України, яка склалася в результаті організаційного розвитку екологічних організацій, клубів, ініціатив тощо, певні організаційні форми, які тісно взаємопов'язані, співпрацюють або координують свою діяльність [33: 186]:

- Партія Зелених України, основна діяльність якої спрямована на поточний момент у сфері екології;
- екологічний рух (асоціація “Зелений світ”), який об'єднує і координує зусилля екологічних організацій та громадян у розв'язанні екологічних проблем через вплив на громадську думку, свідомість людей;
- суспільні об'єднання, групи, ініціативи, діяльність яких спрямована на вирішення локальних, конкретних природоохоронних проблем;
- екологічні секції суспільно-політичних рухів, об'єднань, партій;
- незалежні екологічні організації та фонди, діяльність яких спрямована на підготовку та розробку екологічних програм і координацію зусиль вчених у цій сфері.

Цікавим видається поділ різноманітних екологічних формувань відповідно до домінуючих програмних цілей та напрямків діяльності, хоча внаслідок універсальності та системності екологічної проблеми цей поділ є доволі умовним [33: 187]. Отже, за цим критерієм виокремлюють:

- ✓ культурно-екологічні або екокультурні об'єднання, які поєднують природоохоронну діяльність з роботою по збереженню культурного середовища в Україні (“Ноосфера” в Києві, “Товариство Лева” у Львові тощо);
- ✓ соціально-екологічні об'єднання, основною метою яких є соціальний захист людей, що постраждали внаслідок екологічних катастроф або проживання в районах екологічного лиха (спілка “Чорнобиля”, спілка “Врятування”, “Діти Чорнобиля” та ін.);
- ✓ політико-економічні об'єднання, які проектують вирішувати проблеми забруднення природного середовища переважно політичними методами (в основному це Партія Зелених України).

Для ефективного захисту довкілля громадські об'єднання в загальному домагаються [112: 134]: повної заборони використання об'єктів ядерної енергетики; перетворення України на без'ядерну зону; впровадження ресурсозберігаючих та безвідходних технологій; створення страхових фондів для жителів промислових районів за рахунок потенційних забруднювачів; створення і реалізації державних програм екологічної освіти та виховання тощо.

Різні за чисельністю (оскільки екологічні організації, як правило, не мають фіксованого членства, навести точні дані важко) і спрямуванням громадські природоохоронні організації, асоціації і групи прагнуть до конструктивної співпраці з державою. Для забезпечення такої взаємодії з питань поліпшення довкілля в Україні при Мінекобезпеки України в 1994 р. була створена Громадська рада з представників різних екологічних об'єднань та організацій. З метою залучення громадськості до участі у підготовці й прийнятті природоохоронних рішень, створення сприятливих умов для вирішення екологічних проблем на регіональному рівні проводилась робота щодо створення громадських рад на місцях.

Сьогодні громадські природоохоронні організації мають широкі міжнародні зв'язки, сучасні засоби комунікації, часто беруть участь у міжнародних проектах, програмах, використовують досвід Заходу стосовно проведення природоохоронної діяльності. Все це дає сподівання на піднесення екологічного руху в цілому і на дієвий характер екологічних громадських організацій зокрема, що дасть змогу

створити умови для екологічного відродження України, а отже допоможе вирішити найактуальніші соціальні, економічні, соціокультурні та інші проблеми. Формування нової суспільної свідомості, культури, залучення до активної участі у розв'язанні суспільних проблем, досягнення інших цілей і завдань громадських природоохоронних організацій дасть змогу також активізувати процес розвитку громадянського суспільства в Україні.

Не підлягає сумніву, що охорона природи – це справа всього суспільства, але тільки держава, яка володіє необхідними засобами та можливостями концентрації зусиль всіх організацій та громадян, може реально забезпечити захист навколишнього середовища.

Отже, громадські організації, які ми віднесли до даної групи, ставлять перед собою важливі загальні суспільно-корисні завдання, тому держава повинна сприяти їх ефективному функціонуванню. Взаємовідносини цієї групи організацій з державою доцільно було б будувати у договірному порядку, залежно від статутних цілей конкретної організації.

3.3. Держава та благодійні організації і фонди

Формування громадянського суспільства в Україні супроводжується підвищенням громадської активності, яка знаходить свій прояв також у створенні благодійних організацій, що покликані вирішувати різноманітні суспільнозначущі проблеми, а саме: опіка хворих, злиденних, малозабезпечених людей, багатодітних сімей тощо.

У сучасному суспільстві благодійна діяльність виконує значні соціальні функції і є важливим фактором допомоги населенню, розвитку культури, освіти і науки, охорони здоров'я. За останні роки благодійні організації дедалі більше починають приділяти уваги охороні навколишнього середовища, підтримці боротьби за права людини, досягненню взаєморозуміння між народами.

Сучасні визначення благодійності переважно ґрунтуються на емпіричному матеріалі діяльності благодійних організацій, приватних осіб та на висновках наукових досліджень у галузі суспільних наук, які переважно порушували питання благодійності у межах своєї провідної проблематики. Під “благодійністю” зазвичай розуміють надання приватними особами та організаціями підтримки і матеріальної допомоги бідним, сиротам, інвалідам.

Найпопулярніша російська енциклопедія Блокгауза-Ефрона визначає благодійність як “прояв співчуття до ближнього і моральний обов’язок імущого поспішати на допомогу незаможному...”. Тлумачний словник В. Даля характеризує особу благодійника як “такого, що діє, робить добро іншим”. Словник української мови – як надання приватними особами матеріальної допомоги, підтримки бідним, сиротам та ін. Більшість інших словників та енциклопедій, що дають визначення цього поняття, здебільшого розглядають його окремо від відповідної історичної епохи та суспільних відносин, підкреслюючи моральне значення благодійності [179: 40].

У Законі України “Про благодійництво та благодійні організації” благодійність визначається як добровільне безкорисливе пожертвування фізичних і юридичних осіб у наданні набувачам матеріальної, фінансової та іншої благодійної допомоги [10]. Отже, поняття “благодійність” увійшло у суспільну свідомість як

гуманістичний поклик людини йти на допомогу нужденним, незалежно від релігійної, національної, расової, соціальної приналежності чи політичних або світоглядних переконань.

Благодійні фонди та організації здійснюють функції соціальної реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів; надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам репресій, біженцям; сприяння розвитку науки, освіти і культури тощо. Громадянське суспільство повинно бути зацікавленим у функціонуванні благодійних фондів, щоб запобігти скоєнню правопорушень з боку вищезгаданих категорій осіб.

Крім того, такі філантропічні організації є могутніми і дуже впливовими організаціями капіталу, вони виконують як значну соціальну, так і політичну та ідеологічну роль у суспільстві. Найбільше поширення і розвиток ці форми організації отримали в США. Число їх перевищує 40 тис. з активом більш ніж 100 млрд. доларів і щорічні витрати цих фондів сягають 2 млрд. доларів [113: 21]. Поряд з вузькокласовими функціями, велика кількість добродійних фондів виконують і загальносоціальні функції, що торкаються інтересів усіх соціальних груп суспільства. Серед них потрібно виокремити ті, що функціонують у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Основним нормативним актом, який регулює питання благодійної діяльності, є уже згадуваний нами Закон “Про благодійництво та благодійні організації” від 16 вересня 1997 р. Він визначає загальні засади благодійництва, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, гарантує державну підтримку її учасникам та створює умови для діяльності благодійних організацій відповідно до чинного законодавства України, встановлює вимоги щодо статутних документів, а також визначає права та обов'язки благодійних організацій, компетенцію їх органів управління, форми здійснення благодійної діяльності суб'єктами благодійництва, закріплює основні нормативи щодо матеріально-фінансового забезпечення благодійної діяльності, взаємовідносини держави і суб'єктів благодійництва та благодійної діяльності.

Засновниками благодійної організації можуть бути дієздатні фізичні та юридичні особи незалежно від форм власності, проте закон встановлює виняток - не можуть бути засновниками органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також державні, комунальні підприємства, установи, організації України, котрі фінансуються з держбюджету. Нормативні приписи щодо порядку державної реєстрації благодійних організацій, органів, що її здійснюють, переліку документів, які подаються для державної реєстрації до легалізуючих органів, не відрізняються від відповідних вимог щодо державної реєстрації інших громадських організацій. Легалізація благодійних організацій шляхом повідомлення про заснування законодавством не допускається. Порядок державної реєстрації благодійних організацій регламентує Положення, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 382.

За законом, благодійна організація - недержавна організація, головною метою якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Термін “недержавна організація” не містить чітких, фіксованих ознак і не визначається у законодавстві, тому виникає запитання, чи є благодійна організація одним з видів громадських організацій. Ми вирішили це питання позитивно, оскільки благодійні організації незалежно від організаційно-правової форми (членська благодійна організація, благодійний фонд, благодійна установа, інші благодійні організації, фундації, місії та ліги) підпадають під ознаки громадських організацій (положення щодо засновників, щодо неприбутковості тощо). До речі, щодо організаційно-правових форм, то слід сказати про відсутність у законодавстві визначення понять “громадський фонд”, “громадська установа” і т. д., що свідчить про необхідність чіткої теоретичної концепції щодо цього питання [52: 153].

На етапі дискусії та підготовки проекту зазначеного Закону так і не було розумно аргументовано доцільність ухвалення саме такого Закону, оскільки питання регулювання “благодійної” діяльності могли б знайти відображення в законах з оподаткування, а сенсу у визначенні окремої неприбуткової організації як благодійної, здається, і нема, оскільки будь-хто може здійснювати діяльність в інте-

ресах третіх осіб, які потребують тієї чи іншої допомоги й лише держава визнає, надавати у таких випадках податкові пільги тим, хто таку допомогу надає, чи ні [240: 24].

Крім спеціального законодавства, на території нашої держави діють й інші закони, що містять норми щодо здійснення благодійної діяльності. Наприклад, Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств”, Закон України “Про податок на додану вартість” та інші.

Крім звичайних, благодійні організації мають відповідати і низці специфічних умов: періодично оприлюднювати повні звіти про джерела залучення коштів для благодійної діяльності та про напрямки їх використання; не брати участі у виборах або рекламуванні будь-якої політичної партії, окремої фізичної особи; надходження благодійних організацій не можуть використовуватися для отримання вигод будь-якою фізичною чи юридичною особою.

У цьому контексті, на нашу думку, слід зауважити, що доцільно було б обмежити коло адресатів матеріальної допомоги з боку благодійних організацій. Наприклад, недопустиме функціонування благодійних організацій, які надають допомогу правоохоронним органам. Стверджуючи це, ми виходимо з того, що така допомога стане перепорою в об’єктивності та неупередженості діяльності правоохоронних органів держави. Якщо говорити прямо – це можна було б назвати “легітимною корупцією”. Отже, необхідно законодавчо закріпити положення про недопустимість надання благодійної допомоги правоохоронним органам.

Заявивши про себе як певну громадську силу, благодійні організації розширили свою діяльність в усіх регіонах України, позитивно впливаючи на освіту і медицину, літературу та культуру, допомагають вирішувати багато соціальних проблем. Серед них: благодійна організація “Оберіг-98”, Товариство Червоного Хреста, благодійні фонди “Карітас-Київ”, “Милосердя”, “Надія”, “Діти України”, благодійна організація “Турбота про літніх в Україні”, міжнародний благодійний фонд “Ріка життя” тощо.

Так, скажімо, благодійний фонд “Карітас-Київ” дбає не тільки про сиріт або напівсиріт, а й про дітей з неблагополучних та малозабезпечених родин і про лю-

дей похилого віку, про людей, що постраждали від будь-яких проявів насильства, трафікінгу. Спільними зусиллями фонду “Карітас-Київ” та добродійної організації “Любов і милосердя” тут налагоджено не тільки харчування дітей, а їх навчання та виховання. Особливо розширили цю роботу, коли почали здійснювати проект “Праця з дітьми”. Діє фонд лише за рахунок пожертвувань, які роблять прихожани та деякі меценати – вітчизняні і зарубіжні.

А благодійне Товариство Червоного Хреста з’явилося в Україні ще у 1918 р. після закінчення Першої світової війни. Воно виконує необхідну в локальних масштабах роботу, допомагаючи інвалідам, дітям-сиротам, малозабезпеченим, людям похилого віку. Небайдужі до чужого горя, працівники Червоного Хреста поспішають підтримати жертв збройних конфліктів, катастроф і стихійних лих. Нині їхню діяльність називають соціально-медичним супроводом.

Благодійна організація “Оберіг-98”, яка була заснована у 1998 р., сприяє розвитку освіти, реалізації науково-освітніх програм, розвитку культури, реалізації програм національно-культурного розвитку, надає благодійну допомогу вчителям та учням, фінансує конкретні благодійні програми, бере на себе витрати з безоплатного, повного або часткового утримання об’єктів благодійництва.

Центр інновацій та розвитку за підтримки Фонду Ч. Мотта спільно з соціологічними фірмами “Інмарк-інформація і маркетинг” та “Соціс-ЛТД” провів у липні 1999 р. загальнонаціональне опитування громадської думки, що передбачало вивчення ставлення населення до громадських і благодійних організацій в Україні. В опитуванні взяли участь 1700 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками репрезентують доросле населення України. Дослідження показало, що участь населення України у роботі громадських організацій надто низька. Членами організацій є усього 7,8 відсотків опитаних. Громадяни переважно позитивно ставляться до їх діяльності у різних сферах суспільного життя. Передусім це стосується організацій, що надають допомогу малозабезпеченим, інвалідам і дітям-сиротам. Важливою, на думку респондентів, є діяльність дитячо-юнацьких та екологічних організацій, організацій захисту прав людини. Більшість опитаних практично не знайома з діяльністю громадських

організацій. Найвідомішими виявились організації, що об'єднують ветеранів війни, воїнів-інтернаціоналістів та "чорнобильців". Респонденти практично не знають благодійних організацій, хоча їхню діяльність вважають надзвичайно актуальною.

Дослідження потенціалу для розвитку корпоративної благодійної діяльності місцевих та іноземних бізнесових компаній в Україні здійснено з урахуванням методики подібних досліджень в інших країнах (Чехія, Естонія, Польща), а також дослідження, проведеного Західноукраїнським ресурсним центром з листопада 1998 р. по червень 1999 р. Респондентами були переважно керівники компаній, що працюють в Україні. З них 65 відсотків - власне українських компаній, 12 відсотків - спільних підприємств, 23 відсотки - міжнародних корпорацій. Результати дослідження показують, що компанії, як правило, підтримували певні соціальні потреби громад, де вони працюють (12 відсотків); проекти з охорони навколишнього середовища (7 відсотків); установи культури (13 відсотків); спортивні заходи (7 відсотків). Найбільша частина корпоративної підтримки дісталась бюджетним організаціям (32 відсотки), громадським організаціям (17 відсотків). Компанії надавали допомогу здебільшого у вигляді фінансової підтримки, вважаючи, що їхня благодійна (спонсорська) діяльність буде ефективною формою реклами (28 відсотків) і допоможе досягти певну мету компанії (23 відсотки).

Чимало корпорацій не вимагали від отримувачів прилюдного визнання факту надання благодійної допомоги (37 відсотків), але найпоширеніша вимога до отримувачів - вмістити одне або кілька повідомлень у пресі (17 відсотків), розмістити логотип компанії під час заходів, що проводилися реципієнтами (20 відсотків), влаштувати прес-конференцію (13 відсотків).

Зараз у нашій державі діє понад 200 всеукраїнських благодійних організацій, крім того, діють численні філіали міжнародних та іноземних організацій, більшість з яких у той чи інший спосіб займаються благодійною діяльністю. Тому ознайомлення з практикою їх діяльності, вивчення і творче використання досвіду сприятиме розвиткові благодійності в Україні, її спрямуванню у русло досвіду цивілізованих країн.

3.4. Держава й жіночі, молодіжні, інші громадські організації

Наступна група громадських організацій, що створюються найперше для задоволення особистих інтересів та потреб, але мають немаловажне значення для розвитку громадянського суспільства, охоплює жіночі, молодіжні організації, а також інші громадські організації.

Багато активних жінок сьогодні мають бажання самореалізуватися та внести свою творчість і працю у справу розбудови нового суспільства. Ця можливість може бути реалізована через систему громадських організацій. Специфіка розвитку в цілому жіночого руху кожної країни визначається соціокультурним середовищем суспільства, типом політичної системи, особливостями історичного розвитку, характером здійснення соціальних та економічних перетворень.

Для жінок, які мають свої ідеї та плани щодо можливої роботи, є два шляхи: або встановити зв'язок з існуючим громадським об'єднанням, або створювати власне формування.

Сьогодні, в результаті створення координаційних жіночих рад, до яких входять лідери всіх жіночих громадських організацій, жіночий рух зміцнюється, шириться, а громадські організації стають відкритішими й масовішими. В Україні нараховується понад 300 громадських жіночих організацій різного типу: асоціації, ліги, кризові центри, клуби за інтересами та ін. Серед них близько 40 мають міжнародний і всеукраїнський статус, більше 100 – обласний, близько 150 – регіональний. Найбільше їх у Львівській та Харківській областях.

Частина жіночих громадських організацій мають суспільно-політичне спрямування, включаються до розв'язання загальнодержавних проблем, утвердження в суспільстві духовної культури, захисту української мови тощо, а не обмежуються тільки жіночими питаннями. Це зокрема “Спілка жінок України”, “Союз Українок”, “Жіноча громада” тощо.

Існує низка жіночих організацій, поява яких спричинена соціальними проблемами, тому їх діяльність має соціальний зміст. Умовно їх поділяють за сукупністю проблем, які вони вирішують:

- ✓ перша група націлена на вирішення проблем багатодітних сімей (Тернопільська міська спілка багатодітних сімей);
- ✓ друга - охоплює реабілітаційно-кризові центри (жіночий інформаційно-реабілітаційний центр “Любомира”, Всеукраїнський жіночий центр інформації та соціально-економічної адаптації, Центр реабілітації для жінок-інвалідів у м. Ужгороді, кризові центри для жінок, які постраждали від насильства в м. Рівному та м. Харкові);
- ✓ ще одна група організацій об’єднує солдатських матерів (Комітет солдатських матерів України, Всеукраїнська Спілка матерів загиблих (померлих) військовослужбовців у мирний час);
- ✓ доволі велике поширення набувають організації жінок за професійною ознакою (міжнародна федерація ділових жінок “Либідь”, Донецька обласна Ліга ділових і професійних жінок).

Крім того, функціонують екологічні (Чернівецький міський жіночий екологічний клуб “Айстра”, “Дочки землі” Запорізької області), національно-культурні (жіночий клуб “Суомі” при Київському товаристві культури народів), благодійні (Міжнародний жіночий благодійний фонд “За виживання”) жіночі організації, за віковою ознакою – молодіжні (Асоціація Гайдів України, Львівська молодіжна жіноча організація “Юнка”, Бердянська дівоча організація “Берегиня”, Севастопольська організація “Молодіжний центр жіночих ініціатив”) тощо.

На Тернопільщині, наприклад, можна відзначити діяльність таких жіночих громадських організацій, як Тернопільський міський жіночий клуб “Відродження нації”, що був зареєстрований у 1998 р., з тих пір ця організація розвивається і вже поширила свою діяльність на всю Тернопільську область; Тернопільська обласна громадська жіноча організація “Здоров’я жінки” (займається збором інформації про порушення прав жінки, надає фахові консультації юристів, психологів, медиків, захищає права та інтереси громадян у різних органах державної влади, видає журнал “Здоров’я жінки в Україні”, де друкуються матеріали з правової тематики [220: 116]); жіночий клуб “Жінки для майбутнього”, громадська організа-

ція жіночого товариства “Козачка”, асоціація ділових жінок “Стиль”, ТМГО “Жінки в Україні” тощо.

В цілому основними напрямками діяльності жіночих організацій є охорона дитинства і материнства, всебічний розвиток сім'ї, працевлаштування та професійна активність жінок, гендерна рівність (рівність прав чоловіка і жінки в усіх сферах життя), рівноправність жінок і чоловіків у всіх сферах життя, допомога соціально незахищеним верствам населення, соціальна реабілітація жінок, які постраждали внаслідок насильства та репресій (в тому числі насильства в сім'ї), поліпшення становища сільської жінки, просвітницька робота та частково підготовка жінок до політичної діяльності.

Заслуговує уваги досвід, накопичений громадськими жіночими організаціями – їх форми та методи роботи щодо вирішення проблем жінок, дітей, молоді, незахищених верств населення як безпосередньо з цим контингентом (консультації, навчальні курси та семінари, тренінги, поширення інформаційних бюлетенів, інформаційно-правова просвіта, інформаційно-консультативні послуги під час проведення “гарячих ліній”, благодійна діяльність), так і з державними та недержавними структурами різного рівня (захист інтересів громадян у різних інстанціях, “круглі столи”, конференції, спільні програми та проекти, аналітична діяльність та ін.).

Загалом можна зробити висновок, що активність неурядових жіночих організацій сприяє вдосконаленню законодавства, приведенню його у відповідність до міжнародних стандартів, забезпечує поліпшення становища жінок, утверджує гендерну рівноправність у суспільстві. Проте є певні проблеми у діяльності жіночих громадських організацій: це і брак інформації, і відсутність методичної літератури, що не дає можливості визначати стратегічні напрямки та розробляти конкретні плани, створювати проекти, удосконалювати форми роботи щодо поліпшення становища жінки у суспільстві, це також недосконалість правових механізмів співпраці і взаємодії з центральними та територіальними державними органами (наразі відбувається пошук форм такого партнерства), недостатність фінансової підтримки з боку держави.

Важливе значення для розвитку громадянського суспільства мають і молодіжні організації. Молодь з її ще нереалізованим духовно-творчим потенціалом є і, гадаємо, завжди буде найперспективнішою, найенергійнішою частиною суспільства. Так, наприклад, візьмімо студентські страйки, голодування, славну студентську революцію на майдані Незалежності в Києві, події Помаранчевої революції – це, власне, перші паростки громадянського суспільства в Україні.

Саме молодь, не залякана репресіями часів тоталітаризму, вільна від радянської спадщини, критична і з законними претензіями на провідне місце у суспільстві, може відкрито висловлювати своє незадоволення існуючим режимом чи державною політикою, будь-якими негативними явищами [167: 18]. А отже, цілком зрозумілою стає поява молодіжних організацій, які ведуть боротьбу і з корупцією, і зі зловживаннями посадових осіб тощо. Все це свідчить про активну громадянську позицію молоді, а також про невідворотність обов'язку держави відповідати за свою політику.

Таким чином, розвиток суспільства значною мірою залежить від того, чи використовується такий дієвий фактор суспільно-політичного функціонування, як молодіжні громадські організації у процесі державотворення і побудови справжнього громадянського суспільства. Адже що б не прогнозували аналітики, майбутнє України буде таким, яким його зроблять ті, хто сидить нині за студентськими та учнівськими лавами. Цю тезу підтверджує і вислів діяча древньої Спарти Лікурга, який казав, що “державна, яка не має молоді - не має і майбутнього” [126: 314].

Актуальним на сьогоднішній день є пошук шляхів вдосконалення правового регулювання діяльності молодіжних організацій. Саме молодіжні громадські організації за нових життєвих реалій стають чи не єдиним посередником між молоддю і державою (а молодих громадян в Україні понад 11 млн., що становить 22,6 відсотка населення країни), створюють умови та гарантії для реалізації творчого потенціалу молоді, як у її власних інтересах, так і в інтересах всього суспільства. Вони зосереджують суспільно активну, свідому молодь, котра здобуває завжди необхідний досвід управлінської, організаційної, кадрової та іншої роботи. Люди, що мають таку підготовку, - доволі перспективні у майбутньому і можуть

стати лідерами нової генерації. Особливої уваги заслуговує аналіз взаємовідносин держави і молодіжних організацій.

Насамперед слід зазначити, що правовою базою молодіжних організацій на сьогоднішній день є Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” [6], Закони України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [19], “Про молодіжні та дитячі громадські організації” [11], “Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки” (є радше декларативним актом), частково Закон “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”.

Державна молодіжна політика згідно із зазначеною Декларацією [6] - це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу. Головними завданнями державної молодіжної політики є: вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді; широке залучення юнаків і дівчат до активної участі у національно-культурному відродженні українського народу, формуванні його свідомості, розвитку традицій та національно-етнічних особливостей; залучення молоді до активної участі в економічному розвитку України; надання державою кожній молодій людині соціальних послуг у навчанні, вихованні, духовному та фізичному розвитку, професійній підготовці; координація зусиль всіх соціальних інституцій, що працюють з молоддю.

Закон “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” є важливим у контексті досліджуваної проблеми тільки тим, що у ст. 14-15 він визначає правовий статус молодіжних громадських організацій та гарантії їхньої діяльності. Ці питання детальніше регламентуються Законом України “Про молодіжні та дитячі громадські організації” [11].

Згідно зі ст. 2 зазначеного Закону молодіжними громадськими організаціями є об'єднання громадян (а також іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах) віком від 14 до 28 років⁸, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Дитячі громадські організації - це об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства.

Особи старшого віку можуть бути членами молодіжних та дитячих громадських організацій за умови, якщо їх кількість у цих організаціях не перевищує третини загальної кількості членів; у складі виборних органів молодіжних та дитячих громадських організацій кількість осіб старшого віку не може також перевищувати третини членів виборних органів.

У Законі “Про молодіжні та дитячі громадські організації” спрямовано більше уваги на визначення форм взаємовідносин і способів взаємодії держави та цих організацій, порівняно з іншими видами громадських організацій. Так, ст. 8 встановлює порядок залучення молодіжних і дитячих громадських організацій органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування до розроблення та обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей і молоді. Крім того, визначено форми державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій: забезпечення молодіжних і дитячих громадських організацій інформацією про державну політику щодо дітей та молоді; надання методичної й організаційної допомоги з питань соціального становлення та розвитку молоді і дітей; сприяння створенню підприємств, установ та організацій, які надають послуги молоді та дітям або сприяють зайнятості молоді. Молодіжні та дитячі громадські організації звільняються від сплати за державну реєстрацію та збору за

⁸ До слова, це положення не зовсім узгоджується з ч. 1 ст. 1 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, яка встановлює, що “молодь, молоді громадяни - це громадяни України віком від 14 до 35 років”. У такому випадку логічніше буде закріпити такі ж вікові межі для членів молодіжних організацій.

реєстрацію їх символіки. Держава здійснює фінансову матеріальну або іншу підтримку в різних випадках, якщо вони не суперечать законодавству України.

Аналізуючи останній нормативно-правовий акт, слід зазначити, що у більшості статей дублюються норми Закону “Про об’єднання громадян”, проте є норми, які заслуговують на увагу, зокрема щодо форм державної підтримки молодіжних та дитячих організацій (фінансової, інформаційної, методичної й організаційної, іншої, якщо вона не суперечить законодавству України).

Згідно з чинним законодавством організовані структури молодіжного руху набувають не тільки статусу певних посередників між молоддю і державою (про що йшлося вище), а й безпосередніх партнерів держави, суб’єктів формування та реалізації молодіжної політики в країні. Ст. 8 цього Закону [11] передбачає участь молодіжних організацій у підготовці та прийнятті рішень щодо молоді органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування. До речі, у процесі такої співпраці значно зростає довіра громадян до влади, а це доволі важливо для формування громадянського суспільства.

Як бачимо, законодавство закріплює більш тісну взаємодію державних органів з молодіжними організаціями, ніж з іншими громадськими організаціями, але, на жаль, механізми, форми, шляхи, прийоми взаємодії між державними інституціями та молодіжними організаціями точно не визначені і ця проблема ускладнюється тим, що законодавчі акти з молодіжних проблем все ж таки недосконалі, а місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування ще не готові до кропіткої роботи з молоддю. Тому деякі норми даного законодавства так і залишаються поки що декларативними, не мають системного втілення у життя. Натомість молодіжні організації більше відчують вплив, тиск держави. Так, скажімо, проблеми, пов’язані з реєстрацією або легалізацією, тут мова йде про надлишковий бюрократизм посадових осіб та відповідних органів, які здійснюють офіційне визнання організації; про їхні зловживання своїм службовим становищем. Таку їхню поведінку і таке ставлення можна вважати відлунням минулого, але на сучасному етапі розвитку нашої держави і суспільства потрібно

боротися з такими явищами, використовуючи своє конституційне право на звернення з позовами до суду для забезпечення своїх законних прав та інтересів.

Закон також передбачав створення в Україні координаційного органу молодіжного руху - Українського національного комітету молодіжних організацій (УНКМО) - спілки, що об'єднувала б більшість легалізованих всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій, а також обласних, Автономної Республіки Крим, київських та севастопольських міських об'єднань молодіжних та дитячих громадських організацій. УНКМО був створений у 1992 р., але Конституційний Суд України 13 грудня 2001 р. визнав неконституційність цього положення [30], аргументуючи це тим, що конкретизація спілки, яка має об'єднувати більшість молодіжних та дитячих організацій, порушує конституційний принцип багатоманітності суспільного життя, оскільки зазначене положення закріплює виключний монопольний статус однієї зі спілок відповідних об'єднань громадян. Крім того, законодавче передбачення об'єднання більшості легалізованих молодіжних та дитячих громадських організацій не відповідає конституційному положенню про свободу об'єднання. Фактичне об'єднання більшості таких організацій можливе, але це має відбуватися поза державним регулюванням лише на підставі реалізації громадянами права на свободу об'єднання, тобто на основі вільного волевиявлення членів цих громадських організацій. До того ж, закріплення в Законі норм про УНКМО нагадує часи, коли Радянська держава допускала створення та існування тільки бажаних їй організацій та їх спілок [50: 227].

Отже, ці положення щодо УНКМО втратили чинність з дня ухвалення рішення Конституційним Судом України, однак цей Комітет надалі існує і об'єднує 59 загальноукраїнських та понад 2 тис. місцевих молодіжних і дитячих об'єднань. Мета УНКМО на даний час – сприяння розвитку молодіжних та дитячих громадських організацій, представництво інтересів молоді перед законодавчою і виконавчою гілками влади, представництво та координація діяльності українських молодіжних організацій на міжнародному рівні. УНКМО також бере участь у підготовці законопроектів про молодіжну політику.

Стаття 10 цього ж Закону [11] передбачала фінансову підтримку діяльності молодіжних громадських організацій, яка “здійснюється через відповідні органи виконавчої влади, що працюють з молоддю, органи місцевого самоврядування та спілку всеукраїнських молодіжних громадських організацій”. “Верховна Рада України обов’язково повинна окремим рядком передбачати у Державному бюджеті видатки на **підтримку** (виділено мною - В. К.) спілки, членами якої є більшість зареєстрованих всеукраїнських молодіжних та дитячих громадських організацій...”. Але як тоді здійснюється державна фінансова підтримка тих молодіжних організацій, котрі не входять до спілки? Це положення також опосередковано порушувало право громадян на свободу об’єднання, оскільки ті об’єднання громадян, які не входять до складу спілки, що об’єднує більшість зареєстрованих молодіжних та дитячих громадських організацій, обмежені у праві на отримання фінансової підтримки. Це, власне, непрямий примус молодіжних чи дитячих організацій, які мають намір одержувати фінансову підтримку, до вступу в зазначену спілку. Отож, виходячи з цих причин, Конституційний Суд України своїм рішенням це положення теж визнав неконституційним [30].

Місцеві бюджети теж згідно із Законом можуть передбачати певні видатки, проте тільки на реалізацію певних програм молодіжних громадських організацій. Але нерідко посадові особи державних структур розподіляють фінансування згідно з власними забаганками, хоча зовні вони дотримуються певних планів і конкурсів, оголошують тендери на здійснення тих чи інших ініціатив та проведення заходів.

І не дивно, що організації не розраховують на особливу допомогу на батьківщині, а тому погоджуються на іноземне фінансування. Прикладом може бути такий факт, що фонд “Відродження”, який фінансує в Україні відомий американський фінансист і філантроп угорського походження Джордж Сорос, за 10 років свого існування витратив на різні проекти в Україні понад 40 мільйонів доларів [167: 22]. Віддаючи належне вкладу західної демократії у розвиток громадянського суспільства в Україні, разом з тим хотілося б сподіватися, що і вітчиз-

няні меценати зрозуміють важливість розвитку молодіжних організацій в Україні (звичайно, за умови стимулюючої податкової політики держави).

Інколи можемо спостерігати випадки, коли навіть саме поняття громадської організації, не тільки молодіжної, ганьбиться з боку деяких псевдоорганізацій, котрі використовують дану назву заради того, щоб отримати грант. Адже ні для кого не секрет, що Україна щороку отримує сотні мільйонів доларів закордонної допомоги, спрямованої на розвиток демократії та громадянського суспільства, а конкретніше - на розширення мережі громадських, в тому числі молодіжних організацій. Зарубіжні експерти неодноразово зазначали, що вітчизняні громадські організації більшою мірою функціонують для отримання спонсорської та донорської допомоги, яку, на жаль, в деяких випадках спрямовують не на формування громадянського суспільства та демократії в Україні.

Що стосується завдань, які ставлять перед собою відповідно до статутів молодіжні громадські організації, то, враховуючи складне соціально-економічне становище в країні і настрої молодих людей, доволі значна частина молодіжних організацій займається вирішенням різноманітних соціальних, професійних, освітніх проблем молоді, намагаючись забезпечити її соціальний захист, соціальну адаптацію.

Аналізуючи, наприклад, дані Тернопільського міського управління в справах сім'ї та молоді, до 1 січня 2004 р. тут зареєстровано 58 молодіжних і дитячих організацій, а їхні завдання розподіляються таким чином: охорона прав та інтересів дітей і молоді (25 відсотків), фізичний розвиток (17 відсотків), інтелектуальний розвиток (17 відсотків), духовне виховання (16 відсотків), підтримка творчої молоді (16 відсотків), патріотичне виховання (9 відсотків) [120]. Думається, що за винятком незначних відмінностей відсоткового відношення у регіонах ці дані цілком відображають основні напрямки діяльності всієї сукупності молодіжних і громадських організацій.

Посилюється тенденція до створення припартійних молодіжних організацій. Серед зареєстрованих всеукраїнських організацій третину становлять саме такі. Майже всі провідні партії України мають "свої" молодіжні формування. Це пози-

тивне явище, оскільки вони посилюють громадську активність молоді, підвищують її політичну свідомість, залучають до суспільно-політичної діяльності.

Слід відверто говорити про проблеми взаємозв'язку громадських організацій і держави. Мовиться про відносини співпраці, партнерства і взаємодопомоги. Прикро стверджувати, але державні органи все ще зверхньо і з острахом ставляться до громадських організацій: намагаються всебічно контролювати їхнє громадське життя, встановлювати певні межі цієї діяльності, вбачаючи в них загрозу.

Але державні та недержавні структури мають переслідувати одну основну мету – створення умов для розвитку особистості. Для цього вони, звичайно, повинні діяти в межах одного правового поля. Крім того, законодавство, яке регулює їхнє функціонування, має бути вдосконалене згідно з вимогами правотворчої техніки та юридичної стилістики, не містити протиріч і відповідати світовим стандартам тощо. Сьогодні потрібно вибудувати певний механізм взаємодії, який би створив ефективний діалог між владою і молодіжною громадськістю.

Орієнтуючись на цінності свободи і демократії, ми повинні розбудовувати суспільно-політичні інституції в Україні, через які можна досягти конституційної мети - формування громадянського суспільства і правової держави. Активна участь у цій діяльності молодіжних громадських організацій - запорука досягнення визначеної мети.

Таким чином, основним завданням державної політики щодо соціального становлення молоді має бути закладення підвалин для соціального партнерства і соціальних замовлень через мережу молодіжних громадських організацій. Потребує поглиблення і вдосконалення законодавча база державної молодіжної політики шляхом зміни ідеології попереднього законотворення. Не зайвою буде й інформаційна, матеріально-технічна та інша допомога молодіжному рухові. Чим швидше на усіх рівнях влади почнуть враховувати пріоритетність молодіжної політики і співпрацювати з молодіжними організаціями, тим більше шансів у майбутньому мати покоління високоосвічених, культурних, свідомих громадян з потужним творчим потенціалом.

Немаловажне значення для розвитку громадянського суспільства та правої держави мають також й інші громадські організації “особистої користі”: спортивні, мистецькі тощо.

Таким чином, у незалежній Україні інтереси та потреби населення багатоманітні. Це значно ускладнює вироблення уніфікованої класифікації громадських організацій, проте може вважатися цілком позитивним явищем, оскільки свідчить про наростання процесів духовного відродження, формування демократичних засад суспільного життя на шляхах державності українського народу.

Загалом громадські організації даної групи за винятком молодіжних і дитячих не потребують спеціального законодавчого регулювання і будь-якого управлінського впливу з боку держави, тому найдоцільніше закріпити за ними право визначати і врегульовувати власну діяльність у корпоративних, локальних актах.

3.5. Висновки до третього розділу

З проведеного вище аналізу правових взаємовідносин держави з громадськими організаціями різних видів за попередньо розробленим групуванням можемо зробити наступні висновки.

1. Проблема правового регулювання функціонування громадських організацій є дуже актуальною, а її розв'язання здатне прискорити розвиток суспільних відносин (за умови, що ці відносини підвладні правовому впливові). Взаємовідносини і форми взаємодії держави та громадських організацій безпосередньо залежать від виду конкретної організації, її значення для розвитку та вдосконалення суспільства і держави.

Досліджуючи правовий статус конкретних організацій, ще раз переконуємося у недосконалості діючого законодавства, що регулює їх створення і діяльність. Роздублюваність і дублювання основних, загальних положень щодо створення і діяльності громадських організацій підтверджує необхідність запропонованого нами його вдосконалення – проведення консолідації даного законодавства.

2. Взаємовідносини громадських організацій та органів державної влади можна забезпечити і врегулювати, розвиваючи одночасно три види правового регулювання: правове, корпоративне і договірне.

3. Профспілкові, правозахисні та професійні громадські організації, організації, створені для захисту професійних й інших прав громадян, займають чільне місце у взаєминах громадянського суспільства та держави, оскільки їх функціонування:

- 1) забезпечує вільний розвиток особистості на економічному ґрунті різних форм власності, ринкової економіки, а також можливості для кожної особи самостійно обирати сферу своєї практичної діяльності;
- 2) дає змогу врегулювати відносини приватних осіб, груп, інститутів та інших складових громадянського суспільства (в тому числі й держави), що дає змогу уникнути конфліктів та виробити загальну політику інтеграції в інтересах всього суспільства;

- 3) забезпечує обов'язкову взаємодію з державою для врегулювання можливих конфліктів між державною владою та інтересами суспільства;
- 4) сприяє постійному і всебічному захисту інтересів кожної особи, її невідчужуваних прав і свобод та створенню дієвої системи реалізації зазначених прав;
- 5) створює передумови для здійснення принципів і завдань самоврядування у всіх сферах та на всіх рівнях суспільного життя.

Таким чином, діяльність цих громадських організацій практично збігається з основними функціями громадянського суспільства в умовах демократичного політичного режиму та соціальної, правової держави.

В основу правового регулювання створення та діяльності громадських організацій цього виду покладено принципи невтручання, дерегуляції та максимального залучення їх потенціалу як складової частини громадянського суспільства до державотворчих процесів.

4. Щодо правового регулювання культурно-релігійних, просвітницьких, етнічних та екологічних організацій, організацій, що діють в загальних, суспільно-корисних цілях, зазначимо, що спеціальний закон для регламентації створення і діяльності прийнятий в Україні лише щодо релігійних організацій, правовий статус інших громадських організацій цієї групи встановлюється рамковим Законом "Про об'єднання громадян". Проблему регулювання взаємовідносин держави і цих громадських організацій достатньо ефективно можна вирішувати за допомогою договірної нормативно-правового регулювання, коли безпосередньо учасники відносин встановлюють ті чи інші права, обов'язки, визначають механізм їх реалізації (оскільки статутні цілі цих організацій доволі різноманітні), а також корпоративних норм, які містяться у статутах та інших документах громадських організацій (вони хоч і мають до певної міри локальний характер та приймаються відповідно до правових норм, можуть регламентувати конкретні форми взаємодії з державними органами).

5. Благодійні організації та фонди, організації для задоволення соціальних потреб значною мірою перебирають на себе соціальну функцію держави щодо

допомоги тим верствам суспільства, які цього потребують, тому, очевидно, їх діяльність повинна бути законодавчо визначена, а їх взаємодія з державою можлива у формі соціального партнерства.

6. Організації для здійснення переважно особистих інтересів - жіночі, молодіжні, інші організації – детального нормативного визначення своєї діяльності не потребують, так само як і будь-якого управлінського впливу з боку держави. Виняток з цієї групи становлять тільки молодіжні та дитячі громадські організації. Найефективніше свою діяльність такі організації здійснюватимуть за власно визначеними правилами, закріпленими у корпоративних, локальних актах. Лише спеціальні правила щодо їх участі у публічному житті держава може окреслювати законодавчо.

Подальші дослідження даної проблематики стануть надійним науковим підґрунтям для упорядкування, узгодження та вдосконалення системи нормативно-правових актів щодо створення та діяльності різних видів громадських організацій.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження дає можливість зробити такі висновки.

1. Громадянське суспільство є складною багаторівневою системою невіддільних зв'язків та структур, що охоплює всю сукупність відносин між індивідами, які розвиваються поза межами і без втручання держави. З точки зору інституціональної характеристики, у звуженому значенні, громадянське суспільство становить систему громадських інституцій, які сформовані на добровільних засадах, діють на основі самоврядування у межах законодавства та через які індивіди реалізують свої основні невідчужувані права і свободи.

2. Громадянське суспільство є матеріальною основою діяльності сучасної держави, а також духовною опорою буття держави. Від рівня його розвитку значною мірою залежить рівень авторитету державної влади, її легітимність, стан демократії. Лише громадянське суспільство може протистояти етатистським тенденціям з боку держави, може домагатися рівноваги з державною владою.

3. Громадянське суспільство передбачає встановлення елементарного соціального зв'язку між індивідами, що опредметнюється у функціонуванні різноманітних об'єднань громадян. Діяльність і розвиток таких формувань має велике значення, оскільки вони - одна з найефективніших артерій взаємодії держави і суспільства, а також інструмент стабілізації трансформаційних процесів, що відбуваються в ході реформ. Мовиться як про політичні партії, що борються за державну владу, так і про громадські організації, які більш наближені до базових потреб населення. Останні намагаються лише вплинути на владні структури і процес прийняття рішень, які виражали б інтереси різних соціальних спільнот, груп, верств населення. Саме громадські організації своєю діяльністю здатні зробити вагомий внесок у стабілізацію процесів розвитку соціуму та його переосмислення, тим паче, що громадські організації мають найбільшу питому вагу у "третьому секторі".

4. Громадські організації є сукупністю об'єктивних, добровільних, суспільно корисних, постійно повторюваних, сталих і свідомо скоординованих для дося-

гнення загальної мети соціальних зв'язків та відносин між індивідами, які добровільно об'єднуються для спільного задоволення власних специфічних потреб та інтересів, виступають у межах єдиного правового поля головною сполучною ланкою між державою та суспільством. Таким чином, завдяки діяльності громадських організацій громадяни мають можливість користуватися перевагами демократичної системи. Роль громадських організацій у громадянському суспільстві обумовлюється тими завданнями, які вони виконують, зокрема: узгодження та вираження інтересів громадян; підвищення рівня політичної рівноваги та стабільності суспільства, впорядкованості соціальних інновацій та практичних дій його членів; контроль за діяльністю державних органів; лобіювання інтересів суспільства в процесі ухвалення владних рішень; забезпечення інтеграції суспільства; зміцнення комунікативних зв'язків; здійснення інформативної функції тощо.

5. Основні особливості функціонування громадських організацій в Україні полягають у наступному: переважна їх більшість ще є слабкими, “недосвідченими”; вони не завжди адекватно усвідомлюють інтереси своїх прихильників, а інколи створюються для забезпечення особистих інтересів керівників та засновників; не вміють відшуковувати необхідні для своєї діяльності кошти, не здатні ефективно будувати ділові відносини між собою і з органами державної влади.

Водночас існує низка факторів, котрі об'єктивно не сприяють якісній роботі громадських організацій. Їх можна класифікувати на: внутрішні та зовнішні; об'єктивні та суб'єктивні; правові; економічні; соціальні; ідеологічні.

Поліпшити цей стан можна шляхом: 1) посилення організаційно-правових заходів держави, спрямованих на стимулювання розвитку і діяльності громадських об'єднань; 2) активізації співпраці економічного та державного секторів з неприбутковими громадськими організаціями; 3) піднесення громадянської свідомості населення, підвищення їхньої відповідальності за стан справ у країні на основі різних суспільно-громадських заходів; 4) поширення серед населення інформації щодо ролі таких організацій у суспільстві.

6. Різноманіття видів громадських організацій, їх функцій, характер діяльності та членства, інші особливості унеможливають виокремлення єдиного критерію класифікації громадських організацій. Виходячи з мети дослідження, громадські організації класифіковано за значенням у процесі формування громадянського суспільства та правової держави:

- 1) організації, створені для захисту професійних та інших прав громадян (профспілкові організації, правозахисні та професійні громадські організації);
- 2) організації, що діють у загальних, суспільно-корисних цілях (культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні та екологічні організації);
- 3) організації, що вирішують соціальні проблеми – благодійні організації та фонди;
- 4) організації, створені для задоволення спільних інтересів залежно від віку, статі тощо (жіночі, молодіжні організації, інші громадські організації - спортивні, творчі та ін.).

7. Одним з напрямків підвищення якості функціонування громадських організацій є розробка та законодавче закріплення основних принципів їх діяльності, які повинні мати реальний характер, а не залишатися абстрактними конструкціями. Найбільш значущими принципами, дотримання яких здатне сприяти більш ефективному функціонуванню громадських організацій, є:

- ✓ загальносоціальні принципи (обумовленість потребами людей і рівнем розвитку суспільства, соціальна справедливість, гуманізм та демократизм);
- ✓ нормативні принципи (законність, рівність, верховенство права, саморегулювання та самоврядування);
- ✓ принципи створення (свобода, добровільність, солідарність);
- ✓ принципи діяльності (активність, самодіяльність, публічність (гласність), професіоналізм).

8. Особливості правового впливу на суспільні відносини у сфері функціонування громадських організацій можна сформулювати переважно на основі аналізу функцій права. Здійснюючи нормативний вплив у названій сфері, право виконує:

- ✓ регулятивну функцію, а конкретніше статичну (закріплює порядок створення, легалізації громадських організацій, повноваження державних органів у сфері їх діяльності) та динамічну (закріплює правовий статус, активну поведінку громадських організацій як суб'єктів права);
- ✓ охоронну функцію (створює певні заборони, забезпечує недоторканність, збереженість позитивних суспільних відносин), в тому числі обмежуючу;
- ✓ стимулюючу (уповноважуючі норми сприяють розвитку нових, позитивних процесів);
- ✓ а також загальносоціальні функції: гуманістичну, організаторсько-управлінську, інформативну, пізнавальну, оцінювально-орієнтаційну, ідеологічно-виховну.

Завдяки праву стає реальним забезпечення і чітка регламентація взаємовідносин держави і громадських організацій, які є основою, підґрунтям розвитку громадянського суспільства.

9. Для розвитку громадянського суспільства важливе значення має вирішення питання взаємодії громадських організацій з державою, проблеми формування та юридичного закріплення меж і форм державного впливу (управління) на громадські організації. Не заперечуючи необхідності регулювання з боку держави діяльності громадських організацій, разом з тим мають бути визначені межі, які дають можливість зберегти баланс між свободою громадських організацій та вимогами демократії. Втручання держави необхідне зокрема у таких сферах: національна, державна, громадська безпека та громадський порядок; запобігання заворушенням і злочинам; захист прав і свобод людей; моральність населення; охорона та захист здоров'я; добробут населення.

Здійснюючи правове регулювання свободи створення та діяльності громадських організацій, держава вирішує це питання з урахуванням власного історичного досвіду, національних традицій та конкретних умов політичного розвитку. Межі державного регулювання визначаються свободою, справедливістю, невідчужуваними правами людини, самоврядністю; реалізацією загальнодозвільних принципів.

Нормативно-правові акти з таких питань можуть включати в себе організаційні засади їх створення та діяльності, основні принципи функціонування, права та обов'язки, види діяльності, якими займатися заборонено або дозволено з певними застереженнями. Така тенденція до звуження владного впливу держави на функціонування громадських організацій, мінімізація її втручання у вирішення суспільних проблем в цілому не означає послаблення держави. Йдеться про дерегуляцію у взаєминах між державою і суспільством. Розв'язання названої проблеми в умовах правової держави можливе через: 1) формування нових принципів державного управління з урахуванням інтересів громадянського суспільства; 2) вдосконалення правових засобів обмеження держави та контролю над владою з боку громадянського суспільства; 3) децентралізацію центральної влади; 4) створення можливостей оскарження (в тому числі й судового) неправомірних рішень та дій державних органів.

Диференціювати межі державного регулювання дають змогу також особливості кожного виду громадської організації:

- специфіка громадської організації, її вплив на життєдіяльність суспільства, значення у побудові громадянського суспільства та правової держави, участь у державних справах, зміст діяльності, конкретні цілі та завдання, залежність від держави;
- предмет нормативного закріплення (створення та юридичне оформлення громадської організації, внутрішня діяльність організації, зовнішня діяльність організації);
- статус члена громадської організації у її ієрархічній структурі.

10. Непересічне значення для процесів формування громадянського суспільства має здійснення державного контролю за створенням і функціонуванням громадських організацій, форми, глибина і сфери якого теж бажано чітко визначати у законодавстві та диференціювати відповідно до специфіки організації й інших визначених чинників. Крім того, доцільно закріпити механізми громадського контролю за державною владою, який є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою.

11. Чинна сьогодні законодавча база функціонування громадських організацій є недостатньою внаслідок роздрібненості, неекономічності законодавства про громадські організації; дублювання основних положень щодо створення, державної реєстрації, змісту статутних документів, державного контролю, принципів діяльності більшості громадських організацій у загальному та у кожному із спеціальних законів, що значно знижує їх ефективність і дієвість; наявності колізій, прогалин у законодавстві (не визначена відповідальність за порушення законодавства, види стягнень, порядок здійснення контролю тощо), нечіткості окремих положень; відсутності механізмів реалізації законодавчих норм.

Оптимальним способом поліпшення правової бази у цій сфері, може стати здійснення систематизації всіх нормативно-правових актів, що стосуються взаємовідносин громадських організацій і держави, з метою підвищення якості законодавства про громадські організації, забезпечення зручності користування ним, полегшення пошуку необхідної норми права, виявлення і своєчасного усунення дефектів законодавства, а також сприяння його вивченню та дослідженню. У цьому конкретному випадку можна найкраще досягти поставленої мети, здійснивши консолідацію. Такий консолідований акт за структурою міг би традиційно поділятися на:

- 1) загальну частину, яка уніфікувала б усі загальні норми щодо визначення понять, встановила основні засади діяльності, регламентувала порядок створення, легалізації та припинення функціонування громадських організацій, які є спільними для всіх їхніх видів.
- 2) особливу частину, що закріпила б різноманіття організаційно-правових форм громадських організацій, їхню класифікацію, а кожен окремий розділ цієї частини встановлював би особливості правового статусу кожного конкретного виду громадської організації.

Розв'язання проблеми правового регулювання створення та діяльності громадських організацій може прискорити й оптимізувати процес розвитку громадянського суспільства в Україні. Цю проблему достатньо ефективно можна вирішити через:

- вдосконалення правової регламентації (йдеться в основному про консолідацію законодавства у сфері діяльності громадських організацій, створення умов для стимулювання діяльності громадських організацій, запровадження податкових механізмів для забезпечення їх фінансування тощо),
- додаткове регулювання окремих питань за допомогою корпоративних норм, які містяться у статутах та інших документах громадських організацій (таким чином можна визначати внутрішні відносини між членами організації, їх права і обов'язки як членів даної організації, повноваження керівних органів, правовий статус засновників та ін.);
- договірне нормативно-правове регулювання, коли безпосередньо учасники відносин встановлюють ті чи інші права, обов'язки, визначають механізм їх реалізації за власною узгодженою волею. Шляхом укладення договору можливе врегулювання відносин конкретних громадських організацій та державних органів (адміністративний договір) з приводу реалізації довготермінових соціальних програм, співпраці, взаємодопомоги тощо. Допускаємо договірне врегулювання відносин між самими громадськими організаціями з тих же питань.

Дана робота не вичерпує усіх аспектів проблематики взаємовідносин громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні, а є лише спробою широкомасштабного дослідження, яке, можливо, стане початком наступних ґрунтовних наукових теоретико-правових розробок. Вважаємо за доцільне продовжити з'ясування ролі громадських організацій у демократизації держави, можливостей впровадження громадського контролю за діяльністю органів державної влади, його форм; вивчення досвіду правового регулювання громадських організацій європейських держав тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові акти та збірки документів

1. Конституція України. - К.: “Атіка”, 2006. - 63 с.
2. Конституція України: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. посібн./ [авт.-уклад. М. І. Хавронюк]. – [2-ге вид., переробл. і допов.].– Офіц. текст. – К.: Видавництво А. С. К., 2003. – 384 с. - (Нормативні документи та коментарі).
3. Коментар до Конституції України. - Київ: Інститут законодавства ВРУ, 1996. - 377 с. – (Науково-популярне видання).
4. Господарський кодекс України. – К.: Вид. Паливода А. В. - 2007. - 143с.
5. Декларація прав національностей України: 1 листопада 1991 року / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1991. - № 53.
6. Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №16. - Ст.166.
7. Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних релігійних і мовних меншин: 1992 р. / ООН // Основи загальної теорії права та держави/ [за ред. П. М. Рабиновича]. - К., 1994.
8. Діяльність молодіжних та дитячих громадських організацій: збірник нормативно-правових документів. – [У 2-х випусках]. – Тернопіль, 2003. – В. 1. – 48 с., В. 2. – 48 с.
9. Загальна декларація прав людини: 1948 р. / ООН // Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування/ [М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредні; пер. з англ.]. – К.: АртЕк, 1997. – 624 с.
10. Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” від 16 вересня 1997 року № 531/97-ВР // Юридичний вісник України. - 21-27 грудня 2002. - № 51 (391).- С. 9 - 14.
11. Закон України “Про молодіжні та дитячі громадські організації” //Додаток до щотижневика ВВРУ. - К.: ВРУ, 2000. - С. 3 - 8. – (Серія “Закони України”).

12. Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 року № 2460-XII //Юридичний вісник України. - 21-27 грудня 2002. - № 51 (391).- С. 4 - 9.
13. Закон України “Про організації роботодавців” від 24 травня 2001 року № 2436-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 32. - Ст. 171.
14. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 41. - Ст. 546.
15. Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 року № 2365-III // Юридичний вісник України. - 12-18 травня 2001. - № 19 (307).- С. 12 - 16.
16. Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” від 7 жовтня 1997 року № 554/97-ВР: з подальшими змінами і доповненнями //Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 52. - Ст. 312.
17. Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV : з подальшими змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 45. - Ст. 397.
18. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 року: станом на 16.01.2003 р. //Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 25. - Ст. 283.
19. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” //Додаток до щотижневика ВВРУ. - К.: ВРУ, 2000. - С. 9 - 21. – (Серія “Закони України”).
20. Закон України “Про торгово-промислові палати в Україні” № 671/97-ВР від 2 грудня 1997 року: станом на 10.01.2002 р. //Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 13. - Ст. 52.
21. Конвенція про захист прав і основних свобод людини// Конституція України: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. – Офіц. текст. - К.: Видавництво А. С. К., 2003. - 384 с. - (Нормативні документи та коментарі).
22. Конвенція МОП про свободу асоціацій і захист права на організацію від 09. 07. 1948 року, ратифікована СРСР 11. 08. 1956 року.

23. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. - К.: Укр. Правнича Фундація; Вид-во "Право", 1995.- 40 с.
24. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права// Конституція України: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. – Офіц. текст. - К.: Видавництво А. С. К., 2003. - 384 с. - (Нормативні документи та коментарі).
25. Положення про порядок легалізації об'єднань громадян, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 140// Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: навч. посібник. - Харків: Арсіс, 1998. - С. 77 - 81.
26. Положення про порядок реєстрації символіки об'єднань громадян, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 144// Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: навч. посібник. - Харків: Арсіс, 1998. - С. 84 - 87.
27. Положення про Єдиний державний реєстр об'єднань громадян та благодійних організацій, затверджене Наказом Міністерства юстиції України № 66/5 14 грудня 1998 року // Юридичний вісник України. - 21-27 грудня 2002. - № 51 (391).- С. 18 - 19.
28. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 1998 року № 762 "Про затвердження Порядку надання спільці професійних творчих працівників статусу творчої спілки як суб'єкта творчої діяльності" // Урядовий кур'єр – 1998. – 11 червня.
29. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 143 "Про порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об'єднань громадян"// Інфодиск: Законодавство України.
30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого ст. 2, частини другої ст. 6, частин першої, другої ст. 10 Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські ор-

ганізації” (справа про молодіжні організації) //Вісник Конституційного Суду України. - 2001. - № 6. - С. 22 - 27.

II. Монографії та статті, періодичні видання

- 31.Алексеев С. С. Право: азбука – философия: Опыт комплексного исследования / Алексеев С. С. – М.: «Статут», 1999. – 712 с.
- 32.Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи / Алексеев С. С. – М.: «Статут», 2000. – 256 с.
- 33.Алексієвець М. О. Екологічний рух в Україні: Наукове видання / Алексієвець М. О. – Тернопіль: “ЛІЛЕЯ”, 1999. – 276 с.
- 34.Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства / Арато Е., Коген Д. // Політична думка. – 1996. - № 1.
35. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція / В. Д. Бабкін // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7. – С. 193-199.
36. Бабкін В. Д. Україна на шляху до громадянського суспільства та правової держави / В. Д. Бабкін // Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення. – К., 1996. – С. 27-36.
- 37.Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. - № 1. – С. 42-49.
- 38.Богинич О. Л. Форми здійснення державної влади в постсоціалістичних країнах / О. Л. Богинич // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К., 2000. - Вип. 11. - С. 41-47.
- 39.Богинич О. Межі правового регулювання в умовах громадянського суспільства / О. Л. Богинич // Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / [В.Ф. Сіренко, В.І. Тимошенко, Т.І. Ковальчук та інші]. – К.: “Логос”, 1997. – С. 92-104.
- 40.Ботан І. Співробітництво між неурядовими організаціями і політичними партіями / І. Ботан // Проблеми і перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій: (матеріали конференції). – К.: Міленіум, 2002. – С. 41-48.

- 41.Вербець В. В. Проблеми реалізації молодіжного потенціалу в процесах державотворення / В. В. Вербець //Наукові записки. - Острог, 2001. - Вип. 2. - С. 59-62. – (Серія “Право”).
- 42.Вербець В. Проблеми формування національної свідомості молоді / В. В. Вербець //Наукові записки “Острозька Академія”. - Острог, 1999. - Т. 2. - Ч. 1. - С. 231-234.
- 43.Верник О. І. Межі державної влади / [Верник О. І. Куфтирєв П. В., Машков А. Д. та ін.]; за заг. ред. В. П. Самохвалова. – К., 2001. – 216 с.
- 44.Взаємовідносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали “круглого столу”. – К., 2003. – 115с.
- 45.Взаємодія молодіжних громадських організацій та органів влади в реалізації молодіжної політики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Харків, 29-30 червня 2006 р.)/ Управління у справах сім’ї та молоді Харк. обл. держадміністрації, Харк. обл. центр молоді, Харк. регіональний ін-т Національної академії державного управління при Президентові України. – Харків: “Нове слово”, 2006. – 96с.
- 46.Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть: [монографія] / О. М. Бандурка, В. А. Гречанко. - Х., 2000. - 304 с.
- 47.Вопросы теории и истории общественных организаций / [Отв. ред. Ц. А. Ямпольская, А. И. Щиглик]. - М., 1971. - 258 с.
- 48.Воронов І. Громадянське суспільство і влада / І. Воронов // Людина і політика. – 2003. - № 1. – С. 31 – 41.
- 49.Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Юрген Габермас; [переклад з нім. А. Онишко]. – Л.: Літопис, Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка, 2000. – 317 с.
- 50.Гаєва Н. П. Конституційне право на свободу об’єднання громадян та організаційні форми його реалізації / Н. П. Гаєва // Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К., 2001.- Вип. 12. - С. 220-230.

51. Гаєва Н. П. Об'єднання громадян: деякі питання теорії та правового регулювання їх діяльності / Н. П. Гаєва // *Правова держава: щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. Корецького НАН України*. – К., 1994. - Вип. 5. - С. 115 – 124.
52. Гаєва Н. П. Проблеми правового забезпечення діяльності громадських організацій/ Н. П. Гаєва // *Правова держава: щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. - К., 2000.- Вип. 11. - С. 146-154.
53. Гаєва Н. П. Проблеми реалізації прав громадян на свободу об'єднання / Н. П. Гаєва // *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. - К., 1998.- Вип. 9. - С. 48-53.
54. Гаєць В. Державність України на шляху до громадянського суспільства / В. Гаєць // *Віче*. – 1995. – № 5. – С. 3-17.
55. Галабурда Ю. Молодіжний недержавний сектор у контексті становлення громадянського суспільства в Україні/ Ю. Галабурда // *Соціальна політика і соціальна робота*. - 2001. - № 2. - С. 19-33.
56. Гегель Г. Громадянське суспільство/ Гегель Г. // *Філософія права*. - М., 90.
57. Головенько В. Молодіжний рух української діаспори / В. Головенько // *Українська діаспора*. - Київ - Чикаго: МППГ “Інтел”. - 1994. - № 6. - С. 70-95.
58. Горбунова Л. Історія дослідження ідеї та поняття законності / Л. Горбунова // *Право України*. - 2004. - № 2. - С. 3-8.
59. Государство, общество, личность: проблемы совместимости/ [Под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник]. – М.: Юристъ, 2005. – 303с.
60. Гражданское общество: истоки и современность/ [Науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушанский]. – [2-е изд., доп.]. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.- 296 с.
61. Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России/ [А. Г. Володин и др.]. – М.: Эдиториал УРСС, 1998.- 311 с.
62. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Гринюк Р. Ф. – К.: “Ін Юре”, 2004. – 388 с.

63. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). - К., 2000. - 48 с.
64. Громадські організації: їх роль у суспільно-політичному житті України / [Відп. за випуск Л. Ю. Беренштейн, Г. П. Мигрин, В. О. Котигоренко]. - К., 1997. - 49 с. - (Довідково-статистичний матеріал).
65. Громадянське суспільство в Україні/ [Ред.-упор. Н. Демчук, Л. Кудіна]. - К.: Молодіжна альтернатива, 2004. - 57с.
66. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення/ [Сіренко В., Тимошенко В., Ковальчук Т. та ін.]. - К.: Логос, 1997. - 124 с.
67. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення: зб. наук. праць/ ред. Є. М. Моїсеєв. - К.: Міжн. фін. агенція, 1997.- 78 с.
68. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід/ за ред. А. Карася. - Львів, 1999. - 382 с.
69. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. - К.: Знання, 2005. - 375с.
70. Дейчаківський М. Громадянське суспільство і недержавні організації / М. Дейчаківський // Вітчизна. - 1999. - № 3 - 4. - С. 120 - 124.
71. Денисенко В. М. Умови формування громадянського суспільства та критерії його визначення / В. М. Денисенко // Гуманізм та утвердження громадянського суспільства в Україні: (зб. наук. праць). - Львів, 1995.- Вип. 32.
72. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: [монографія] / за ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. - 656 с.
73. Дикань К. Проблеми правового унормування діяльності громадських організацій / К. Дикань // Правова база діяльності громадських організацій в Україні. - К., 1997. - С. 5 - 12.
74. Діалоги в універсумі. - Л.: Універсум, 2000. - 195 с. - (Ексклюзивні інтерв'ю з відомими вченими, політиками, письменниками і журналістами).

75. Додіна Є. Є. Державний контроль за порядком створення громадських організацій / Є. Є. Додіна // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 2001. - № 2. - С. 134 - 137.
76. Додіна Є. Є. Міри впливу, що вживаються до громадських організацій / Є. Є. Додіна // Актуальні проблеми держави і права: (зб. наук. праць). – Одеса: Юридична література, 2001. - Вип. 12. – С. 137 – 141.
77. Додіна Є. Є. Питання державного контролю за діяльністю громадських організацій/ Є. Є. Додіна // Актуальні проблеми держави і права: (зб. наук. праць). – Одеса: Юридична література, 2001. - Вип. 11. – С. 425 – 428.
78. Долженков О. О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації / О. О. Долженков. - О.: Одеський ін-т внутрішніх справ, 2000.- 194 с.
79. Дудченко В. Адміністративний договір як різновид публічно-правового договору (деякі теоретичні аспекти)/ В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права: (зб. наук. праць). – О.: Юридична література, 2001. – Вип. 12. - С. 69-73.
80. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні/ [Ред. кол. В. А. Смолій, Л. Ю. Беренштейн, С. В. Кульчицький та ін.]. – К., 2000. – 224с.
81. Енциклопедія законодавства/ за заг. ред. В. П. Самохвалова. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 228с.
82. Єськов Г. Гражданское общество: к истории зарождения и развития идеи / Г.Єськов // Власть. - 2000.- № 2. - С. 55-59.
83. Євдокимов В. Розвиток ідей правової держави в умовах тоталітаризму та переходу суспільства до демократії// Право України. – 1997.- № 7. – С. 3-5.
84. Забігайло В. К. Демократія, права і свободи / В. К. Забігайло, М. І. Козюбра – К., 1988. – 159с.
85. Заєць А. П. Конституційно-правові засоби обмеження держави і контролю над владою / А. П. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. - № 3. – С. 15-28.
86. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.

87. Законодавче регулювання діяльності неприбуткових організацій: світовий досвід та рекомендації для України. - К., 2000. - 36 с. – (Лабораторія законодавчих ініціатив).
88. Захаров Є. Громадянське суспільство в Україні / Є. Захаров // Юридичний вісник України. - 26 липня - 1 серпня 2003 року. - № 30 (422). - С. 12.
89. Ігнат'єфф М. Про громадянське суспільство / М. Ігнат'єфф // Сучасність. – 1995. – № 10.
90. Ильин И. А. Теория права и государства/ [Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова]. - М.: “Зерцало”, 2003. - 400 с.
91. Карась А. Ф. Громадянське суспільство і національна культура / А. Ф. Карась // Гуманізм та утвердження громадянського суспільства в Україні: (зб. наук. праць). – Львів, 1995.
92. Карась А. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства / А. Карась // Монологи в універсумі: Актуальні проблеми сучасної України. - Львів: Універсум, 2000.- С. 7 – 15.
93. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [монографія] / А. Карась. – Київ; Львів, 2003. – 520с.
94. Каспрук В. “Всякому городу нрав і права...” / В. Каспрук // Український регіональний вісник. - 15 березня 2002 року. - № 34. - С. 7-10.
95. Кельман М. Шлях до громадянського суспільства – соціальна основа держави, влади і демократії / М. Кельман // Актуальні проблеми правознавства: (науковий збірник ЮІ ТАНГ). - Тернопіль, 2002.- С.39-47.
96. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі / М. Кеннеді // Сучасність. – 1994. - № 5.
97. Керімов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права) / Д. А. Керімов. – М.: Аванта+, 2000.
98. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. - К.: Логос, 1999. - 47 с.
99. Кичко І. Громадські організації: перспективи розвитку / І. Кичко, Л. Меленівська // Сіверянський літопис. – 1999. - № 6. – С. 163-168.

100. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Джон Кін; [пер. з англ. Олександр Гриценко; Літ. ред. О. Гриценко]. – К.: К.І.С., 2000.- 192 с.
101. Ковалішина Н. Жіночий рух України - важливий чинник розбудови громадянського суспільства / Н. Ковалішина // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. - 2001.- № 2, ч. II. - С. 260-268.
102. Ковальчук Т. І. Громадянське суспільство: поняття в аспекті історико-правової традиції / Т. І. Ковальчук // Правова держава: щорічник наукових праць. - К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 5. – С. 46-52.
103. Козюбра М. І. Демократія і перебудова /М. Козюбра та ін.– К., 1988.– 171 с.
104. Козюбра М. І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти)/ М. Козюбра //Українське право.– № 1(2).– 1995.– С.4-13.
105. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Актуальні проблеми юридичної науки в Україні: Вісник Академії правових наук України. – 2003. - №2-3. – С.83-96.
106. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості механізмів їх реалізації/ М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2002.- № 5.– С. 57-62.
107. Козюбра М. Теоретико-методологічні аспекти прав людини/ М. Козюбра // Український часопис прав людини. – 1997. - № 3-4. – С. 7-11.
108. Козюбра Н. И. Юридическая наука и перспективы прогнозирования. Методологические проблемы юридической науки/ Н. И. Козюбра. – К., 1990. – 250с.
109. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій. - Л.: Червона калина, 2002. - 275 с.
110. Конончук С. Можливості неурядових аналітичних інститутів – для громадянського суспільства [Електронний ресурс] / С. Конончук. – Режим доступу: www.usipr.kiev.ua
111. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: Стан та перспективи розвитку/ [за ред. І. Підлуської]. – К., 2003. – 288с.

112. Кормич Л. І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест. – К.: АВРІО, 2004. - 262 с.
113. Кормич Л. І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України: навч. посіб./ Л. І. Кормич, Д. С. Шелест. – О.: Юрид. література, 2002. - 200 с.
114. Коростей В. Подзаконные акты: реальность и перспектива / В. Коростей // Підприємництво, господарство і право. - 2001. - № 9. - С. 61-62.
115. Костицький В. Політичні партії в системі “Громадянське суспільство і держава” / В. Костицький // Право України. – 1995. - № 12. – С. 32-35.
116. Кравченко Л. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. - 2003. - № 10. - С.17-21.
117. Кравчук В. Громадські об'єднання в громадянському суспільстві / В. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства: науковий збірник ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2002. - С. 93-96.
118. Кравчук В. М. Значення громадських організацій для розвитку громадянського суспільства в Україні/ В. М. Кравчук // Українське право. – 2003.– Число 1. – С. 201 – 206.
119. Кравчук В. М. Межі втручання держави у створення та діяльність громадських організацій/ В. М. Кравчук // Юридичні читання молодих вчених: зб. матеріалів всеукр. наук. конф. 23-24 квітня 2004 р. - К.: Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2004. – С. 74-77.
120. Кравчук В. М. Молодіжні організації в громадянському суспільстві: питання вдосконалення правового регулювання/ В. М. Кравчук // Наукові записки НаУКМА (юридичні науки т.53): зб. наук. статей. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2006. – С.25-29.
121. Кравчук В. Місце і роль громадських організацій в громадянському суспільстві/ В. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. - 2003.- № 9. - С. 102-105.

122. Кравчук В. М. Неурядові організації європейських країн: досвід правового регулювання/ В. М. Кравчук // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, ІМВ, 2004. - Вип. 48. Ч. II. – С. 35-40.
123. Кравчук В. Політичні партії (теоретико-правовий аспект)/ В. Кравчук // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. - Івано-Франківськ: Плай, 2002. - С. 12-16.
124. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д.Табачник, В. Ткаченко. – К.: “ARC-UKRAINE”, 1996. - 793 с.
125. Кресін О. Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці: (з методологічного семінару)/ О. Кресін //Право України. - 2004. - № 3. - С. 18-21.
126. Криворучко Ю. Молодь як суспільний чинник формування громадянського суспільства України / Ю. Криворучко //Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. - Львів, 1999. – С. 309-316.
127. Купрій В. Місцева влада і громадські організації: від політики панування до соціального партнерства/ В. Купрій // Актуальні проблеми державного управління. – 2002. - № 2. – С. 183-188.
128. Купрій В. Місцева влада і громадські організації: пошук шляхів взаємодії / В. Купрій // Управління сучасним містом. – 2002. - № 4-6. – С. 23-28.
129. Лабунська М. Благодійні організації: специфіка і особливості правового регулювання / М. Лабунська, Г. Виноградова //Персонал. – №7. – 2001.
130. Ладиченко В. Механізм самообмеження державної влади /Ладиченко В. // Юридична Україна. - № 5. – 2007. – С. 4-8.
131. Ладиченко В. Системні параметри державної влади / Ладиченко В. // Юридична Україна. - № 8. – 2007. – С. 4-9.
132. Лисяк О. І. Види громадського контролю, здійснюваного профспілками / О. І. Лисяк // Філософія державного управління: зб. наук. праць. - № 1(19). – 2004. – С. 128-132.

133. Литвин В. Громадянське суспільство: міфи і реальність [Електронний ресурс] / В. Литвин // Дзеркало тижня. - 26 січня 2002. – Режим доступу до журн.: www.zn.kiev.ua.
134. Литвиненко Ю. Истинный мир (взгляд со стороны). Кн. 1. (Гражданское общество и государство) / Юрий Литвиненко. – К.: “Криниця”, 1999. – 205 с.
135. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: [монографія] / Л. І. Лойко. – К.: Фоліант, 2005. – 634с.
136. Максименко О. М. Правове забезпечення діяльності громадських організацій національних меншин України / Максименко О. М. //Правова держава: щорічник наукових праць. – К., 2001. - Вип. 12. – С. 682-690.
137. Максименко О. М. Організаційно-правове забезпечення форм співпраці громадських організацій та органів місцевого самоврядування / О. М. Максименко //Правова держава: щорічник наук. праць. - К., 2002.- Вип. 13. - С. 484–488.
138. Митровка Я. Поняття принципу поділу державної влади / Митровка Я. // Юридична Україна. - № 7. – 2007. – С. 20-24.
139. Молодіжний рух в Україні: історія і сучасність: [зб. матеріалів / гол. ред. Головенько В.]. - К.: НВФ, 1998. - 120 с.
140. Монологи в універсумі: Актуальні проблеми сучасної України. - Л.: Універсум, 2000. – 198 с.
141. Москаленко Ю. Теоретичні засади формування громадянського суспільства в Україні /Москаленко Ю. // Молода нація. – К., 1997. - Вип. 7.
142. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР/ В. Л. Мунтян. – К.: Вища школа, 1982.
143. Незалежний культурологічний часопис. - Число 21 (Громадянське суспільство), 2001.- 281 с.
144. Новіков М.М. Добровільні правозахисні об'єднання як фактор оптимізації механізму взаємодії громадянського суспільства та держави / М. Новіков // Вісник Національного ун-ту внутр. справ. – 2001. – № 16. – С. 367-372.

145. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): [монографія] / Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2002. – 280 с.
146. Общественные организации в политической системе: аспекты взаимодействия с партией, государственными органами, трудовыми коллективами/ [Отв. ред. Ц. А. Ямпольская]. - М.: Наука, 1984. - 272 с.
147. Общественные организации, право и личность/ [За ред. Ц. А. Ямпольской, А. И. Щиглик]. - М., 1981. - 367 с.
148. Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А.В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. - № 12. – С. 41-49.
149. Олуйко В. До питання про межі державної влади (критичні замітки)/ В.Олуйко, Р. Кондратьєв // Право України. – 2003. – № 2. – С. 17-22.
150. Онищенко О. С. Шляхи формування в Україні громадянського суспільства / О. С. Онищенко // Правова держава: щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К., 2002.- Вип. 13. - С. 10-19.
151. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: [монографія] / Н. М. Оніщенко.- К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002.- 352с.
152. Органи державної влади України: [монографія] / за ред. В. Ф. Погорілка.- К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. - 592 с.
153. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко, С. Рябов // Нова політика. – 1996. - № 5.
154. Павлов А. П. Деякі питання історії й правового регулювання профспілкового руху та митної справи в Україні / А. П. Павлов . - К.: Панорама, 2002. - 43 с.
155. Панкевич І. М. Межі державної діяльності і межі прав людини (деякі вихідні положення) / І. М. Панкевич // Матеріали III регіональної наук. конф. “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”. – Л., 1997.- С.47-52.
156. Панов М. Проблеми формування понятійного матеріалу юридичної науки: методологічні аспекти / М. Панов // Вісник академії правових наук. – Харків, 2003. – № 2 (33) -№ 3 (34).

157. Папаян Р. А. Християнские корни современного права / Р. А. Папаян. - М.: Издательство НОРМА, 2002. - 416 с.
158. Пате́й-Братасюк М. Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України / М. Пате́й-Братасюк, Т. Довгунь. – Тернопіль, 1999.- 254 с.
159. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку/ [за ред. Ф. М. Рудича]. – К.: Парламентське вид-во, 2002.- 327 с.
160. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер; [перекл. з англ. О. Буценка]. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 494 с.
161. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / [В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко]; за заг. ред. В. С. Журавського. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 296 с.
162. Примуш В. Правова регламентація ідеологічних та організаційних засад політичних партій / В. Примуш // Право України. - 2000. - № 11.- С. 25 - 30.
163. Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій: матеріали конференції. – К.: Міленіум, 2002. – 108 с.
164. Рабінович П. М. Межі прав людини (деякі загальні питання загальної теорії) / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1997. - № 3-4. – С. 12-18.
165. Рабінович П. М. Права людини і їх юридичне забезпечення / П. М. Рабінович. – К., НМКВО, 1992.
166. Ракул В. Конституційні засади становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні/ В. Ракул // Юридический вестник. – 2002. - № 2. – С. 66-72.
167. Розвиток громадянського суспільства в Україні / [укл. Л. Шара, І. Підлуська та ін.]. - Київ, 2002.- 59 с.
168. Розова Т. В. Громадянське суспільство в Україні: наближення до реального / Т. В. Розова, В. Ю. Барков // Актуальні проблеми політики: (зб. наук. праць). – Одеса: Юридична література, 2004.- С. 88-98.
169. Роль громадських організацій та інших неурядових структур у становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

170. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності: [монографія] / С. Г. Рябов. - К.: НІСД, 1996. - 124 с.
171. Рябов С. Розуміння громадянського суспільства у контексті дилеми приватного та державного: (матеріали міжнародної науково-практичної конференції, НаУКМА 27-28 вересня 2001 р.) [Електронний ресурс] / Рябов С. // Молодь - громадські організації - громадянське суспільство. – Режим доступу: <http://www.parlament.org.ua>.
172. Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство і національна емансипація / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. - № 12.
173. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави” / М. Рябчук. - К.: Критика, 2000.- 271 с.
174. Саєнко Ю. Україна: моделі виживання та проблеми вибору / Юрій Саєнко // Монологи в універсумі: Актуальні проблеми сучасної України. - Львів: Універсум, 2000.- С. 26 – 32.
175. Світа Г. Концепція громадянського суспільства: історія та сучасність / Г. Світа // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. - Львів, 1999. – С. 63-72.
176. Селіванов В. Парадокси свободи і демократії / В. Селіванов // Віче. - 2000. - № 12. - С. 68-80.
177. Селіванов В. Право як сфера свободи / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. - 2001. - № 1 (24).
178. Селіванов В. Громадянське суспільство та деякі погляди на нього в західній політології/ В. Селіванов, Г. Щедрова // Право України.- 1995.- № 11.- С.22-30.
179. Сильницький Ю. Благодійництво у правовому та податковому аспектах / Ю. Сильницький //Вісник податкової служби України. – 2001. – №12.
180. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: [монографія]. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - 220 с.

181. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипнюк // Право України. - 2001.- № 5.- С.12-17.
182. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: [монографія] / О. В. Скрипнюк. - К.: Ін-т держави і права ім.В.Корецького НАН України, 2000.- 600 с. – (До 10-річчя незалежності України).
183. Слінько Т. М. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: навч. посіб./ Т. Слінько, О. Кушніренко. – Харків: Арсіс, 1998. – 176 с.
184. Соловійова І. В. До питання про визначення поняття державної влади в Україні / І. В. Соловійова // Правова держава: щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. Корецького НАН України. - К., 1998. - Вип. 9. - С. 329-332.
185. Становлення правової держави в Україні: проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання/ [Н. І. Титова та ін.]- Д.: Наука і освіта, 2001.- 127с.
186. Сюмар В. Третій сектор на третьому плані / В. Сюмар // Дзеркало тижня. – 3-7 береня 2007. – № 8 (637). – С. 1, 4.
187. Темех І. Суспільно-правова природа інституту правозахисних організацій / І. Темех // Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: матеріали Всеукраїнської міжвузівської наук. конф. молодих вчених та аспірантів. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 43-47.
188. Тимошенко В. І. Принцип правової зв'язаності державної влади (з історії політичної і правової думки) / Тимошенко В. І. // Правова держава: щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. Корецького НАН України. - К., 1998. - Вип. 9. - С. 103-111.
189. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: [монографія]/ С. М. Тимченко. – Запоріжжя: Юрид. ін-т МВС України, 2002.- 193 с.
190. Тодика Ю. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. Тодика // Вісник Академії правових наук України. - Харків, 2003. - № 1 (32). - С. 34-44.

191. Третяк С. М. Формування поняття “громадянського суспільства” в західній та українській політико-правовій думці / С. М. Третяк // Правова держава: щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. Корецького НАН України. - К., 2002. - Вип. 13. - С. 488-495.
192. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи/ [В. І. Луговий].- Київ: Вид-во УАДУ, 2001.- 252 с.
193. Француз А. Й. Нормативно-правові основи функціонування громадських організацій в політичній системі України / А. Й. Француз // Актуальні проблеми політики: (зб. наук. праць). – О.: Юрид. література, 2004.- С. 17–29.
194. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991 - 2001 рр. / Б. Футей. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 288 с.
195. Хуснутдінов О. Громадський рух та його участь у становленні громадянського суспільства в Україні / О. Хуснутдінов // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. - 2001. - № 3. - С. 264-271.
196. Хуснутдінов О. Процес формування громадянського суспільства в Україні як передумова становлення правової держави / О. Хуснутдінов // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. - 2001.- № 2, ч. II. - С. 233- 241.
197. Цветков В. В. Суперечливість сучасної класичної демократії / В. В. Цветков // Правова держава: щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К., 2000.- Вип. 11. - С. 8-18.
198. Цветков В. В. Демократія - Управління - Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: [монографія] / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. - К., 2001. - 248 с.
199. Цветков В. В. Суспільна трансформація державного управління в Україні: політико-правові детермінанти: [монографія] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К.: Концерн “Видавничий Дім «Ін-Юре»”, 2003. – 496с.
200. Чехович Т. В. Сутність і юридична природа державної влади / Т. В. Чехович // Часопис Київського університету права. – 2003. - № 3. – С. 18-21.

201. Чоботенко С. История развития и становления ДНД, общественных организаций и формирований / С. Чоботенко. - Запорожье, 2000. - 68 с.
202. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии / Ю. С. Шемшученко. - К.: Наук. думка, 1989.
203. Шемшученко Ю. С. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / [Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян, Б. Г. Розовский]. - К.: Вища школа, 1978.
204. Штюдемманн Дітмар. Громадянське суспільство в Німеччині [Електронний ресурс] / Дітмар Штюдемманн // Дзеркало тижня. - 9-15 лютого 2002 року. - № 5 (380). - Режим доступу до журн.: www.zn.kiev.ua
205. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова. - К., 1994.
206. Юдін З. Загальна характеристика договору: до питання нормативності договірних актів / З. Юдін // Актуальні проблеми держави і права: (зб. наук. праць). - О.: Юридична література, 2001. - Вип. 12. - С.391-394.
207. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: [монографія] / О. І. Ющик. - К.: Парламентське видавництво, 2004. - 519с.
208. Ямпольская Ц. А. Общественные организации и развитие советской социалистической государственности / Ц. А. Ямпольская. - М., 1965. - 198 с.
209. Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР / Ц. А. Ямпольская. - М., 1972. - 216 с.
210. Ярмол Л. Свобода віровизнання людини: поняття, елементи, законодавче закріплення / Л. Ярмол // Вісник Академії правових наук України. - 2001. - № 2(25). - С.115-122.

III. Довідковий та інформаційний матеріал

211. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права: учебник / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. - СПб., 2003. - 576с.
212. Абетка етнополітолога: у 2-х томах/ [авт. колектив: Ю. Римаренко, О. Мироненко та ін.]. - К.: "Школяр", 1996.- Т. 1.- 224 с.- Т. 2.- 234 с.

213. Англійсько-український словник термінів і понять з державного управління/ [уклад. Г. Райт та ін.; пер. В. Івашко]. – К.: Основи, 1996. – 128с.
214. Андрейцев В. І. Екологічне право: курс лекцій / В. І. Андрейцев. – К.: Вентурі, 1996.
215. Большой юридический словарь/ [под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. - М.: Инфра - М, 2000. – 704 с.
216. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник / А. Б. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2005. - 608 с.
217. Громадські об'єднання в Україні: навч. посіб. / [за ред. В. М. Безчастного]. – К.: Знання, 2007. – 415с.
218. Громадянське суспільство в Україні. – К.: “Козаки”, 2003. – 64с. - (Аналітичний звіт. За результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України).
219. Дімітров Ю. Г. Правове регулювання легалізації (офіційного визнання) неприбуткових організацій в Україні / Ю. Г. Дімітров. – К., 2000. – 28 с.
220. Довідник українських неурядових організацій захисту прав та інтересів громадян / [упоряд. О. І. Сидоренко]. – Київ: Центр новацій та розвитку, 1999. – 176 с.
221. Дотримання екологічних прав в Україні – 2006 / [під ред. О. Степаненка]. – Харків, “Права людини”, 2007. – 212с.
222. Екологічні права громадян: як їх захистити за допомогою закону: посібник. – К.: Інформагентство “Ехо-Восток”, 1997. – 178 с.
223. Енциклопедія політичної думки / [переклад з англ.] – Київ: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
224. Енциклопедія Українознавства. – [В 3 т.]. - Київ: Ін-т Української археографії АН України, 1994; Енциклопедія Українознавства. – [В 11 т.] / [Гол. редактор проф. В. Кубійович]. - Л; Молоде життя, 1993. – (Репринтне відтворення видання 1949 року (перевидане в Україні)).

225. Загальна теорія держави і права / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. - Харків: Право, 2002. - 432 с.
226. Історико-політичні уроки української державності: енциклопедичний словник. - Київ-Донецьк, 1998. - 544с.
227. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні / Н. І. Карпачова. – [Вид. 2-е.] / – Харків: Консул, 2001. – 464с. – (Перша щорічна доповідь Уповноваженого ВРУ з прав людини).
228. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / Кельман М. С., Мурашин О. Г. – К.: Кондор, 2006. – 477с.
229. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник / С. А. Комаров. – СПб., 2001. – 352с.
230. Конституційне право України: підручник / [за ред. проф. В. Ф. Погорілка]. - К.: Наукова думка. - 1999. – 734 с.
231. Котюк В. О. Загальна теорія держави права: навчальний посібник / В. О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – 592 с.
232. Котюк В. О. Основи держави і права: навчальний посібник / В. О. Котюк. – К.: Вентурі, 1998. – 320 с.
233. Кравчук В. М. Корпоративне право / В. М. Кравчук. – К.: Істина, 2005. – 720 с. – (Науково-практичний коментар законодавства та судової практики).
234. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. [для студ. вищ. навч. зал] / М. В. Кравчук. – [2-ге вид., змін. й доп.]. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 400 с.
235. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / С. Л. Лисенков. – К.: “Юрисконсульт”, 2006. – 355с.
236. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред. Ю. І. Римаренко]. - К.: Довіра: Генеза, 1996.- 942 с.
237. Матеріали семінару “Розвиток недержавних організацій через правові реформи”, 28-29 серпня 1996 р. / Світовий Конгрес Українських Юристів та Міжнародна Фундація Виборчих Систем (IFES). – Київ, 1996 - 223 с.

238. Методичка громадських об'єднань. – К., 1997. – 52 с.
239. Мухаев Р. Т. Теория государства и права: учебник для вузов / Р. Т. Мухаев. - М.: “Изд-во ПРИОР”, 2001. – 464 с.
240. Настільна книга неприбуткових організацій / [за ред. А. Ткачука]. – К., Інститут громадянського суспільства, 2000. – 274 с.
241. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: учебник для юрид. вузов и факультетов / В. С. Нерсисянц. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 552с.
242. Новий тлумачний словник української мови. – [В 3 т. (42000 слів)]. – К.: видавництво “Аконіт”, 2005. – Т. 1. – 928с., Т.2. – 928с., Т.3. - 864с.
243. Оборотов Ю. М. Современное государство: основы теории: учебный курс / Ю. М. Оборотов. – Одесса: Астропринт, 1998. – 132с.
244. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку: навч. посіб./ [за заг. редакцією Н. Р. Нижник]. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 2003. – 288с.
245. Основи створення неурядової організації та управління нею. – Київ, 1997. – 44 с.
246. Політичний словник / головна редакція УРЕ. – [Видання третє]. - К., 1982. - 656 с.
247. Політичні партії України/ [О. П. Голобуцький, Т. Г. Криворучко, В. О. Кулик та ін.]; за ред. проф. В. М. Якушика. - К.: Кобза, 1996. – 142 с.
248. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. [для студентів вищ. навч. закладів].- К.: Генеза, 1997.- 400 с.
249. Правознавство: навч. посіб./ [Кравчук М. В., Гладун З. С., Грищук В. К. та ін.]; за ред. М. В. Кравчука. – [2-е вид., перероб. та доп.]. - Тернопіль: Карт-бланш, 2003. - 408 с.
250. Правознавство: підручник/ [Демський С. Е., Ковальський В. С., Колодій А. М. та інші]; за ред. В. В. Копейчикова. – [5-е вид., перероб. та допов.]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
251. Проблемы общей теории права и государства/ [под общей редакцией В. С. Нерсисянца]. – М.: Норма- ИНФРА-М, 1999. – 832с.

252. Проблемы теории государства и права: учебное пособие. - М.: «Проспект», 1999. - 504 с.
253. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави і права: навч. посібник / П. М. Рабінович. – [Вид. 3-є, зі змін. й допов.]. –К.: ІСДО, 1995. – 156 с.
254. Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права (Юриспруденции): учебный курс / Ф. М. Раянов .- М.: Право и государство, 2003. – 304 с.
255. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – [2-е вид.]. – Київ: Тандем, 1996.- 240 с.
256. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – [2-е вид./ Пер. з рос.]. – Харків: Консум, 2005. – 656с.
257. Сурилов А. В. Теория государства и права / А. В. Сурилов. – К. - Одесса, 1989. – 439 с.
258. Теория государства и права: курс лекций / [под ред. Н. И. Матузова, и А. В. Малько]. – М.: Юристъ, 1997. – 672с.
259. Теорія держави і права: академічний курс: підручник/ [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688с.
260. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. [для студентів вищ. навч. закл.] / [Авт.-упорядник Кравчук М. В.]. - К.: Атіка, 2005.- 288 с.
261. Теория права и государства / [под ред. проф. В. В. Лазарева]. – М.: Новый Юрист, 1997.
262. Українське державотворення: словник-довідник / [за ред. О. Мироненка]. - К.: Либідь, 1997.- 560с.
263. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності / Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. - [2-ге видання, перероб. і допов.].- К.: Знання-Прес, 2002.- 295 с.
264. Юридична енциклопедія: в 6 т./ [відп. ред. Ю. С. Шемшученко].- Київ: “Укр. енциклопедія”, 1998 – 2002.

IV. Дисертації та автореферати

265. Балабанов К. В. Міжнародна діяльність молодіжних організацій України (1980-1990): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.02: “Політичні інститути та процеси”/ К. В. Балабанов.– К., 1995.– 46 с.
266. Ващук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02: “Конституційне право” / О. М. Ващук. – Київ, 2004.- 19 с.
267. Гейда О. В. Теоретико-правові основи організації та діяльності політичних партій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / О. В. Гейда. – Харків, 2005 .- 17 с.
268. Грамчук А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02: “Політичні інститути та процеси”/ А. В. Грамчук. - О., 2001.- 19 с.
269. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії і практики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А. В. Грищенко. – Київ, 2002.- 18 с.
270. Додіна Є. Є. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07: “Теорія управління; адміністративне право та процес; фінансове право” / Є. Є. Додіна. – Одеса, 2002.- 19 с.
271. Дутка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Г. І. Дутка. – К., 2003 .- 18 с.
272. Заєць А. П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Тео-

- рія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А. П. Заєць. – Київ, 1999 .- 36 с.
273. Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень”/ С. Кириченко. – К., 2001.- 20 с.
274. Козюбра Н. И. Убеждение и принуждение в советском праве на современном этапе коммунистического строительства: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. № 710: «Теория и история государства и права» / Н. И. Козюбра. – Киев, 1968 .- 20 с.
275. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02 / Колодій Анатолій Миколайович. – К., 1998. – 391 с.
276. Корнілов Ю. П. Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ю. П. Корнілов. – К., 1998. – 205 с.
277. Костенко О. Б. Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г. В. Ф. Гегеля до “Філософії права”): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень”/ О. Б. Костенко. – Київ, 2002.- 22 с.
278. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень”/ Ю. Ф. Кравченко. – Харків, 2003.- 37 с.
279. Кратюк В. В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правові аспекти розвитку системи демократичної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.13: “Правові проблеми політичних інститутів та процесів” / В. В. Кратюк. – Одеса, 2001. – 21 с.

280. Машков А. Д. Проблеми держави і бюрократії у політико-правових концепціях М. О.Бакуніна і П. О. Кропоткіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А. Д. Машков. – Київ, 1996.- 19 с.
281. Надрага В. І. Взаємодія владних структур, політичних і громадських організацій як засіб підвищення ефективності управління на регіональному рівні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.02: “Механізми державного управління”/ В. Надрага. – К., 2003. – 21 с.
282. Новіков М. М. Об’єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / М. М. Новіков. – Харків, 2002 .- 18 с.
283. Пасько І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02: “Політичні інститути та процеси” / І. Пасько. – К., 1998. – 20 с.
284. Пасько І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз). дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / І. Пасько. – К., 1998. – 180 с.
285. Перевалов В. Д. Правовые основы деятельности массовых общественных организаций в политической системе советского общества: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: «Теория и история государства и права» / В. Д. Перевалов. – Свердловск, 1972.- 24 с.
286. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02: “Політичні інститути та процеси”/ М. Перепелиця.- К., 2001.- 19 с.
287. Рожко И. Н. Общественные организации трудящихся в политической организации советского общества. Системный анализ: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: «Теория и история государства и права» / И. Н. Рожко. – Москва, 1973. – 20 с.

288. Скрипнюк В. М. Бюрократизм в системі державного управління, правовий механізм його подолання: дис ... канд. юрид. наук. – Одеса, 1999. – 201 с.
289. Скрипнюк О. В. Розбудова Української держави на сучасному етапі (політико-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / О. В. Скрипнюк. – Одеса, 1996.- 67 с.
290. Тарасов О. В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10: «Міжнародне право»/О. Тарасов. - К., 1995.- 19с.
291. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / С. М. Тимченко. - Харків., 2001. - 18 с.
292. Торешко А. А. Общественные художественные объединения в СССР и их организационно-правовое положение: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук. – Свердловск, 1968. – 22 с.
293. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень”/ Н. В. Філик. - Київ, 2004. - 18 с.
294. Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01: “Теорія та історія державного управління”/ О. Я. Хуснутдінов. – К., 2003.– 20с.
295. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.02: “Політичні інститути та процеси” / В. Ф. Цвих. – Київ, 2004.- 36 с.
296. Чехович Т. В. Державна влада як інститут конституційного права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02: “Конституційне право” / Т. В. Чехович. – Київ, 2005.- 19 с.

297. Шутько Д.В. Членство в общественных организациях в СССР (организационно-правовые вопросы): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук. – Москва, 1973. – 29 с.